М. О. Сова,
С. О. Дєніжна,
І. О. Пєтухова

ПСИХОЛОГІЯ ТВОРЧОСТІ

Психологія творчості

ДЕРЖАВНИЙ ПОДАТКОВИЙ УНІВЕРСИТЕТ

М. О. Сова,
С. О. Дєніжна,
І. О. Пєтухова

ПСИХОЛОГІЯ ТВОРЧОСТІ

Навчальний посібник

Ірпінь
2022

УДК 159.954(075.8)
ББК 89.4я73
С 56

Рекомендовано до друку Вченою радою
Державного податкового університету
(протокол № 8 від 28 квітня 2022 року)

Рецензенти:

Євдокимова Н. О., доктор психологічних наук, професор, декан соціономічного факультету ПЗВО «Міжнародний класичний університет імені Пилипа Орлика»;

Войтенко О. В., кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології Державного торговельно-економічного університету.

.

С 56 **Психологія творчості** : навчальний посібник / М. О. Сова, С. О. Дєніжна, І. О. Пєтухова. – Ірпінь : Державний податковий університет, 2022. – 392 с.
ISBN 978-966-337-669-1

Навчальний посібник спрямований на підготовку до творчої діяльності здобувачів вищої освіти, формування у них професійної компетентності в процесі вивчення навчальної дисципліни «Психологія творчості» на основі державних освітніх стандартів.

У посібнику здійснено ретроспективний аналіз історії виникнення та еволюції психології творчості, висвітлено її сучасний стан. Здійснено науково-аналітичний огляд праць зарубіжних і вітчизняних учених, у яких вирішуються проблеми психології творчості.

У змісті посібника розкрито теоретико-методологічні основи психології творчості, розглядається її категоріально-понятійний апарат, висвітлюються класичні методики та інноваційні технології навчання творчості.

На допомогу майбутнім психологам подано навчальні матеріали для лекційних, семінарських і практичних занять, організації самостійної роботи здобувачів вищої освіти, тематика творчих робіт.

Для закріплення набутих знань у психологічний практиці пропоновано методичний інструментарій з діагностики креативності й обдарованості особистості, розглядаються новітні технології з розвитку творчої діяльності, активізації внутрішнього потенціалу особистості та її самореалізації в процесі творчості.

Навчальний матеріал унаочнено структурно-логічними схемами, таблицями й ілюстраціями. Наведено практичні, творчі та тестові завдання для самоконтролю здобувачів, а також термінологічний словник і список рекомендованих джерел.

Посібник «Психологія творчості» призначений для здобувачів вищої освіти зі спеціальності 053 Психологія. Викладені матеріали можуть бути корисними для практичних психологів і викладачів, широкого загалу читачів, які цікавляться психологічними аспектами творчості.

УДК 159.954(075.8)
ББК 89.4я73

© Сова М. О., Дєніжна С. О.,
Пєтухова І. О., 2022

ISBN 978-966-337-669-1

© Державний податковий університет, 2022

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА 4

МОДУЛЬ І. ТВОРЧІСТЬ ЯК ПРЕДМЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ НАУКИ.....8
Тема 1. Науково-аналітичний огляд психологічних теорій творчості.....8
Тема 2. Творчість як соціально-психологічний феномен 35
Тема 3. Психологічні виміри творчої діяльності.....76
Тема 4. Вікова динаміка розвитку творчої діяльності особистості в онтогенезі.....97

МОДУЛЬ ІІ. ПСИХОЛОГІЯ ТВОРЧОЇ ОСОБИСТОСТІ 132
Тема 5. Психологічні характеристики творчої особистості.....132
Тема 6. Психологічні особливості творчих здібностей.....163
Тема 7. Психологічні засади творчого процесу.....195

МОДУЛЬ ІІІ. МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТВОРЧОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ 232
Тема 8. Психодіагностика творчого потенціалу особистості 232
Тема 9. Технології творчого розвитку особистості 266
Тема 10. Методи стимулювання та активізації Творчого розвитку особистості 292

ПІДСУМКОВІ ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ 332

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК 342

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....364

ПЕРЕДМОВА

Процеси глобалізації, модернізації, трансформації, що відбуваються у сучасному суспільстві, зумовлюють зміну парадигми наукового пізнання з інформаційної на розвивальну, що передбачає активізацію творчої діяльності людини, здатної до висунення нових ідей та гіпотез, прояву ініціативи й оригінальності мислення, створення нових проєктів і технологій.

У зв'язку з цим виникала потреба у вивченні процесу розвитку соціально активної творчої особистості, здатної ефективно функціонувати в ринкових умовах, нестандартно діяти в мінливих ситуаціях довкілля, перетворювати існуючу дійсність. Тому особливу увагу сучасних дослідників привертає як розкриття психологічних особливостей розвитку творчої особистості, її здібностей, мотивації, креативності, так і управління процесом творчої діяльності обдарованої людини.

Історія людства свідчить про численні приклади відданості, безкорисності, мужності видатних людей – першопрохідців у галузі науки, техніки, мистецтва. У цьому славетному переліку імена Коперника та Дж. Бруно, С. Корольова та О. Антонова, Леонардо да Вінчі та Б. Мікеланджело, Т. Шевченка та І. Франка, С. Гулака-Артемовського та Б. Лятошинського й багатьох інших геніальних і талановитих людей. Вони нерідко були незрозумілими й неприйнятими суспільством, але продовжували почату справу, незважаючи на випробування долі. І коли йдеться про видатних творців, то мають на увазі великі творчі особистості, захоплені оригінальною ідеєю, реалізацією власного творчого потенціалу в існуючій дійсності.

Майже протягом століття науковий інтерес психологів викликають форми прояву феномену творчості, співвідношення свідомого та несвідомого під час досягнення інсайту, виявлення в творчому процесі сфери надсвідомості, для якої притаманним є вихід за межі завчасно встановлених меж соціального простору.

Незважаючи на те, що проблемою психологічної творчості займаються зарубіжні та вітчизняні вчені вже декілька десятиліть, наразі вони набули особливої актуальності, що дало підстави для їх розгляду як «проблем століття».

На жаль, феномен творчості тривалий час залишався поза психологічного експериментального дослідження, оскільки реальна життєва ситуація не виходила за межі заданої діяльності або заданої мети. Навіть до сьогодні недостатньо невирішеним залишається питання вивчення конкретних характеристик, процесів, явищ, що становлять феномен творчості.

У минулому столітті здатність до творчості досліджувалась у контексті становлення продуктивного мислення: чим вищий рівень інтелектуальних здібностей, тим більшим є творче вираження людини. Виявлялись реальні детермінанти інсайту, миттєвого осяяння, катарсису, які в принципі неможливо прогнозувати. Певна річ, зняття нагромадження відтінків ірраціональності з явища інсайту свого часу були значною перемогою психології творчості.

Психологічні аспекти розмежування творчості та високого рівня інтелекту концептуально були висвітлені Дж. Гілфордом. Прямим вирішенням проблеми співвідношення загальних, спеціальних і творчих здібностей стало виокремлення Дж. Гілфордом коефіцієнту креативності «Cr», відмінного від «IQ». Розробка тестів на креативність додала популярності цій концепції. Її основною перевагою стала спроба зняти обмеження у дослідженні творчого потенціалу особистості, що притаманні методу проблемних ситуацій і тестам на «IQ». Здібності людини до дивергентного мислення, до створення образу «творчого Я» розглядались як підґрунтя творчих проявів людини.

Проте недоліки перших концепцій психології творчості (низький рівень валідності, критерії оцінки креативності, використання принципів і методів асоціативної психології) стали предметом критики сучасних дослідників.

На особливу увагу заслуговує наступний крок психологічних досліджень – актуалізація потреби в самореалізації творчого «Я», «зустріч із собою», тобто усвідомлене входження вищого «Я» в звичайну свідомість і процес світосприйняття людини. У такий спосіб з’являється можливість передбачити свої можливості та прогнозувати шляхи майбутньої творчості.

Здібності до творчості дослідники стали розглядати не як окремі якості, кожна з яких сама по собі є здібністю, а навпаки. Окремі здібності, які вирізняються у психологічному портреті

вченого, митця, винахідника, проявляються іманентно притаманним йому цілісним ставленням до світу. Завдяки цьому сукупність психологічних якостей особистості перетворюється у здібність до творчості.

Отже, творчі здібності виступають не як особлива складова психіки, а як особливий стан, у кінцевому підсумку – як уся психіка, мобілізована і трансформована тим самим специфічним ставленням до світу й до самого себе, що визначає сферу творчої самореалізації особистості.

Психологу важливо зрозуміти сутність і умови тих трансформацій, яким підлягають певні властивості психіки, перетворюючись у творчу здібність.

Яке особливе ставлення до життєдіяльності постає підґрунтям для самореалізації творчого «Я»? Як знайти оригінальні шляхи для перетворення існуючої дійсності? Як виразити свій внутрішній стан, настрій, характер, долю, явища буття у творчій діяльності?

Знаходженню відповідей на ці складні питання присвячено пропонований навчальний посібник «Психологія творчості».

Навчальна дисципліна «Психологія творчості» є складовою професійної підготовки здобувачів вищої освіти за спеціальністю 053 – «Психологія». Саме завдяки підготовці затребуваних суспільством фахівців, компетентних у галузі психологічного розвитку творчої особистості, актуалізації її креативності та обдарованості у життєдіяльності на різних вікових періодах проявляються тенденції особистісно орієнтованого підходу до цього процесу, індивідуалізації розвитку та самореалізації творчого «Я».

Підготовка у галузі психології творчості передбачає формування фахової компетентності як психолога-дослідника, так і психолога-практика. Вивчення навчальної дисципліни передбачає ознайомлення здобувачів з історією та теорією психології творчості, напрямами і методиками сучасних досліджень, сприяє формуванню умінь, необхідних психологу в професійній діяльності щодо творчого розвитку особистості.

Взаємоузгодження традиційних і новаторських підходів до вивчення психологічних аспектів творчості відбувається завдяки узагальненню положень представників класичних і сучасних теорій психологічної науки, вивченню методичного інструментарію

діагностики креативності та творчої обдарованості особистості, освоєнню і впровадженню у психологічну практику технологій розвитку її внутрішнього потенціалу та творчої самореалізації.

Ракурс обраного матеріалу і специфіка способів його викладення визначили структуру навчального посібника «Психологія творчості», що складається з трьох змістових модулів.

У першому модулі «Творчість як предмет дослідження психологічної науки» розглянуто проблему творчості як психічного явища та об'єкта наукових досліджень; здійснено ретроспективний аналіз історії виникнення, еволюції розвитку психології творчості, висвітлено її сучасний стан, розкрито методологічні підходи до розвитку психології творчості.

Особливої уваги заслуговує проблема вивчення творчої діяльності. Охарактеризовано методи мотивації та умови творчої праці, що передбачає розгляд внутрішніх і зовнішніх бар'єрів творчої діяльності, заходів щодо їх виявлення та подолання. Відстежується вікова динаміка розвитку творчої діяльності в онтогенезі.

У другому модулі «Психологія творчої особистості» висвітлено фактори, які позитивно впливають на розвиток креативності та обдарованості особистості, надано відомості про сутність та структуру творчих здібностей, розкрито психологічні характеристики творчої особистості. Проаналізовано концепції творчого процесу, його структуру та психологічні механізми.

Третій модуль «Методичне забезпечення творчого розвитку особистості» присвячений освоєнню методичного інструментарію для діагностики креативності, творчих здібностей, творчого мислення, а також вивченню сучасних технологій і методів творчого розвитку особистості. Під час практичних занять з тем модуля відпрацьовуються уміння роботи з психологічними методиками дослідження та реалізації творчого потенціалу особистості.

Посібник може бути корисним для майбутніх психологів і здобувачів творчих спеціальностей, викладачів кафедр психології, практичних психологів і широкого загалу читачів, які цікавляться психологічними аспектами творчості.

МОДУЛЬ І
ТВОРЧІСТЬ ЯК ПРЕДМЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

Тема 1. Науково-аналітичний огляд психологічних теорій творчості

Мета: відстежити еволюцію розвитку психології творчості, проаналізувати її сучасний стан у зарубіжних і вітчизняних наукових дослідженнях.

План лекційного заняття

Вступ

1.1. Генезис психології творчості в зарубіжній науковій думці.

1.2. Концепції креативності Дж. Гілфорда та Е. П. Торренса.

1.3. Теорія інвестування Р. Стернберга та Д. Лаверта.

1.4. Генетико-психологічна теорія творчої особистості С. Д. Максименка.

1.5. Діяльнісна концепція творчості В. О. Моляко.

1.6. Концепція психологічного механізму творчості В. В. Клименка.

Висновки

Ключові поняття та терміни теми: *творчість, психологія творчості, концепції креативності, генетико-психологічна теорія творчості, теорія інвестування, інсайт, катарсис, механізми творчості, дивергентне мислення, конвергентне мислення, самоактуалізація.*

Вступ

Феномен «творчість» визначається, як процес створення нового та оригінального, нетривіального та нестандартного, а отже, такого, що не має аналогів. Результатом творчості можуть бути ідея, художній твір, технологія, винахід, новітні об’єкти людської діяльності.

Однак у психологічній літературі залежно від поглядів і теоретичних концепцій виникають розбіжності у тлумаченнях творчості. Дослідники розглядають феномен творчості як результат, як процес, як самовираження та самореалізацію здібностей.

Узагальнюючи положення вчених-психологів, американський вчений Ф. У. Тейлор пропонує такі групи визначень творчості:

1. Тлумачення творчості як наслідку переструктурування матеріалу, створення нової цілісності «гештальту».

2. Визначення, у яких ключовими словами є створення нового.

3. Інтерпретації творчості як процесу самовираження з формулюванням її суб'єктивної оцінки.

4. Психоаналітичні визначення, в яких творчість розглядається як внутрішній конфлікт між різними рівнями свідомості особистості: «Я», «Воно» та «Над-Я».

5. Визначення в термінах мислення, орієнтованого на вирішення проблем, в яких підкреслюється роль розумового процесу.

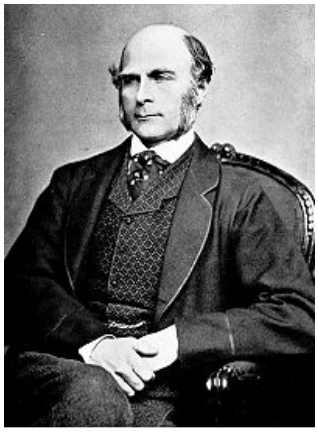
6. Різноманітні визначення, що не укладаються в жодну з перерахованих вище категорій.

Ретроспективний аналіз еволюції поглядів щодо розуміння творчості свідчить про «мозаїчну» картину, в царині якої співіснують різні аспекти проявів цього складного феномену.

1.1. Генезис психології творчості в зарубіжній науковій думці

Одним із перших дослідників, які намагалися науково пояснити феномен творчості, є англійський вчений та енциклопедист Френсіс Гальтон (точніше, Голтон – Golton, 1822–1911 рр.).

У психології творчості дослідник сформулював дві проблеми: перша проблема стосувалася походження геніальності та здатності; друга – можливості вимірювання або тестування творчих здібностей.

Френсис Гальтон (1822–1911)

Ф. Гальтон вперше провів анкетування 300 відомих представників інтелектуальної еліти з метою виявлення їх задатків і рівня здібностей.

Вчений вважав, що геніальність передається за допомогою як спеціальних генів, так і фізичних особливостей. Наприклад, ми шукаємо зовнішню схожість між батьками та дітьми, але й здібності також є спадковими.

Ідея можливості оцінки здібностей за допомогою спеціальних тестів також була висловлена вперше Ф. Гальтоном. Самі тести були створені пізніше.

На думку Ф. Гальтона, такі біологічно задані особливості поведінки, як швидкість реакції, швидкість обробки інформації, чутливість до сигналів пов'язані зі здібностями, тобто талановитість проявляється уже на біологічному рівні. Пізніше ці припущення отримали наукове підтвердження.

Чезаре Ломброзо (1835–1909)

Сучасник Ф. Гальтона італійський психіатр та криміналіст Ч. Ломброзо (1836–1909 рр.) вважав, що найчастіше сильне враження стає поштовхом виникнення нової ідеї, вирішення складної проблеми або творчого натхнення. Як приклади чуттєвих вражень, що призвели до відкриття, Ч. Ломброзо наводить падіння яблука (Ньютон), ванну в лазні (Архімед), ритмічне гойдання люстри (Галілей).

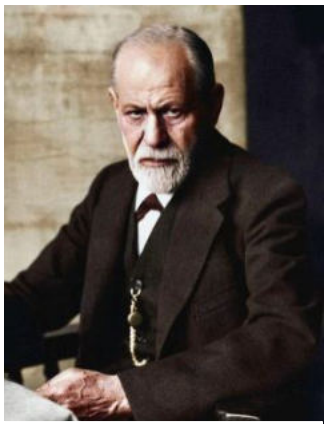
У психологічних дослідженнях науковий інтерес привертає виникнення стану інсайту, зокрема наголошується на значущості уміння бачити зв'язок між віддаленими асоціаціями і раптовим встановленням цього зв'язку, який призводить до осяяння.

З цих позицій Ч. Ломброзо зазначав, що люди думають та діють під впливом несвідомих імпульсів. Так, Моцарт говорив, що мелодії виникають мимоволі, подібно до сновидінь. Досить точно висловився Ламартен: «Не сам я думаю, але мої думки думають за мене». Гофман зізнавався, що відтворює те, що підказує йому хтось із боку.

До виняткових особливостей геніальних людей Ч. Ломброзо відносить такі ознаки: старанність, впевненість, твердість характеру, увагу, пам'ять, акуратність.

Представники *психоаналітичної теорії творчості* (З. Фрейд, К. Юнг) значну увагу приділяють джерелу творчості та її ролі у життєдіяльності та розвитку людства.

З. Фрейд розглядає два його аспекти: мотивацію та несвідомі компоненти творчості. Вчений вважав, що мотиви творчості пов'язані з еросом (упродовж життя) і є похідними від сексуальних потягів. На думку прихильників психоаналітичної теорії, творчість – це десексуалізація, перенесення сексуальної енергії в творчу діяльність. З точки зору З. Фрейда, у продуктах творчості (насамперед художнього) втілюються витіснені прагнення та переживання, відбувається сублімація.

Зиґмунд Фрейд (1856–1939)

На увагу заслуговує положення теорії З. Фрейда, що важливим джерелом творчості є підсвідомість, несвідомі психічні процеси. Несвідоме, за З. Фрейдом, – це «творча» частина психіки.

На думку вченого, індивідуальне несвідоме є найбільш «творчою» частиною психіки. Художня творчість, як його прояв, посідає місце між сновидами та неврозом. Її плекає той самий внутрішній конфлікт, який уже «перезрів для сновидінь», але ще не став патогенним.

Отже, люди мистецтва – це «лікарі», які рятують себе та інших від неврозів. З цим пов'язане явище катарсису (термін Аристотеля): емоційне потрясіння й очищення, яке переживає людина, сприймаючи художні твори, театральні вистави тощо. Наприклад, подібний вплив на глядача мають давньогрецькі трагедії.

Мотивація творчості дорослих, зауважує З. Фрейд, зумовлена переходом від гри, як форми прояву несвідомого, якою людина насолоджувалася в дитинстві, до іншої його форми – марення. Дитина перестає грати, але вона не може відмовитися від насолоди, яку приносила гра. Гру дорослим замінюють марення, частіше за

все еротичні. Поет, за словами З. Фрейда, є подібним до дитини, яка грається. Він створює світ, до якого ставиться досить серйозно, водночас відокремлюючи його від дійсності.

К. Юнг стверджував, що несвідоме є джерелом майбутніх психічних ситуацій, нових думок, творчих відкриттів. Воно є підґрунтям творчого дару, творчої наснаги. Для підтвердження цієї думки К. Юнг виділяв у людині два начала – особистісне та творче, які можуть бути в антагоністичних відносинах.

Карл Густав Юнг (1875–1961)

Отже, з позицій психоаналітичних поглядів творчий дар – це доля, непідвладна свідомості та волі людини.

З позицій гештальтпсихології (В. Келлер, М. Вертгеймер) творчість – це «замикання» у процесі мислення в єдине ціле розрізнених фактів, приведення у взаємодію окремих фрагментів знання, збереження їх у пам'яті, що призводить до осяяння.

Адепт к*огнітивної теорії творчості* Дж. Келлі розглядає творчість як альтернативу банальному. Не використовуючи термін «творчість», Дж. Келлі розробив оригінальну теорію творчості та творчої особистості, вперше описавши альтернативне гіпотетичне мислення.

Для Дж. Келлі людина – це дослідник, вчений, який ефективно, творчо взаємодіє зі світом, інтерпретуючи світ, переробляючи інформацію, прогнозуючи події. Життя людини – це дослідження, постійне висування гіпотез про реальність, з допомогою яких намагається передбачити і контролювати події. Картина світу є гіпотетичною, і люди формулюють гіпотези, перевіряють їх, тобто здійснюють ті розумові дії, що і вчені під час наукового пошуку. Отже, життя – це творчий дослідницький процес.

Джордж Александер Келлі (1905–1967)

Компенсаційна теорія творчості А. Адлера розглядає науку, мистецтво та інші галузі культури як спосіб компенсації людиною своїх недоліків.

Альфред Адлер (1870–1937)

А. Адлер вважав, що кожна людина спочатку має творчу силу, завдяки якій забезпечується можливість управління власним життям і створюється власний стиль. Творче «Я», що є у людини, впливає на кожну грань людського досвіду і робить людину архітектором свого життя і творцем своєї особистості.

Подібної думки дотримуються Е. Фромм і Р. Олпорт. Згідно з їх поглядами творчість є способом життя (не тільки як вирішення конкретних завдань), а людина – як творець свого життя. Наприклад, Е. Фромм визначає творчість як здатність «дивуватися і пізнавати, вміння знаходити рішення у нестандартних ситуаціях, це націленість на відкриття нового та здатність до глибокого усвідомлення свого досвіду» [17, с. 119].

Еріх Селіґман Фромм (1990–1980)

Представники *гуманістичної психології* (К. Роджерс, А. Маслоу, Р. Мей, Д. Морено) висвітлюють різні аспекти феномену творчості.

За А. Маслоу, «творчість – універсальна функція людини, що веде всі форми самовираження»; здатність до творчості є вродженою («дерева дають листя, птиці літають, людина творить»), вона закладена в кожному і не вимагає спеціальних талантів, тому творчими можуть бути і домогосподарки, і бізнесмени, і професори [14, с. 486]. Проте більшість людей втрачають цю здатність у процесі «окультурення», чому сприяє офіційна освіта.

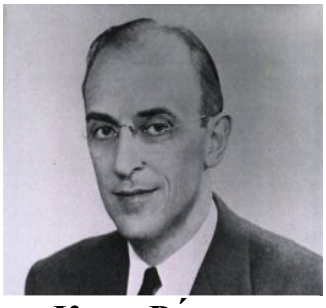
Абрагам Маслоу (1908–1970)

А. Маслоу виокремлює дві стадії творчості: первинну й вторинну. Первинну стадію характеризують імпровізація та натхнення. На цій стадії людиною керують інтенсивні емоційні переживання, інтерес, збудження.

Вторинна стадія – розробка або розвиток первинної (наприклад, думка, яка з'явилася в момент сильного збудження). Ця стадія потребує самодисципліни і тяжкої наполегливої праці.

Є багато людей, які здатні до натхнення на першій стадії, але існує зовсім небагато людей, які спроможні втілити його матеріально. Втім А. Маслоу зазначає, що матеріальний результат для людини, яка «актуалізує себе», є вторинним. Її творчість – спонтанна, безневинна, невимушена, розкута, експресивна, вільна від стереотипів і кліше. Основне в ній – розвиток особистості, її емоції та інтереси, а не можливі матеріальні досягнення.

Психічно здорова людина, вважає А. Маслоу, – це щаслива людина, яка живе в гармонії із собою, не відчуває внутрішнього розладу, захищається, однак першою не нападає, любить навколишній світ, людей і творчо працює, реалізуючи власні здібності. На жаль, особистості, які досягли граничної самоактуалізації, за даними дослідника, становлять лише близько 1 % людства. Він пояснює це тим, що більшість людей з різних причин «побоюються реалізовувати себе» [14, с. 486].

Карл Рэ́нсом Ро́джерс (1902–1987)

К. Роджерс розглядав творчість як універсальне явище: «Немає суттєвої різниці у творчості при створенні картини, літературного твору, симфонії, винаході нових знарядь убивства, розвитку наукових теорій, пошуку нових особливостей у людських відносинах або створенні нових граней власної особистості» [16, с. 82].

Центральним поняттям теорії творчості К. Роджерса є «поле досвіду» (або «феноменальне поле»). Воно включає події, сприйняття, відчуття впливу, які людина відбирає за принципом потреби, сама того, можливо, не усвідомлюючи.

У поле досвіду входить «самість» – організований, пов'язаний гештальт, що виражає погляд людини на себе, заснований на минулому досвіді, даних сьогодення та очікуваннях майбутнього. Розкриттю самості, за К. Роджерсом, сприяє основний мотив людської діяльності – прагнення до самоактуалізації. Це прагнення має вроджений характер, на його здійснення значно впливає креативна установка особистості.

Потреба у креативних людях, на думку К. Роджерса, обумовлена ситуацією в сучасному світі, пов'язаною зі збільшенням наукових відкриттів і винаходів. Пасивна і культурно обмежена людина не може вирішити потік питань і проблем, що пред'являються їй навколишнім світом. Платою за відсутність творчого початку є дезадаптація людини.

Отже, за логікою міркувань К. Роджерса, сучасний рівень розвитку науки і техніки висуває вимогу неодмінної творчої адаптації до нового світу, а сама творчість є невід'ємною частиною самоактуалізації людини.

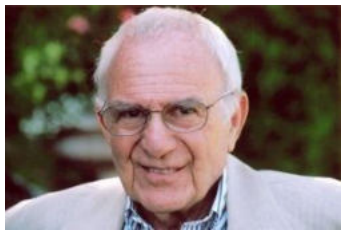
Основним спонукальним мотивом творчості є прагнення людини реалізувати себе. Воно є у кожному індивіді, що, можливо, приховано під шаром психологічних захистів. Творчий характер творчості є тією мірою, якою людина «відкрита» власному досвіду.

К. Роджерс визначив внутрішні та зовнішні умови творчої діяльності.

До внутрішніх умов він відносив: екстенсіональність (відкритість нового досвіду); внутрішній локус оцінювання; здатність до незвичайних поєднань.

Зовнішніми умовами творчості є: психологічна безпека та захищеність (визнання безумовної цінності індивіда, створення обстановки, в якій відсутнє зовнішнє оцінювання); психологічна свобода самовираження. Супутніми компонентами творчого акту К. Роджерс вважав емоції (естетичні, евристичні, комунікативні).

С. Медник розробив *асоціативну теорію творчості*. На його думку, суть творчості полягає у здатності долати стереотипи на кінцевому етапі розумового синтезу та у широті кола асоціацій. Чим з більш віддалених зон смислового простору взято елементи проблеми, тим більш креативним є процес її вирішення.

Сарнофф Анден Медник (1928–2015)

Творчий процес за С. Медником, – це переформулювання асоціативних елементів у нові комбінації, що відповідають поставленому завданню. Звідси критерієм креативності рішень є величина відхилення від стереотипу.

Ф. У. Тейлор під час розкриття феномена творчості оперує поняттям «трансактуалізація». Ця категорія включає систему «особистість – середовище». Вчений намагається показати, як творчість перетворює середовище і яку роль виконує особистість у зміні середовища.

Фредерік Уінслоу Тейлор (1856–1915)

Трансактуалізована особистість протистоїть, на думку Ф. У. Тейлора, реактивній особистості, так само як трансдія суперечить протидії. Спочатку між психологічним та дійсним оточенням, особливо соціальним, існує невідповідність, що призводить до напруженості. Вона може бути редукована двома шляхами: зміною особистістю своєї власної перцепції відповідно до оточення або реорганізацією оточення відповідно до світу особистості. Дослідник розглядає перший тип як результат конформності, властивий більшості людей, а другий, – як такий, що призводить до творчості.

Ф. У. Тейлор виділяє п’ять рівнів творчості: виразну творчість, технічну творчість, винахідницьку творчість, новаторську творчість, надзвичайну творчість. Цим рівням розвитку творчості, кожен із яких має різну зону розвитку, відповідають п’ять форм трансактуалізованих схильностей.

В історії розвитку психології творчості дискусійним є питання співвідношення феноменів «мислення» та «творчість». Нерідко дослідники протиставляють ці поняття, але така позиція призводить до методологічної помилки, змушуючи визнати, що з дослідження творчих особистостей мають бути встановлені особливі психологічні закономірності творчого процесу. Насправді елементарні здібності людського розуму існують у всіх людей. Вони лише по-різному виражені (сильніше чи слабше) і по-різному поєднуються між собою. Наприклад, поєднання пильності у пошуках проблем, гнучкості інтелекту, легкості генерування ідей та здатності до віддаленого асоціювання проявляють себе як нестандартність мислення, яку вважають неодмінною складовою таланту.

Отже, в історії розвитку психології творчості досліджуються різні аспекти цього універсального феномена. Шлях наукового пізнання творчості простежується від його природи і проявів інсайту до самоактуалізації творчої особистості в життєдіяльності, виявлення психологічних механізмів і закономірностей творчого процесу.

1.2. Концепції креативності Дж. Гілфорда та Е. П. Торренса

Соціальна практика та інтуїтивне розуміння того, що творчість і обдарованість містять неординарне, зумовило виникнення поширеної концепції креативності, автором якої є американський психолог Дж. Гілфорд. При цьому розуміння природи творчих здібностей від прямого ототожнення з інтелектом перейшло до їх протиставлення.

Джо Пол Гілфорд (1897–1987)

Відповідно до цього методу творчі здібності існують паралельно загальним та спеціальним, маючи свою локалізацію (фактори дивергентного мислення). Розробляючи зазначену проблему, вчений указав на принципове розходження між двома типами розумових операцій: конвергенцією і дивергенцією.

Конвергентне мислення (від англ. «to converge» – «збігатися в одній точці») спрямоване на пошук єдиного «правильного» варіанта розв'язання задачі, обумовленого наявними фактами, і використовується, зокрема, для виконання стандартних тестів інтелекту. Конкретних рішень може бути і декілька, але ця множина завжди обмежена.

На відміну від конвергентного *дивергентного мислення* (від англ. «to diverge» – «розходитися») є «тип мислення, який рухається у різних напрямках». Такий тип мислення припускає варіювання шляхів вирішення проблеми, призводить до несподіваних висновків і результатів. Це варіативний пошук максимальної кількості («віяла») різноманітних вирішень певної проблеми, кожне з яких є «правильним», тому має право на існування. Прикладом

використання дивергентного мислення може бути розв'язання задачі на «незвичайне використання предметів», коли людина мусить запропонувати якомога більше варіантів використання звичайних ключів, цеглин, канцелярських скріпок тощо.

На відміну від дивергентного *конвергентне мислення* (від англ. «to converge» – «збігатися в одній точці») спрямоване на пошук єдиного «правильного» варіанта розв'язання задачі, обумовленого наявними фактами, і використовується, зокрема, для виконання стандартних тестів інтелекту. Дивергентне мислення, за Дж. Гілфордом, менш ніж конвергентне обумовлене наявними фактами, дозволяє вільно змінювати шляхи розв'язання задачі й отримувати неочікувані висновки і результати.

Його успішність пов'язана з наявністю у людини низки розумових здібностей:

– знаходити та ставити проблеми;

– виробляти різноманітні ідеї (гнучкість);

– генерувати велику кількість ідей (продуктивність);

– нестандартно відповідати на подразники (оригінальність);

– вдосконалювати об'єкти, додаючи деталі;

– розв'язувати проблеми (володіти розумовим аналізом, синтезом).

Дж. Гілфорд вважав операцію дивергенції основою креативності як загальної творчої здібності. Дж. Гілфорд запровадив коефіцієнт креативності Cr, відмінний від IQ – показника інтелекту. Популярності цій концепції додала розробка тестів на креативність. Тому автор виділяє такі основні параметри креативності:

1) оригінальність – спроможність продукувати віддалені асоціації, незвичні відповіді;

2) семантична гнучкість – здатність виявити основну властивість об'єкта і запропонувати новий спосіб його використання;

3) образно-адаптивна гнучкість – спроможність змінити форму стимулу таким чином, щоб побачити в ньому нові ознаки і можливості для використання;

4) семантична спонтанна гнучкість – продукування різноманітних ідей у нерегламентованій ситуації.

Проблемні ситуації як і тестові завдання обмежують виявлення потенційних можливостей людини вимогою однозначної відповіді. Це обмеження в тестах на креативність можна долати двома способами.

1. Вимогу однозначної відповіді знімають меншою визначеністю типу. Завдання пов'язані насамперед із властивостями асоціативного процесу. На їх виконання може впливати навченість (знання) і сила мотивації випробовуваних, які стимулюють мобілізацію пам'яті для активнішого продукування відповідей, а також розвиток, гнучкість і оригінальність розуму.

2. Можна застосовувати «відкриті» тести без вимоги однозначної відповіді. Але при цьому не можна якісно проаналізувати виявлені особливості; можлива лише аморфна оцінка з погляду шаблонності результатів. Вона статистична й багато в чому залежить від експерта. Ототожнення творчих здібностей (творчої обдарованості) з «креативністю», яка розкривається через дивергентність (інтелект, або загальна обдарованість), спричинило виникнення комплексних теорій обдарованості.

Потрібно зазначити, що загальний інтелект не включається в структуру креативності. На основі цих теоретичних передумов Дж. Гілфорд і його послідовники розробили тести дослідження здібностей (ARP), за допомогою яких здійснюється діагностика дивергентної продуктивності.

Наведемо приклади тестів.

1. Тест легкості слововживання: «Напишіть слова, що містять зазначену букву» (наприклад, «про»).

2. Тест на використання предмета: «Перерахуйте якнайбільше способів використання кожного предмета» (наприклад, консервної банки).

3. Складання зображень: «Намалювати задані об'єкти, користуючись таким набором фігур: коло, прямокутник, трикутник, трапеція. Кожну фігуру можна використовувати багаторазово, міняючи її розміри, але не можна додавати інші фігури або зайві».

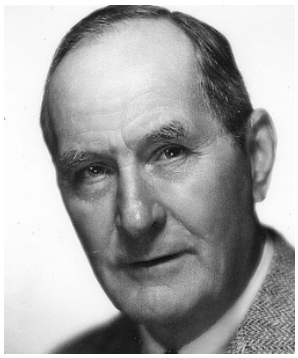
Усього у батареї тестів Дж. Гілфорда 14 субтестів, з них 10 – на вербальну креативність і 4 – на невербальну креативність. Тести призначені для старшокласників і людей із більш високим рівнем освіти. Час виконання тестів обмежений.

Подальшого розвитку ця концепція набула в дослідженнях Е. П. Торренса, який розробляв свої тести для розвитку творчих здібностей дітей. Його програма включала в себе декілька етапів.

На першому етапі випробуваному пропонували вербальні завдання на вирішення анаграм. Він повинен був виділити єдино правильну гіпотезу і сформулювати правило, що приведе до вирішення проблеми. Тим самим тренувалося конвергентне мислення (за Дж. Гілфордом).

На наступному етапі випробуваному пропонували картинки, з яких він повинен був описати всі ймовірні та неймовірні обставини, що призвели до ситуації, зображеної на картинці, і спрогнозувати її можливі наслідки.

Потім випробуваному пропонували різні предмети та просили перерахувати можливі способи їх застосування. Згідно з Е. П. Торренсом, такий підхід до тренінгу здібностей дозволяє звільнити людину від заданих ззовні рамок і вона починає мислити творчо і нестандартно.

Еліс Пол Торренс (1915–2003)

Під креативністю Е. П. Торренс розумів здатність до загостреного сприйняття недоліків, прогалин у знаннях і дисгармонії. Вчений вважав, що творчий акт складається з таких етапів: сприйняття проблеми, пошук рішення, виникнення й формулювання гіпотез, перевірка гіпотез, їхня модифікація та знаходження результату.

1.3. Теорія інвестування Р. Стернберга та Д. Лаверта

Науковий інтерес у контексті проблеми розвитку творчості становить запропонована американськими вченими Р. Стернбергом і Д. Лавертом концепція креативності, яка здобула назву «теорія інвестування». Автори цієї концепції вважають креативними таких людей, які здатні «купувати ідеї за низькою ціною і продавати за високою». «Купувати за низькою ціною» – означає займатися невідомими, невизнаними або малопопулярними ідеями. Завдання полягає у тому, щоб правильно оцінити потенціал їхнього розвитку і можливий попит.

Творча людина, всупереч опору середовища, нерозумінню і неприйняттю, наполягає на визначених ідеях і «продає їх за високою ціною». Після досягнення ринкового успіху вона переходить до іншої непопулярної або нової ідеї.

Потрібно зазначити, що в цьому випадку автори замінюють прояв творчості її соціальним ухваленням і оцінкою.

Роберт Стернберг (1949 р. н.)

Р. Стернберг вважає, що людина може не реалізувати свій творчий потенціал у двох випадках: якщо вона висловлює ідеї передчасно; якщо вона не виносить їх на обговорення занадто довго, після чого ідеї стають очевидними, «застарівають».

Цілком зрозуміло, що психологічні аспекти творчості у Р. Стернберга розглядаються крізь призму її соціального прийняття та оцінки.

За Р. Стернбергом, творчі прояви зумовлюються шістьма основними чинниками: інтелектом як здібністю; знаннями; стилем мислення; індивідуальними рисами; мотивацією; зовнішнім середовищем.

На думку вченого, інтелектуальні здібності є основою творчості. Для творчості особливо значущими є такі складові інтелекту:

синтетична здатність – нове бачення проблеми, подолання меж буденної свідомості;

аналітична здатність – виявлення ідей, гідних подальшої розробки;

практичні здібності – уміння переконувати інших у цінності ідеї («продаж»).

За Р. Стернбергом, процес творчості можливий за наявності трьох інтелектуальних здібностей:

1) синтетичної – бачити проблеми інакше й уникати звичного способу мислення;

2) аналітичної – виявляти ідеї, гідні подальшої розробки;

3) практичної – уміння переконувати людей у цінності ідеї (інакше кажучи, «продати» творчу ідею іншим).

Якщо в індивіда досить розвинена аналітична здатність на шкоду двом іншим, то він блискучий критик, але не творець.

Синтетична здібність, не підкріплена аналітичною практикою, породжує безліч нових ідей, але часто не обґрунтованих дослідженнями та марних.

Практична здібність без двох інших може призвести до «продажу» неякісних, але яскраво поданих публіці ідей.

Згідно з позицією Р. Стернберга, розвиток творчості пов'язаний із спроможністю йти на розумний ризик, готовністю долати перешкоди, внутрішньою мотивацією, толерантністю до невизначеності, готовністю протистояти думці оточуючих. Прояв креативності неможливий, якщо відсутнє творче середовище.

Окремі компоненти, відповідальні за творчий процес, взаємодіють між собою. Сукупний ефект від їхньої взаємодії не можна звести до впливу якогось одного з них. Мотивація дещо може компенсувати відсутність творчого середовища, а інтелект, який взаємодіє з мотивацією, значно підвищує рівень креативності.

Луїс Леон Терстоун (1887–1955)

Альтернативну точку зору на теорію інвестування висловлював Л. Терстоун, який дійшов висновку, що успішна творчість стимулюється скоріше чутливістю до нових ідей, ніж їхньою критикою, а подібні ідеї з'являються під час релаксації, розкиданості, а не концентрації уваги на розв'язанні творчої задачі.

У своїх дослідженнях Л. Терстоун акцентував увагу на впливі особистих факторів на успішність творчого процесу (передусім темпераменту творця), а також наголошував на взаємодії компонентів творчої діяльності – здатності швидко засвоювати та формулювати нові ідеї, індуктивному мисленні, нестереотипному сприйнятті процесів і явищ світу.

1.4. Генетико-психологічна теорія творчої особистості С. Д. Максименка

Важливим для розуміння розвитку творчості є уявлення про структуру особистості за генетико-психологічною теорією С. Д. Максименка. Структура творчої особистості, як наслідок онтогенезу, визнається вченим «об'єктивною реальністю», що втілює внутрішні особистісні процеси. Вона відображає логіку цих процесів і є підпорядкованою їм. Водночас з погляду генетичної психології вона є результатом діяльності цих процесів.

Структура виникає як втілення функції, як орган цієї функції. Звісно, її виникнення, в свою чергу, призводить і до зміни самих функцій.

Отже, структура творчої особистості тісно пов'язана з процесом її становлення і вона є одночасно результатом становлення, його умовою і фактором подальшого розвитку особистості.

Сергій Дмитрович Максименко (1941 р. н.)

За С. Д. Максименком, творча особистість – це форма існування психіки людини, яка є цілісністю, здатною до саморозвитку, самовизначення, свідомої предметної діяльності та саморегуляції, а також має свій унікальний та неповторний внутрішній світ.

Провідним принципом побудови генетико-моделюючого методу С. Д. Максименка є принцип креативності. «Зустрічі» потреби з різноманітними об'єктами і явищами не просто зумовлюють виникнення потреби, вони постають підвалинами цілепокладання та розвитку власних і унікальних засобів досягнення цілей. На думку Максименка, цей факт і є творчістю. Саме в такому сенсі автор застосовує термін «креативність».

Отже, йдеться про творчу унікальність особистості, яка переймає весь її життєвий шлях. Уже сам початок нової людини є результатом творчого акту визначення своєї потреби. Відтак й сама по собі особистість є результатом і продуктом творчості.

Креативність, за С. Д. Максименком, є глибинною, початковою та абсолютно «природною» ознакою творчої особистості. Звідси креативність тлумачиться як вища форма активності, що створює й залишає відбиток, втілюється в творчій діяльності. Разом з тим, згідно з положеннями генетико-психологічної теорії творчої особистості, креативність означає прагнення виразити свій внутрішній світ.

1.5. Діяльнісна концепція творчості В. О. Моляко

Науковою цінністю для вирішення проблеми розвитку творчості особистості є концепція В. О. Моляко, за якою творчість інтерпретується як діяльність, яка сприяє створенню, відкриттю чогось раніше невідомого певній особистості (суб'єктові) [6, с. 32].

Валентин Олексійович Моляко (1937 р. н.)

За В. О. Моляко, основним у творчості є насамперед оригінальність, новизна в діяльності, відмінність від створеного раніше, вже відомого. Важливою рисою творчої особистості є високий рівень знань, умінь аналізувати явища, порівнювати їх. Недостатньо самого лише сприйняття, яким би тривалим воно не було, як і самого бажання нового, оригінального, якщо немає відповідного підґрунтя, загальної й професійної підготовки, а також великої наполегливості в роботі.

Автор визначає *п'ять стратегій творчої діяльності*, екстраполяція змісту яких на життєвий шлях особистості дозволяє охарактеризувати їх таким чином:

1) стратегія аналогізації, пов'язана з використанням уже відомої моделі життєвого шляху чи його частини, що не зводиться до копіювання раніше створеного, припускає внесення нового до аналогу або використання відомої моделі життєвого шляху в інших умовах і по-новому;

2) стратегія комбінування, що полягає в різних перестановках, зміні життєвих ситуацій, власне комбінуванні окремих компонентів відомих життєвих шляхів;

3) стратегія реконструювання, яка проявляється в побудові життєвого шляху, протилежного раніше відомому; вона пов'язана

з пошуком справді іншого, нового – стосується це окремої життєвої ситуації чи життя в цілому. Вона припускає побудову життєвого шляху за «протестним» чи «діалектичним» типом, причому в першому випадку життєвий шлях будується, виходячи із заперечення минулого, відомого, а в другому – реалізується діалектичний принцип подвійного заперечення;

4) універсальна стратегія, яка припускає відносно рівномірне застосування аналогізації, комбінування і реконструювання, причому кожна стратегія стосовно побудови життєвого шляху є паритетною щодо інших;

5) стратегія спонтанних дій, випадкових підстановок, що здійснюється тоді, коли немає домінуючої стратегії, а пошук здійснюється ніби без плану, без певної логіки, за випадковим орієнтиром чи методом спроб і помилок. Уявляється, що стосовно життя ця стратегія найбільш схожа з підлітковим «експериментуванням», коли чіткі життєві орієнтири ще не вироблені.

Дослідник зазначає, що основними методами вивчення творчості є: спостереження; анкетування; бесіда; вивчення продуктів діяльності; біографічний метод; експеримент.

В. О. Моляко переконаний, що побудову біографічного аналізу процесу становлення та розвитку творчої особистості потрібно орієнтувати насамперед на такі положення:

1) вихідною підставою для вивчення видатної особистості (генія, таланту, як синонімів цього поняття) має бути наявність констатації явної обдарованості і значних досягнень у певній галузі діяльності, що закріплено достовірним способом;

2) необхідно виявлення принципово важливих і значимих періодів у житті такої особистості і встановлення конкретних зв’язків між цими періодами та творчими досягненнями;

3) необхідно вивчити макро- і мікросередовище творчої особистості та їхній вплив на творчу діяльність;

4) потрібно визначити творче «кредо» (творчі плани, стратегії) працівника як суму його розумових пошуків, етичної та естетичної оцінки світу, моральних ідеалів – того, що називається стратегією творчості в цілому, незалежно від того, наскільки усвідомлював її сам творець і наскільки вона була очевидною для інших;

5) особливої уваги потребує вивчення індивідуального стилю творчої діяльності – його витоків, розвитку, форм і особливостей прояву, реагування на різні складні умови, бар'єри, перешкоди по ходу реалізації творчих задумів;

6) за можливості встановлювати вплив творчості досліджуваної особистості на оточення (на дану галузь творчості, на культуру, на сучасників і нащадків).

До внутрішніх бар'єрів розвитку творчості В. О. Моляко відносить: незібраність, лінощі; незацікавленість у роботі; хвороби; незадовільний психічний стан; погані звички; роботу без режиму; невміння організувати свій час; негативні якості характеру та мислення.

1.6. Концепція психологічного механізму творчості В. В. Клименка

Віктор Васильович Клименко (1935 р. н.)

Науковий інтерес для розуміння розвитку творчості особистості становить концепція механізму творчості, яку розробив В. В. Клименко. Основна проблема, що її досліджує автор концепції механізму творчості людини (креативної психічної системи), визначається таким чином: «Здібності людини виявляються не в тому, що вона має знання у формі знакових систем, відчуває у формі почувань, а в тому, що вона доцільно діє, спираючись на логіку предмета». Механізм творчості людини створюється синтезом психе (душі) – мислення, почуття, уяви та соми (тіла) – психомоторики та енергопотенціалу.

У віці 6-ти років (вік початківця) у дітей пробуджується механізм творчості для виконання творчих завдань.

У віці 13-ти років (вік революціонера) у підлітків працює механізм творчості. Але це не означає, що він працює на повну потужність. Тут діє один із елементів механізму, а всі інші сприяють його роботі. Якщо і на цій сходинці вікового розвитку зберігається гармонія, що майже весь час змінює свою структуру, то підліток безболісно здолає наступну вікову трансформацію механізму творчості і досягне віку майстерності.

У віці 21-го року (вік майстерності) механізм творчості людини здатний виконувати творчу роботу. У цьому віці спостерігається перша вершина творчості. Почуття переважають над мисленням і уявою. Здатність до творчості поступово набирає потужності.

У віці 34-х років (вік творця) спостерігається друга вершина творчості людини, проявляється продуктивна дієвість механізму творчості. У цьому віці настає гармонія мислення, почуттів та уяви. Психомоторика живиться оптимальним енергопотенціалом і виникає здатність до геніальної роботи.

У віці 55-ти років (вік мудреця) настає третя гармонійна вершина творчості. У віці мудреця мислення підпорядковує собі почуття, що є необхідною умовою створення нового світу, відкриття того, що люди почували, але не були спроможні означити. У цьому віці людина стає мудрим творцем.

Отже, концепція психологічного механізму творчості В. В. Клименка дозволяє відстежити вікову динаміку розвиту творчості завдяки встановленню та функціонуванню механізму.

Висновки

Науково-аналітичний огляд історії розвитку психології творчості свідчить, що за час свого існування психологія творчості змогла сформувати предмет дослідження, окреслити коло основних проблем, які підлягають вивченню, а саме: творчість як процес і результат творчої діяльності, психологічний портрет і критерії творчої особистості, розвиток творчих здібностей та творчого мислення, розробка концепцій, що пояснюють складні психологічні феномени, пов’язані з творчістю.

Однак визначилися і певні проблеми.

По-перше, психологія творчості поділяє долю більшості інших галузей психології: чим більшим є обсяг відповідних наукових досліджень, чим ширшою їхня тематика, тим більш суперечливими стають погляди науковців на цей феномен.

По-друге, сучасна психологія накопичила велику кількість наукових фактів, апріорних (умоглядних, не заснованих на досвіді) та емпіричних (заснованих на досвіді) концепцій творчості, але не змогла узагальнити їх у межах універсальної теорії.

По-третє, вивчення творчості, на жаль, не є пріоритетним напрямом наукових досліджень. Наприклад, у США, країні, яка є безумовним лідером у галузі психології творчості, за останні кілька десятиліть до досліджень у цій галузі звертається незначна кількість науковців.

На підставі вищевикладених наукових поглядів на вказані проблеми потрібно визначити основні наукові підходи до вивчення психології творчості:

– психоаналітичний підхід (З. Фрейд, К. Юнг);
– асоціативний підхід (Дж. Мілл, А. Бен, Е. Соколова);
– гештальтпсихологічний підхід (В. Келлер);
– когнітивний підхід (А. Адлер, Е. Фромм, Р. Олпорт);
– креативний підхід (Дж. Гілфорд, Е. П. Торренс);
– гуманістичний підхід (А. Маслоу, Р. Мей, Д. Морен, К. Роджерс);
– творчо-діяльнісний підхід (Д. Лаверт, Р. Стернберг, Л. Терстоун;
– системний підхід (В. В. Клименко);
– особистісно-творчий підхід (В. О. Моляко, С. В. Максименко).

Природа творчості може бути розкрита завдяки реалізації наступних положеннь.

1. Творчість є основою розвитку емпатійних здібностей, здатності розуміти точку зору іншої людини, формування непрагматичної ціннісно-світоглядної орієнтації особистості.

2. Творчість передбачає вихід за межі рольових установок особистості, вміння дистанціюватися від ситуації, готує умови для досягнення однієї з головних цілей розвитку людини – статусу творчої особистості, оскільки творчість є виходом у сферу багатозначного, багатомірного, парадоксального, бісоціативного розуміння реальності та її опанування; творчість передбачає актуалізацію надситуативності як здатності суб’єкта виходити за межі однозначних конструкцій «зовнішньої доцільності».

3. Творчість та альтруїзм позитивно взаємно корелюють і щільно пов’язані, що свідчить про відкритість творчої особистості світові.

4. Творчість є однією з цілей розвитку особистості та може бути пов'язаною з такими категоріями, як самоактуалізація, самовдосконалення, самоздійснення, самовираження.

5. Творчість є цілісним утворенням, вона не обмежується такими аспектами функціонування психіки людини, як образний, логічний, поведінковий та ін., а проявляється на всіх рівнях психічної активності людини.

6. Творчості притаманні синергетичні риси, тому творча людина виявляє феномен творчої багатомірності, коли окремий талант людини складається із суми її талантів.

7. Так звані творчі люди характеризуються гранично-біфукарційними, парадоксально-двоїстими, амбівалентними, взаємовиключаючими особливостями. Наприклад, вони проявляють себе одночасно як екстраверти й інтроверти, скромні та горді, виражають і бунтарський дух, і консерватизм. У цілому можна зазначити, що творчі люди більш психотичні.

Перелік питань для самоконтролю

1. Чому творчості надається велике значення у професійній діяльності психолога?

2. Хто із західних і вітчизняних психологів здійснив вагомий внесок у розуміння творчої природи особистості?

3. Що на думку З. Фройда плекає творчість?

4. Як ви розумієте явище «катарсису»?

5. Що таке «архетипи» (за К. Юнгом)? Покажіть, як вони проявляють себе в мистецтві.

6. Визначте відмінність між «дивергентним і конвергентним (за Дж. Гілфордом).

7. Чи згодні ви з позицією Р. Стернберга, згідно з якою творчість можна розглядати як процес «інвестування ідей»? Обґрунтуйте власну думку.

8. Поясніть тезу Л. Терстоуна, що успішна творчість стимулюється передусім чутливістю до нових ідей. Чи можна віднести її до музичної та хореографічної творчості?

9. Визначте сутність концепції творчості С. Медника.

10. Розкрийте позицію Е. де Боно щодо розвитку творчої особистості.

Завдання для самостійної роботи

1. Охарактеризуйте проблеми та перспективи психології творчості у сучасній психологічній науці та практиці .

2. Порівняйте зміст концепцій творчості З. Фройда та А. Маслоу.

3. Напишіть есе про наукову творчість вченого-психолога за власним вибором (Ч. Ломброзо, К. Юнга, С. Д. Максименка, В. О. Моляко).

4. Складіть дайджест на одну з тем:

– творчість як біосоціопсихологічний феномен;

– значення інтуїції у творчому процесі;

– психофізіологічні основи творчості.

Тестові завдання

1. Про який підхід до вивчення творчості йдеться: «Кожна людина має певний рівень природної обдарованості творчими здібностями. Творча здібність людини виступає як природжена потреба та реалізується за допомогою механізму наслідування»:

а) генетико-психологічний підхід;

б) соціальний підхід;

в) чуттєво-емоційний підхід;

г) аксіологічний ціннісний підхід.

2. Про який підхід до вивчення творчості йдеться: «Оскільки людина народжується в світі соціальному, то процес її розвитку завжди супроводжується впливом соціокультурного середовища. Соціальне обумовлює творчі можливості людини, сприяє їх реалізації або гальмує їх прояв»:

а) генетико-психологічний підхід;

б) соціальний підхід;

в) чуттєво-емоційний підхід;

г) аксіологічний ціннісний підхід.

3. Про який підхід до вивчення творчості йдеться: «Творчість передбачає внутрішню (ментальну) активність особистості, тому що супроводжується реакціями особистості. Її переживання можуть або спонукати до творчості, або бути продуктом творчо-діяльнісної активності»:

а) генетико-психологічний підхід;

б) соціальний підхід;

в) чуттєво-емоційний підхід;

г) аксіологічний ціннісний підхід.

4. Про який підхід до вивчення творчості йдеться: «Творчість є цінною лише тоді, коли виражається у позитивній продуктивності»:

а) діяльнісний підхід;

б) соціальний підхід;

в) мотиваційний підхід;

г) аксіологічний ціннісний підхід.

5. Назвіть автора концепції, в основу якої покладено принципове розходження між конвергенцією і дивергенцією:

а) Дж. Гілфорд;

б) Р. Стерберг;

в) С. Максименко;

г) В. Моляко.

6. Здатність продукувати віддалені асоціації, незвичні відповіді – це:

а) оригінальність;

б) семантична гнучкість;

в) образно-адаптивна гнучкість;

г) семантична спонтанна гнучкість.

7. Спроможність змінити форму стимулу так, щоб побачити в ньому нові ознаки і можливості для використання, – це:

а) оригінальність;

б) семантична гнучкість;

в) образно-адаптивна гнучкість;

г) семантична спонтанна гнучкість.

8. Продукування різноманітних ідей у нерегламентованій ситуації – це:

а) оригінальність;

б) семантична гнучкість;

в) образно-адаптивна гнучкість;

г) семантична спонтанна гнучкість.

9. Здатність виявити основну властивість об'єкта і запропонувати новий спосіб його використання – це:

а) оригінальність;

б) семантична гнучкість;

в) образно-адаптивна гнучкість;

г) семантична спонтанна гнучкість.

10. Концепція креативності, так звана «теорія інвестування» належить:

а) Дж. Гілфорду;

б) Р. Стербергу;

в) С. Максименку;

г) В. Моляко.

11. Генетико-психологічна теорія розвитку творчості особистості належить:

а) Дж. Гілфорду;

б) Р. Стербергу;

в) С. Максименку;

г) В. Моляко.

12. Внутрішні бар'єри розвитку творчості представлені у концепції творчості:

а) Дж. Гілфорда;

б) Р. Стерберга;

в) С. Максименка;

г) В. Моляко.

13. Хто автор п'яти стратегій творчої діяльності з екстраполяцією змісту на життєвий шлях особистості:

а) Дж. Гілфорд;

б) Р. Стерберг;

в) С. Максименко;

г) В. Моляко.

14. Автором терміна «дивергентне мислення» є:

а) З. Фройд;

б) К. Юнг;

в) Дж. Гілфорд;

г) Р. Стернберг;

д) Д. Л. Терстоун.

Список рекомендованих джерел

Основний

1. Ільїна Н. М. Психологія творчості та обдарованості. К.: Університетська книга, 2018. 228 с.

2. Клименко В. В. Психологія наукової творчості. К.: Аверс, 2017. 319 с.

3. Максименко С. Д. Загальна психологія. К.: Видавництво «Центр навчальної літератури», 2019. 272 с.

4. Міщиха Л. П. Психологія творчості: навчальний посібник. Івано-Франківськ: Гостинець, 2007. 448 с.

5. Моляко В. О. Проблеми функціонування творчого сприймання в умовах надлишку інформації різної модальності та значимості. *Актуальні проблеми психології*: збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. К.: Видавництво «Фенікс», 2013. Т. XII. Психологія творчості. Вип. 16. С. 7–19.

6. Моляко В. О. Творчий потенціал людини як психологічна проблема: визначення творчого потенціалу, його загальна структура. *Педагогічна і психологічна науки в Україні*: збірник наукових праць до 15-річчя АПН України: у 5-ти т. Київ, 2007. С. 30–39.

7. Моляко В. А. Психологические проблемы творческой одаренности. К., 1995. 320 с.

8. Моляко В. А. Концепция творческой одаренности. *Первые Международные научные Ломовские чтения*. М., 1991. С. 102–104.

9. Моляко В. А. Проблемы психологии творчества и разработка подхода к изучению одаренности. *Обдарована дитина*. К.: 2002. № 4. С. 19–26.

10. Роменець В. А. Психологія творчості. К.: Либідь, 2002. 234 с.

11. Туриніна О. Л. Психологія творчості: навч. посіб. К.: МАУП, 2007. 160 с.: іл. Бібліогр.: С. 156–157.

12. Яланська С. П. Психологія творчості: навчальний посібник. Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2014. 180 с.

Додатковий

13. Клепіков О. І., Кучерявий І. Т. Основи творчості особистості: навч. посібник. Київ: Вища школа, 1996. 296 с.

14. Маслоу А. Х. Мотивация и личность. СПб.: Питер, 2014. 246 с.

15. Пономарев Я. А. Психология творчества. М.: Наука, 1976.

16. Роджерс К. Становление личности. Взгляд на психотерапию / Институт общегуманитарных исследований. М., 2016. 240 с. (Серия: «Современная психология. Теория и практика»).

17. Фромм Э. Психоанализ и этика. М.: Республика, 1993. 216 с.

Тема 2. Творчість як соціально-психологічний феномен

Мета: здійснити категоріально-понятійний аналіз сучасного тлумачення сутності та змісту феномену «творчість», охарактеризувати її види та рівні.

План лекційного заняття

Вступ
2.1. Категоріально-понятійний аналіз творчості.
2.2. Види творчості та їх характеристика.
2.3. Рівнева структура творчості.
2.4. Мотивація творчості.
Висновки

Ключові поняття та терміни теми: *творчість, види творчості, рівні творчості, продукт творчості, мотивація творчості.*

Вступ

З давніх часів природу психіки та свідомості людей пов'язували з їх здатністю вільно орієнтуватися та діяти в незвичних ситуаціях, вихід з яких передбачає пошук оригінальних способів діяльності, спрямованих на майбутнє, а також з проявами творчої активності людини.

Проте загальні уявлення про творчий характер діяльності людини, а також філософської думки про те, що у свідомості не тільки відображається об'єктивний світ, а й створюється його картина, не можуть значною мірою визначати предмет психології творчості. Адже рушійною силою цивілізаційного та культурного розвитку людства є творчі особистості. Виявлення та розвиток таких особистостей, їх творче самовираження та самореалізація в існуючій дійсності є прерогативою психології творчості.

Науково-психологічному аналізу відкриваються не тільки створені нові продукти, а й способи творчого сприймання та продуктивного мислення, творчої уяви та фантазії, мотиви та дії творця, його емоції та почуття, міжособистісні стосунки та структура особистості. Ефект цих творчих актів і взаємозв'язків відображається в художніх і наукових творіннях, притаманних уже сферам, які є незалежними від психічної організації суб'єкта.

2.1. Категоріально-понятійний аналіз творчості

Численні психологічні школи досліджували свідомі та неусвідомлені процеси розвитку творчості та творчої особистості, асоціації ідей, емоційні комплекси, механізми інтуїції та імпровізації. Неодноразово здійснювались спроби знайти їх коріння та закони перетворень у внутрішньому світі особистості, її переживаннях і естетичних реакціях.

Як у художніх образах мистецьких творінь, так і в теорії атомного ядра, пристроях реактора та космічних кораблях «закодовані» творчі здібності й талант, ціннісні орієнтації та інтелектуальні акти їх творців. Практична реалізація цих творчих здібностей відбувається двояко: як згідно з духовними і матеріальними запитами суспільства, так і відповідно до особистих потреб митців і науковців. Тому перед психологією творчості постають питання встановлення співвідношення між художньою, науковою та технічною творчістю, виявлення розбіжностей між індивідуальними особливостями творців, їх внутрішнім потенціалом і поведінкою.

Загальновідомо, що відображення психічної організації особистості у формах художньої, наукової та технічної творчості є неоднорідним. Відповідно і можливість виявити своєрідність і унікальність цієї організації оцінюється по-різному. При цьому психологічна проблема має вирішуватись у комплексі з іншими науками, що свідчить про ускладнений предмет дослідження та міждисциплінарну складність її розв’язання.

За умов вивчення продуктів художньої творчості передбачається, що психологічна інформація здобувається із самого матеріалу композиції. Особистісна своєрідність проявляється тут повсюди. Семантика мистецтва повідомляє у своїх знаках про унікальність людської душі, рух думки митця і його індивідуальні характеристики, світосприйняття дійсності та особистісне ставлення до духовної скарбниці.

І якщо за технічними пристроями або математичними формулами неможливо зробити висновки про психологічні процеси, які відбувались у моменти інсайту винахідника, то в художніх текстах психологи успішно знаходять їх наслідки. Адже у зразках мистецтва

відображені образи та переживання особистості творця, а машини або формули належать до «безособових» об'єктів. Звідси можна зауважити, що у художній творчості містяться психологічні механізми пізнання людини людиною, тобто психологічного процесу творчості, в якому проявляються властивості характеру, особливості мислення, стиль поведінки, а також емоційні переживання не тільки героїв творів, а й автора цих художніх портретів.

Невипадково великих митців, які глибоко поринули в сферу людської душі та яскраво відобразили її прояви в художніх образах, називають великими психологами.

Науковий спосіб пізнання психіки і за своєю природою, і за засобами, завдяки яким люди здобувають владу над явищами природи, – інший. Наука, яка встановлює закони та закономірності зв'язку явищ, відкриває можливість управляти ними, перетворювати їх, змінювати шляхи розвитку. Незважаючи на те, що психологія в цьому аспекті перебуває на віддаленій відстані від природничих і технічних дисциплін, корінням розвитку цих наук є загальні принципи мислення, проєкція яких на галузь психології перетворила її в предмет експериментально-теоретичного знання. Тому психологічні дослідження покликані багатогранно дослідити творчість, розкрити її роль у житті людей і суспільства в цілому.

Зауважимо, що необхідність у конкретизації феномена творчості зумовлює потребу у вирішенні питання про самостійність, автономність чи амбівалентність творчого процесу, особливості його протікання та закономірності розвитку.

З цих позицій на увагу заслуговує психофізіологічний аспект розгляду творчості, пропонований В. М. Бехтєрєвим з рефлексологічних позицій. Так, *творчість* учений розглядав як *подразник, що збуджує рефлекс зосередження*, який зі свого боку викликає міміко-соматичний рефлекс, який є сприятливим для творчої діяльності. У результаті подібної рефлекторної діяльності забезпечується підвищення енергії, що пов'язано з рухом гормонів внутрішньої секреції, збуджуючих мозкову діяльність. Тим самим сполучення рефлексу та міміко-соматичного рефлексу

Володимир Михайлович Бехтєрєв (1857–1927)

утворюють мозкову діяльність домінанти, яка зумовлює збудження з інших органів мозку, а також гальмує інші процеси мозкової діяльності, що не стосуються відносин з подразником-проблемою. Адже, власне, творчість розглядається як відповідна реакція на подразник.

Психологічний аналіз творчості значною мірою ґрунтується на дослідницьких програмах і пояснювальних схемах, що становлять категоріальні структури, які складаються за історичними «шкалами» і відображають логіку наукового пізнання. Завдяки перетворенням у категоріальних структурах здійснювався пошук психологічних факторів виникнення нових продуктів творчості.

Так, у період панування теорії асоціанізму ці фактори локалізувались у межах свідомості як замкненої системи, з глибини яких виникають творчі імпульси. Згодом не свідомість, а адаптивна поведінка стала виконувати роль субстрата цих імпульсів.

У контексті теорії біхевіоризму здійснення нових психічних дій пояснювалось використанням способу відбору завдяки застосуванню методу спроб і помилок. При цьому культурно-історична цінність, яка створювалась унікальними особистостями, не стала ні самостійною детермінантою щодо дій творчої людини, ні вводилась як психологічний механізм творчості – регулятор, який зсередини перетворює психічну організацію суб'єкта.

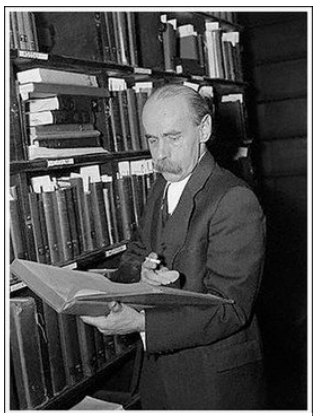
Принцип самоорганізації психічних (ментальних) структур (гештальтів) як основи творчості стверджувався в гештальтпсихології. Виникнення нового тлумачилось як акт миттєвої перебудови структур (гештальтів) у момент інсайту.

Однак творча активність особистості, прихована за виникненням нових ідей, продуктивне мислення не претендували на те, щоб використовувати введені ними терміни (інсайт, фігура, фон) на науковій основі гештальтизму.

Прагнучи розробити схеми, які відображали б логіку творчості, М. Вейтгеймер досліджував життєвий шлях А. Ейштейна.

Використовуючи прийняті гештальтом погляди на реорганізацію, перецентрацію та трансформації структур індивідуальної свідомості, М. Вертгеймер розкривав відкриття великого фізика.

Проте переконливо обґрунтувати засобами гештальтпсихології виникнення і розробку теорії відносності, співвіднести зображений психологом творчий процес з творчим продуктом М. Вертгеймер не зміг.

Макс Вертгеймер (1880–1943)

Вплив мотиваційного чинника на поведінку становив основу розробки З. Фрейдом його дослідницької програми, у якій цей чинник розглядався як сексуальний потяг, одним зі способів позбавлення якого є творчість.

Узагальнюючи погляди представників різних напрямів, потрібно наголосити на загальній орієнтації на певний спосіб детермініського пояснення процесу виникнення психічного продукту, яких не було у минулому досвіді особистості. На цей спосіб пізнання орієнтують поняття інсайту, катарсису, спроб і помилок, які стали широко застосовуватись для пояснення психологічної основи творчості.

Проте концепції асоціанізму, гештальтизму, біхевіоризму, фрейдизму не виводили психологічну думку за межі принципу гомеостатистичної регуляції, тобто на рівень досягнення рівноваги між організмом людини та середовищем, розгляду творчості як особистісного та соціального феномена.

Сучасні тенденції цивілізаційного розвитку суспільства (інформатизація, комп'ютеризація, генна інженерія, космос, штучний інтелект) стали детермінантами вивчення закономірностей творчості в науці, що, без сумніву, істотно вплинуло на особливості соціально-економічного розвитку.

Стало очевидним, що всі процеси, які відбуваються у світі, залежать від того, що виникає в розумі вчених. Активізація досліджень психологічних особливостей інтелектуальної діяльності, творчої поведінки, розробка численних систем тестів для діагностики творчих здібностей, процедури їх стимулювання, виміри мотивації різних груп осіб, зайнятих творчою діяльністю, – таким став відгук психології на виклики часу.

Перед науковою думкою постало завдання пошуку людей, здатних до наукової та технічної творчості. Для виявлення творчих особистостей проводились численні дослідження, визначались критерії творчих вмінь, серед яких превалювала креативність, розроблялись методи її розвитку та інструментарій для виявлення креативів. Відтак науковий інтерес дослідників, які прагнули виявляти й розвивати творчі особистості, зосереджувався на проблемі управління творчістю.

Генрих Саулович Альтшуллер (1926–1998)

Технологічний аспект психології творчості першочергово розглядався як процес створення алгоритмів вирішення творчих задач. Наприклад, Г. С. Альтшуллер намагався розробити методи евристики для творчого розвитку винахідників (алгоритм рішень винахідницьких задач – АРВЗ).

Однак згідно з даним напрямом психології творчості процес вирішення творчих задач хоча і підпорядковувався певним закономірностям, набував індивідуального характеру і не пов'язувався зі створенням нового продукту, корисного для суспільства.

Тому не тільки особисте задоволення та престиж, а й позитивна соціальна оцінка роботи стимулювали творців до розробки оригінального, якісного і затребуваного *нового продукту.* Звідси в науковій літературі феномен творчості тлумачиться як створення нового продукту, генерування оригінальних ідей, знаходження нових способів їх вирішення та прийняття нестандартних рішень при вирішенні творчих завдань.

У цьому контексті В. М. Бехтерєв писав, що для творчості, крім відповідного навчання, необхідною є наявність певного ступеня обдарованості. На цих підвалинах адепти психології творчості значну увагу приділяють дослідженню проблеми розвитку творчих здібностей, обдарованості й таланту творчих діячів.

Досить розповсюдженою інтерпретацією поняття *творчості* є розгляд цього феномену як *процесу,* який може привести до створення нового продукту. Таким продуктом може з'явитися вірш, малюнок, музичний твір, танок, скульптура. Однак творчим процесом можуть бути і відносини, й спілкування між людьми.

З цих позицій творчість тлумачиться не як продукт, а як процес. Спостергаючи за тим, як створюється новий зразок мистецтва або техніки у часі – починаючи від задуму, варіантів, знахідок – вибудовується непрямий шлях від творця до творіння.

Розгляд творчості як процесу виник в описуванні шляхів до відкриттів, розбитих самими творцями науки на відрізки: підготовка – задум (інкубація) – осяяння – завершення (обґрунтування достовірності отриманого результату – його перевірка. У цій динаміці виокремлюються, з одного боку, свідомі та раціональні процеси, з іншого – несвідомі та інтуїтивні (інкубація, осяяння).

Розкриваючи сутність *творчості,* науковці тлумачать його як:

– реорганізацію існуючого досвіду з формування на його підґрунті нових комбінацій;

– створення нового в ситуації, коли проблема-подразник викликає утворення домінанти, навколо якої концентрується необхідний для рішення запас минулого досвіду;

– дії зі створення нового продукту;

– діяльність людини з перетворення дійсності (як природної, так і соціальної), що супроводжується створенням нового оригінального продукту;

– процес конструктивних перетворень інформації та створення інноваційних результатів.

Слушним є судження про те, що *творчість* є *частиною людського існування,* розуму та емоцій, *реалізація* людиною власної індивідуальності.

Однак, на думку Я. О. Пономарьова, словосполучення «творчість природи» не має сенсу. Дослідник вважає, що творчість природи і творчість людини – лише різні сфери творчості, без сумніву, зважуючи на загальне генетичне коріння. Тому підґрунтям визначення творчості має бути його широке розуміння.

Яків Олександрович Пономарьов (1920–1997)

Я. О. Пономарьов розглядає *творчість як взаємодію,* яка призводить до розвитку. За таким підходом до творчості це поняття стає незатребуваним, оскільки Я. О. Пономарьов розуміє його як будь-який розвиток живої та

неживої природи. Такий розгляд не враховує специфіку творчості як свідомого процесу.

Тому більш доцільним є аксіологічний аспект тлумачення творчості, пропонований, наприклад, у «Словнику» С. І. Ожегова: «*Творчість – створення нових за задумом культурних і матеріальних цінностей».*

Цієї позиції дотримується А. Г. Спіркін, який інтерпретує *творчість як духовну діяльність, результатом якої є створення оригінальних цінностей*, встановлення нових, раніше невідомих фактів, властивостей і закономірностей матеріального світу та духовної культури.

Отже, діяльнісний аспект творчості вказує на «діяльність особистості, спрямовану на створення нею цінностей, які з фактів персональної долі творця стають фактами культури» [37, с. 35]. Розуміння творчості як генерування нових, цінних і осмислених ідей подається у дослідженні М. Бодена (1998, 1999).

Вчений Р. Гут дотримується розгляду *творчості* як *продуктивної мислительної діяльності,* яка дозволяє досягти нетривіального (якісно нового, неочевидного) результату. На цих підвалинах досліджувалася проблематика творчості як процесу продуктивного мислення під час вирішення задач – «головоломок». У цьому аспекті представлені роботи присвячені пошуку невідомого за допомогою механізму аналізу через синтез, а також взаємодії логічного та інтуїтивного начал і методів евристики. Психологічні дослідження у цьому напрямі збагатили знання про операції продуктивного мислення під час вирішення нестандартних задач.

Стає очевидною відсутність загальновизнаних критеріїв для визначення меж творчої та нетворчої діяльності людини. Безперечно, що без таких критеріїв неможливо виявити з достатньою визначеністю і сам предмет дослідження психології творчості.

Складність структури творчості спрямовує думку дослідників на необхідність численності критеріїв. Однак емпіричний пошук таких критеріїв призводить до малоцінних результатів. Деякі пропоновані науковцями критерії є необгрунтованими для виявлення рівня творчого розвитку та розробки теоретичних питань дослідження творчості, а саме: «популярність» (А. Сміт), «продуктивність»

(Ф. У. Тейлор), «широчінь впливу діяльності учня на різні галузі наукових знань» (Лаклен), «ступені новизни ідеї, підходів, рішення» (Шпрехер, Стайн), «суспільна цінність наукової продукції» (Дж. Брогден).

Під час психологічного підходу до аналізу творчості недоцільним є критерій, що визначається на підвалинах розуміння творчості як діяльності людини, яка створює нові матеріальні та духові цінності, що мають соціальну значущість.

Адже коли йдеться про вирішення проблем життя, про творчість дітей, то творчість проявляється при самостійному вирішенні кожного виду розумової діяльності людини певного рівня розвитку і такі творчі акти громадської значимості не мають. В історії науки і техніки зафіксовано безліч фактів, коли блискучі досягнення творчих думок людей довго не набували суспільної значимості. Не варто вважати, що в період замовчування діяльність творців не була творчою, а сталася такою лише з моменту визнання.

Разом з тим, як зазначалося вище, критерій суспільної значимості в ряді випадків дійсно має вирішальне значення в творчих актах [30, с. 39–41].

Проте, як зазначає С. В. Максимова (2006), у тлумачення критеріїв творчості не включені такі відомі його феномени, як: «проблематизація власного світу» (Г. С. Батищев), «трансцедентність» (М. А. Бердяєв), «неадаптивність» (А. Г. Асмолов), «вихід за межі, подолання» (Н. Абаньяно), «бунт» (Ж. – П. Сартр).

Діана Борисівна Богоявленская (1932 р. н.)

Д. Б. Богоявленська вперше запропонувала розуміння творчості як вихід за межі затребуваного. На противагу цій позиції С. В. Максимова вважає, що поняття творчості практично збігається з поняттям «неадаптивна активність» [26, с. 45]. У цьому випадку під категорією творчості повинні бути поширені дії хулігана, злочинця, які неможливо розглядати в одному ряду, наприклад з творами мистецтва.

Крім того, залишається відкритим питання про різні прояви творчості (творчість для інших, «процес об’єктивації») і творчого потенціалу (творчість для себе).

Тому С. В. Максимова розглядає *творчість як єдність* двох її складових – *неадаптивної та адаптивної активності*. У результаті неадаптивної активності спонтанно виникає коло реальних, але ще не реалізованих можливостей – поява нового образу, ідеї, проблеми, а в результаті адаптивної активності – здійснюється реалізація творчого потенціалу: досягнення цілі, втілення ідей, виявлення образу, тобто створення творчого продукту.

Цікавим є розкриття творчості у процесі спілкування. О. Ю. Сидоркіна (2000) зазначає, що необхідно говорити про «творчість у загальному вигляді», під яким розуміє *гнучкість тактичного спілкування,* адекватність тактики власної індивідуальності, проєктування, формування та розвиток відносин, рефлексію про людей і про себе у зв'язку зі спілкуванням [32].

Творчими прийомами та діями в загальній справі можуть бути будь-які неочікувані дії, які викликають активну зустрічну реакцію, руйнуючі стереотипи та рутинні події. Такий підхід до творчості має право на існування. Наприклад, творчість є необхідною для тренера під час проведення стимулюючого впливу на спортсменів.

За даними Е. Ю. Сидоркіної, творчі прийоми в загальному випадку використовують психологи у професійній діяльності, педагоги, медики, керівники організацій, режисери театру та кіно, працівники сфери послуг і маркетингу, батьки. Вони також застосовуються у типових ситуаціях, що потребують використання творчих прийомів при спілкуванні, зокрема за таких обставин: недовіри партнера, першого прийому пацієнта, дотримання ритуальності у ділових стосунках, необхідності «зняття масок» і вихід на довірливі відносини, потреба у руйнуванні стереотипів.

У рефлексивно-гуманістичній психології творчості сформульовано принцип релятивізму (С. Ю. Степанов): «… чим більше життя людини наближається до процесу творчого акту, тим менше передбачуваним воно стає, тим складніше надати йому психологічне пояснення» [32, с. 151]. Звідси доцільно виокремити категорію *життєтворчості* для опису особливостей творчого буття людини, яка розглядається як творча життєва позиція особистості.

Питання життєтворчості знайшло відображення у багатьох соціально-психологічних концепціях. Найбільш помітними серед них є концепції:

– життєвих прагнень (Ш. Бюлер);

– тематичної структуралізації життя (К. Левін);

– теорії особистості як суб'єкта життя (С. Л. Рубінштейн);

– теми буття (Х. Томе, У. Лер);

– концепції саморозвитку особистості (Г. С. Костюк);

– життєвої програми особистості (Л. В. Сохань, І. О. Мартишок, Н. І. Соболева);

– стратегії життя (К. О. Абульханова-Славська).

Життєтворчість – особлива й вища форма прояву творчої природи людини. Це духовно-практична діяльність особистості, спрямована на творче проєктування та здійснення її життєвого проєкту.

Проєктуючи своє життя, людина оволодіває мистецтвом жити, що полягає в особливому вмінні творчої побудови особистістю свого життя, що базується на глибокому його знанні, розвиненій самосвідомості й володінні системою засобів, методів, технологій програмування, конструювання й здійснення життя як індивідуально-особистісного життєвого проєкту. Воно не має нічого спільного з пристосуванням до життя. Його сутність полягає у самовдосконаленні особистості, піднесенні її життєвих спрямувань, в оволодінні моральними чеснотами.

Втілення проєкту в життя відбувається через вирішення низки послідовних *життєвих завдань*, до яких належать усі ті кроки людини, які змінюють її долю (поява нових соціальних ролей – батька, матері, працівника, студента тощо; підвищення соціального статусу, покращення добробуту, зміна способу життя). Їх можна класифікувати за сферами життя, цілями життя, перспективою та черговістю виконання, способами вирішення та ресурсами.

Виділення життєвих завдань та пошук їх розв'язання відбувається на основі аналізу особистістю обставин свого життя, власних сил, співвіднесення між собою різних можливостей розгортання

подій та свого впливу на них із наступним вибором одного з варіантів програмованої поведінки. Важливою є своєчасність прийняття рішень та їх виконання. Інакше для особистості виникає ситуація «втрачених можливостей».

Особистісний вибір є сутністю самовизначення особистості і водночас атрибутом людського буття та слугує відправним моментом для логіки розгортання подальших подій життєтворчості людини. У цьому процесі важливу роль відіграють самопізнання та самооцінка.

Життєвий вибір за формою буває рольовим (рішення щодо виконання певних соціальних функцій), ситуативним, громадським, професійним. Останній значно впливає на долю особистості. Він визначає:

– статус особистості у системі суспільного життя, ступінь задоволення завдяки фаху потреб та використання здібностей особи;

– приналежність до певної соціальної групи;

– місце роботи (характер виробництва та місце його розташування);

– вибір стилю, змісту й режиму життя.

Вибір завжди пов'язаний з ризиком й може виявитись помилковим. Тому важливим моментом у життєдіяльності є *ставлення до своїх невдач,* яке буває різним, як і оцінка особистістю своєї відповідальності у невдачах. Продуктивним є ставлення до помилок як неминучого явища, що орієнтує людину, як їй краще діяти при усвідомленні своєї відповідальності.

Способи вирішення життєвих завдань можуть бути стандартними або новаторськими й нетрадиційними, соціально схвалюваними або аморальними. Використання аморальних, протиправних способів призводить замість життєтворчості до його руйнування.

Життєві завдання вирішуються у певній послідовності, що становить зміст *подійної картини життя.* Будь-які зміни в житті – це події, що охоплюють усі сфери життя: природу, суспільство, роботу, сім'ю, внутрішній світ особистості, здоров'я, дозвілля. Людина впливає не лише на теперішні події, але й аналізує минулі та

програмує майбутні. Ставлення особистості до життя, її самопочуття й задоволення життям залежить від того внутрішнього образу, що називають подійною картиною життя, а саме: яка подійна картина власного життя розгортається у свідомості особистості; як вона бачить цю картину, розуміє її; які акценти вирізняє у ній; що вважає головним, а що другорядним.

У психологічній науці розроблено тренінги, які допомагають упорядкувати картину подійного життя особистості та цим забезпечують її орієнтацію на подолання кризових станів, надію на краще, віру у себе, наснагу до перетворень у своєму житті. Зокрема, комп'ютерна програма «Лайфлайн» (О. О. Кронік, О. Д. Пажитінов, Б. М. Левін) використовується для корекції життєвого шляху особистості на основі структурування й переструктурування картини життєвих подій. Робота за цією програмою сприяє формуванню навичок *позитивного біографічного мислення,* творчого ставлення до життя.

Важливим компонентом життєтворчості особистості є перебудова себе, творення себе, що передбачає самовдосконалення та самовиховання на основі самоконтролю.

Сучасні акмеологічні погляди вчених (А. А. Бодальов, А. А. Деркач, Є. А. Клімов), спрямовані на встановлення закономірностей досягнень людиною вищих щаблів творчості, спонукають до систематизації уявлень, у яких відображаються індивідуальні особливості творчого розвитку особистості, психологічні механізми цього процесу та визначені ними типи генезису.

Тому з метою поєднання різних підходів до тлумачення творчості потрібно наголосити на значущості інтегрованої взаємодії її предметної, соціальної та особистісної складових у межах *системного підходу*. Звідси інтегральною одиницею системного підходу до розгляду наукової творчості є дослідницька програма, яка створюється у психічній організації особистості як відображення запитів об'єктивної логіки розвитку пізнання, а в художній творчості – ціннісний смисл мистецького зразка, відображений в образній сфері та формі композиції.

2.2. Види творчості та їх характеристика

Різні вчені виділяють три види творчості: наукову, технічну та творчість у галузі літератури й мистецтва. Проте спостерігається тенденція до розгалуження цих сфер. Зокрема, В. О. Моляко виокремлює такі *види* творчості: наукова, технічна, літературна, музична, образотворча, ігрова, навчальна, побутова, військова, управлінська, ситуаційна, комунікативна. Охарактеризуємо деякі з них детально.

Наукова творчість пов'язана з діяльністю людини в певній галузі науки, наприклад у біології, математиці, фізиці, хімії тощо. Специфіка наукової творчості полягає в домінуванні теоретичного та практичного мислення. Яскравим прикладом особистості, що володіла неабияким даром наукової творчості, є Ісаак Ньютон – англійський вчений, який заклав основи сучасного природознавства, творець класичної фізики та один із засновників числення нескінченно малих. У книзі «Математичні начала натуральної філософії» Ньютон сформулював закони руху, відомі як закони Ньютона й закон всесвітнього тяжіння, які стали основою наукового світогляду впродовж трьох наступних століть і мали великий вплив не тільки на фізику, а й на філософію. Використовуючи свою теорію, Ньютон зумів пояснити закони Кеплера, що описують рух планет навколо Сонця, чим заперечив останні сумніви щодо геліоцентричної системи світобудови. Ньютон побудував перший телескоп-рефлектор і розвинув теорію кольору на основі спостережень розщеплення білого світла в спектр у оптичній призмі. Він сформулював емпіричний закон теплообміну й побудував теорію швидкості звуку.

Емпіричний досвід дозволяє виокремити серед особливостей наукової творчості такі:

– абстрактне та словесно-логічне мислення під час розв'язання науково-дослідної задачі;

– продукт наукової творчості – це нове знання, що унаочнюється у вигляді образів, понять, висновків, теорій і абстрактних ідей;

– процес наукової творчості полягає в дослідженні реально існуючого, але недоступного ще нашій свідомості (непізнаного) продукту;

– результатом наукового дослідження є отримання нового знання або відкриття;

– процес наукового дослідження може бути і емпіричним, і теоретичним. Емпіричне дослідження є результатом осмислення й узагальнення безпосередньої практичної роботи з об'єктом, що вивчається у процесі спостереження та експерименту. Теоретичне дослідження пов'язане з удосконаленням і розвитком понятійного апарату науки і опосередкованим пізнанням об'єктивної реальності, з розробкою теорій на основі матеріалу емпіричного дослідження;

– наукова творчість часто буває колективною, оскільки навіть висунені окремими вченими гіпотези, теорії, факти, що виявляються, піддаються обговоренню, рецензуванню, критиці з боку колег;

– історична зумовленість наукових відкриттів, детермінована необхідністю прогресу суспільства на певному етапі його розвитку;

– наукові ідеї та відкриття випереджають свій час, унаслідок чого рідко оцінюються сучасниками та отримують підтвердження лише через декілька десятиліть, і для багатьох видатних учених слава часто буває лише посмертною.

А. Новіков специфіку наукової творчості вбачає у викладених нижче постулатах.

1. Акт наукової творчості з необхідністю припускає використання інтуїтивного знання.

2. Результатом наукової творчості є принципово нове наукове знання, об'єктивно нове в контексті всієї історії людського пізнання.

3. Критерій неповторності під час аналізу наукової творчості застосований тільки до самого процесу наукової творчості, але не до його результату.

Отже, наукова творчість – найвищий акт пізнання, що характеризується оригінальністю, неповторністю способів отримання принципово нового наукового знання і повторюваністю їх результатів; це акт, в основі якого є процес перетворення інтуїтивного знання.

Яскравим прикладом наукової творчості є постать Бориса Євгеновича Патона – українського науковця у галузі зварювальних процесів, металургії і технології металів, доктора технічних наук (1952). Президент АН України (з 1962), перший нагороджений званням Герой України; директор Інституту електрозварювання імені Є. О. Патона НАНУ (з 1953); генеральний директор Міжгалузевого науково-технічного комплексу «Інститут електрозварювання імені Є. О. Патона» (з 1986); президент Міжнародної асоціації академій наук (з 1993); член Ради з питань науки та науковотехнічної політики при Президентові України (з березня 1996); голова Комітету з Державної премії України в галузі науки і техніки (з грудня 1996); член Державної комісії з питань реформування, розвитку Збройних сил України, інших військових формувань, озброєння та військової техніки (з березня 2003); перший заступник голови Національної ради зі сталого розвитку України (з травня 2003).

Технічна творчість

Технічна творчість спрямована на створення нових механізмів, пристроїв, деталей і зміни їхніх функцій. Це винахідництво, конструювання, архітектура, конструювання пристроїв і раціоналізація процесів, пов’язаних з технічними засобами. Унікальним результатом технічної творчості є робот – пристрій, керований за допомогою електронної плати чи комп’ютера, який можна запрограмувати на виконання певних операцій. Це дрони, літаки, ракети, автомобілі гібриди, електрокари. Прикладом технічної творчості є архітектурні споруди.

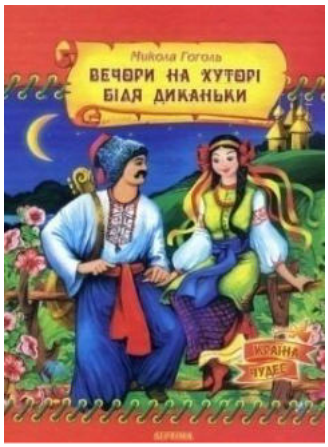
Художню творчість розглядають в аспекті самореалізації людини-творця. Здатність до творчості пов’язана з якимось видом діяльності чи навіть культурою загалом. Без цього вона не може актуалізуватися, реалізуватися на практиці. Надзвичайною особистістю, що здійснила великий внесок у світову художню спадщину,

І. Ю. Рєпін
«Запорожці пишуть листа турецькому султану»

є І. Ю. Рєпін – українсько-російський художник-реаліст. І. Рєпін залишив багату й різноманітну мистецьку спадщину, його ранні розписи церков в Україні, знищені під час війни, численні жанрові, побутові картини, портрети і твори на історичні теми зберігаються в музеях Росії, України та у приватних колекціях. Відомим мистецьким зразком є картина «Запорожці пишуть листа турецькому султану».

Літературна, образотворча та музична творчість пов'язані з новими досягненнями в кожній із цих галузей (наприклад, зі створенням скульптури, написанням твору, віршованих рядків, опери). Великою постаттю літературної творчості є Микола Васильович Гоголь – український і російський прозаїк, драматург, поет, критик, публіцист, визнаний класик української та російської літератури.

М. В. Гоголь «Вечори на хуторі біля Диканьки»

Автор збірок творів: «Вечори на хуторі біля Диканьки»; «Миргород»; повістей «Ніс», «Портрет», «Шинель», «Записки божевільного», «Ревізор», «Рим», «Мертві душі». Яскравим здобутком образотворчої творчості є монумент «Батьківщина-мати» – фігура жінки, піднесена на дніпровських схилах у Києві. Її видно навіть з найвіддаленіших територій Києва. Висота пам'ятника становить 102 метри, що значно вище за Статую Свободи в Нью-Йорку. Автором ідеї зведення «Батьківщини-матері» є відомий скульптор Євген Вучетич. За його задумом, статуя мала бути повністю покрита сухозлітним золотом, а біля її підніжжя з висоти в 30 метрів повинен текти водоспад у Дніпро.

Монумент «Батьківщина-мати» (м. Київ)

Але Є. Вучетич помер, не встигнувши при цьому втілити свою ідею в життя. Тож створення пам'ятника доручили колективу скульпторів, якими керував киянин Василь Бородай, у результаті чого початковий проєкт Євгена Вучетича був істотно змінений. Обшивку статуї було виплавлено в Запоріжжі. Зроблена вона з листів нержавіючої сталі. Зварили її фахівці з

Інституту електрозварювання імені Патона в Києві. Довжина швів у цілому становила близько 30 кілометрів. Монумент зроблений з окремих сталевих блоків, спаяних між собою. Кожний блок важить до 30 тонн, тому загальна вага споруди становить 450 тонн. В одній руці статуя тримає щит вагою в 13 тонн, а в іншій – меч вагою в 9 тонн. Пам'ятник «Батьківщина-мати» був відкритий до Дня Перемоги в 1981 році.

Приклади літературної творчості також свідчать про посилення інтересу авторів до психологізму й, відповідно, психологічної спрямованості художніх творів. Зокрема, для героїв роману Н. Тіммера «Нескінченний жарт» характерним є суб'єктивний ідеалізм і, навіть, соліпсизм. Вони відчувають спустошеність у власному внутрішньому світі, свою самотність і відірваність від світу, відсутність емоційності та глибинних переживань, внутрішню закритість. Нерішучість як особистісна якість, виникає у них у зв'язку з перевантаженням інформації, полісемії, різноманіття та багатовимірності світу, його деструкції та хаосоподібності. Адже коли дозволяється все, то можливим є варіант «нічого», а тому у героїв виникають проблеми із самовизначенням і прагнення розібратися у собі. Розчарування у цінностях і відсутність впевненості у світі й самовпевненості зумовлюють прояви нерішучості у виборі власних дій і пошуку нового життєвого шляху героя-протагоніста в автобіографічному романі Д. Керуака «У дорозі».

Аналітичний огляд особливостей мистецтва дозволяє відзначити психологічну спрямованість сучасної художньої творчості й диференціювати її за нижче наведеними рівнями.

Психофізіологічний рівень спрямованості художньої творчості передбачає активізацію психофізіологічних процесів, а також розкриття емоційних таємниць психоповедінки людей. Завдяки сенсорно-перцептивним і кінетичним діям у свідомості людини створюються суб'єктивні сенсорно-перцептивні образи і водночас усвідомлюються такі категорії, як художній простір, час, рух, колір, форма, фактура.

Серед провідних функцій психофізіологічного рівня спілкування з художньою творчістю у науковій літературі вирізняється регуляція діяльності суб'єкта під впливом художніх цінностей

мистецтва. Наприклад, у романі «Квіти Содому» Олеся Ульяненка виявляється причина всіх бід, яка, на думку одного з персонажів, криється в нейронах, які керують життям. «А потім гадаєш: чи то рецептори в голові разом з нейронами загуляли швидше, чи то якесь інше хитре паскудство?» Поєднання життєвих подій, психофізіологічних детермінант життя людини з ситуаціями, які неможливо пояснити з раціональної точки зору, свідчить про виникнення «нового реалізму» як тотожного поняття метамодернізму.

Танцювальна імпровізація в стилі хіп-хоп

У контексті розгляду психофізіологічного рівня психологічної спрямованості сучасного мистецтва варто згадати теорію перцептивних дій, що розвинена в ученні О. В. Запорожця, в положеннях якої наголошується на встановленні взаємозв'язку між діями аналізаторів у рухомому центрі мозку та зовнішнім простором під час сприйняття мистецтва. Так, у музикантів і танцівників завдяки руху відбувається перетворення біодинамічної тканини в чуттєву і, разом з тим здійснюється зворотний процес – чуттєва тканина образу трансформується в біодинамічну тканину руху. Прикладом цього перетворення є танцювальна імпровізація у «вільному танці», танці-модерн та сучасних танцях: contemporary dance, хіп-хоп, брейк-данс.

Наведені приклади ілюструють дію психофізіологічного механізму чуттєвого відображення моторних ланок перцепції, тим самим слугують підтвердженням щодо особливостей сприймання таких перцептивних категорій, як ритм, жест, міміка, колір, світло, мелодія, гармонія, форма, фактура. Художньо-конструктивною домінантою цих категорій у всіх видах мистецтва виступає ритм. Види мистецтва відображають різними способами ритмічні закономірності навколишньої дійсності. Так, наприклад, у кінематографі метамодернізму використовуються різні особливості ритму світла, передачі часу через рух, людського життя. Серед них: а) диско-фільми американського кінематографу «Saturday Night Fever» з композиціями групи «Bee Gees», «Thank GodIs Friday» з хитами Донні Саммерс «Last Dance» та Дайани Росс

«Lovin, Livin And Givin», «Can't Stop The Music» за участю «Village People»; б) брейк-фільми «Брейкінг», «Ритм вулиці» («Beat Street»), «Розношики» («Delivery Boys») за участю легендарних груп «Dinamic Rockers» і «Incredible Breakers».

Брейк-фільм «Брейкінг»

Психофізіологічний вектор сучасної художньої творчості включає функціонування механізму, який виступає апаратом психологічного впливу при взаємодії різних видів художньої творчості. Наявність цього апарату як основи виокремлення кінестетичного рівня в структурі особистості забезпечує подібність і спільність інтонаційних процесів у музиці, поезії, прозі, акторському мистецтві, активізує сприймання художніх творів, актуалізує процеси переживання та співпереживання. Тріада «образ – почуття – думка» виступає внутрішньонеподільним змістовим комплексом інтонації. Це злиття містить у собі не тільки інформацію про психічний стан людського духу, душі та свідомості: в ньому «згорнуті» образні асоціації з рухом, жестом, мімікою, диханням, пульсом, фізичним і психічним тонусом. Тому інтонаційний зміст мистецтва, який чується та осмислюється людиною, впливає на всі шари її психіки – від рівня рефлексів й інстинктів до найвищих рівнів свідомості.

Конкретно-психологічний рівень спрямованості художньої творчості передбачає розширення свідомих і несвідомих актів у творчому процесі, заглиблення в ірраціональну та раціональну сфери особистості, активізацію психічних процесів і станів засобами мистецтва. Науковий інтерес становить дія механізмів психологічного впливу на процеси творчого самовираження та самореалізації особистості, прояви самосвідомості в художній творчості.

У зв'язку з тим, що психологічний зміст мистецтва включає відображення психологічних процесів і станів, психологічних метаморфоз і парадоксальних «зворотів» модальностей почуттів і думок особливої значущості набуває здійснення системного аналізу мистецтва, в якому художній світ розглядається як «самосвідомість культури», її конкретний стан.

У художній творчості психологічним змістом і зверненням до культурної самоідентифікації наповнені навіть балетні вистави («Реквієм за Моцартом», «Мій Ієрусалим»), у яких передаються як найтонші нюанси психіки, так і драматичне напруження трагедії.

Сцена з балету «Реквієм за Моцартом»

Звернення до глибинних шарів самосвідомості людини спонукає митців до визначення нових векторів розвитку мистецтва, переосмислення його цінностей та призначення і, відповідно, до оновлення інтонацій, пластичних «фарб», образних ресурсів. Наприклад, серед танцювальних рухів психологічний інтерес викликають «мудрі рухи», самовираження яких свідчить про глибинні процеси самосвідомості виконавця, які визначають специфіку когнітивної ситуації в певну історичну епоху.

Розкриваючи конкретно-психологічний рівень спрямованості художньої творчості, варто наголосити на намаганні митців поринути у сферу ірраціонального та неусвідомленого, звернутись до глибинних шарів підсвідомості. Для митця це не тільки джерело тривожності та психічного дискомфорту, а й можливість проявити власний творчий потенціал, культивувати езотеричну сферу взаємовідношень між власним свідомим і несвідомим (філософська драма Кальдерона «Життя є сон»).

У разі розгляду художніх форм прояву несвідомого інтерес викликає використання митцями феномену сновидінь, в яких спостерігається спільність з джерелами творчої уяви та фантазії. Засобами сновидінь сучасні митці прагнуть досягти зіткнення між двома реальностями – фізичною та метафізичною. Існування сновидінь свідчить про те, що між «Я» та реальністю існує певна межа, яка здатна або розширюватись, або звужуватись. І чим більш значущою є ця межа, тим вона стає більш рельєфною, відбувається вихід підсвідомості з-під контролю свідомості. У результаті подібної безконтрольності втрачається зв’язок між «я» та реальністю.

Яскравим прикладом використання в мистецтві прийому сновидінь для художнього відображення прояву процесів підсвідомості є хореографічний триптих, поставлений Нідерландським

театром танцю (Nederlands Dans Theater – NDT) на Міжнародному фестивалі сучасного танцю Montpellier Danse (2019 р.) в оперному театрі імені Г. Берліоза (Франція). Триптих включає різнохарактерні п'єси, назви яких вже свідчать про задум автора відобразити прояви підсвідомості, зокрема через сновидіння: 1) Shut Eye («Закрите око»); 2) Partita for 8 Dancers (Партіта для 8 танцівників); 3) Woke up Blind («Проснувся сліпим»).

У п'єсі «Shut Eye» («Закрите око») відображається витончений емоційний стан людини, яка знаходиться у психічному стані між реальністю і сном. Містично завершується натхненне творіння, в якому втілено фантастичний світ сновидінь і мрій, сповнених чарівних пластичних новацій.

У хореографічній композиції «Woke up Blind» («Прокинувся сліпим») танцівники охоплені пристрастю, акустичним «всесвітом», високим мистецтвом протидіють вокальній силі гітари Дж. Бьоклі. Розкривається екзистенція людських емоцій завдяки використанню складних рухів на високому професійному рівні. Під ностальгічне звучання пісні «Ти і я» на чорному фоні з палаючою зіркою починається дивертисмент, що складається із соло, дуетів і ансамблів, які вражають експресивними рухами тіла та специфічною жестикуляцією. У такий спосіб танцівники талановито створюють психологічну реальність, в якій заблудилася людина, та ірреальність, у якій приховані глибини її підсвідомості. У фіналі артисти захоплюють глядача швидкою синхронною пульсацією та конвульсивною вібрацією кистей, що асоціюються з проявами галюцинацій. У останньому соло танцівник настільки віртуозно демонструє ритмічну жестикуляцію, що його рухи візуально зливаються в єдиний суцільний потік. Завдяки цьому прийому створюється сильне емоційне, навіть «шокове», враження. Уходячи зі сцени, танцівник на останок викрикує «Good night».

Аналізуючи *соціально-психологічний рівень спрямованості* художньої творчості, варто звернути увагу на феномен «сучасності», тобто що саме вважати сучасним для суспільства і як провести розмежування між сучасністю та традицією. Безперечно, такий діалог свідчить про численні варіанти усвідомлення понять «сучасність» і «сучасне мистецтво», різні позиції в поглядах на

цю проблему: «Яке мистецтво вважати сучасним?», «Чи можна вважати сучасним мистецтво, у змісті якого діє герой, вчинки якого близькі та знайомі аудиторії?». Так, у виставі «Венесуела» ізраїльського хореографа Охада Нааріна, представленій на Міжнародному фестивалі «Контекст», розкривається власний погляд автора на проблему людини в сучасному суспільстві і разом з тим використовується оригінальний спосіб її передачі. У цій композиції показана людина в двох іпостасях: зовнішній, яка піддається раціональному осмисленню, та внутрішній, що характеризується розкриттям невідомих глибин людської сутності й наближається до медитативного усвідомлення. Під час відображення глибин підсвідомості ефективним засобом художньої виразності стає не хореографічний рух, а енергетична концентрація виконавця.

У сучасній художній творчості наступила епоха роздумів і міркувань над повсякденним життям звичайної людини. Численні мистецькі твори, які є різними за змістом, стилем, драматургічним рішенням, об'єднує тема життєвого світу людини та її долі, що, відповідно, потребує нової аксіології та розкриття пов'язаних з нею проблем сенсу життя, самовизначення людини, її самоцінності та життєвої нестабільності. У художній творчості домінує екзистенціальна проблематика та герой «соціально-екзистенціальний» і «соціально-онтологічний», який прагне подолати «бар'єри» долі, страх, самотність і занедбаність. Модель цього героя зорієнтована на пошуки самовизначення в нових умовах соціуму, на відображення в ньому злиття особистого та загального. Відображаючи екзистенціальну свідомість людини, митці показують абсурдність буття та жорстокість повсякденності життя, акцентуючи увагу на відчуженні особистості в дисгармонійному світі («Уйди-уйди» М. Коляди).

Філософсько-психологічний рівень спрямованості художньої творчості має висхідну динаміку: мистецтво – модальна особистість – вплив особистості на художній твір (індивідуальне прочитання, виконавська інтерпретація, режисерська реконструкція) – онтологічна рефлексія. Модальність особистості розглядається не у самій художній творчості і не поза нею, а як психологічна реальність, що виявляє свої закономірності, які встановлюються

у таких її параметрах: художня свідомість, творча уява, ціннісний тип переживання; естетичні стани та самовизначення як рефлексивна післядія мистецтва. З цих позицій здійснюється встановлення творчого зв'язку між внутрішньою енергією людини, мистецтвом і Всесвітом.

Отже, створення художніх зразків і цілісність інтерпретації творчості визначається суб'єкт-об'єктною єдністю людини та розгортанням її сутнісних сил у процесі онтологічної рефлексії. Прикладом філософсько-психологічного рівня психологічної спрямованості художньої творчості є вистава «Буття та ніщо» на музику Ф. Гласса, поставлена Національним балетом Канади (постановка Гійома Коте), в якій переосмислюється однойменний філософський трактат Жана-Поля Сартра і постає проблема про сенс існування звичайної людини та пошук нею ціннісних орієнтирів у повсякденному житті.

Отже, психологічна спрямованість художньої творчості передбачає активізацію психологічних аспектів життя сучасної людини, а саме: розвиток трансцендентного та іманентного начал у внутрішньому світі особистості; поєднання раціонально-логічного та ірраціонально-чуттєвого рівнів свідомості; розширення сфери свідомості та актуалізацію несвідомих (неусвідомлених) процесів; розкриття «граничних» психологічних станів особистості, що виникають на межі раціонального та ірраціонального; злиття в художніх уявленнях реальної та нереальної дійсності; досягнення творчої свободи самовираження; спонукання до розуміння сенсу життя та перетворення існуючої соціокультурної дійсності.

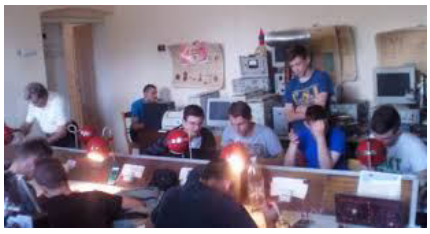

Ігрова творчість

Ігрова творчість спрямована на участь суб'єкта в грі, де потрібні зміни, нововведення, відгадка, пошук результату. Це може бути й гра маленького дошкільника, який імпровізує з лялькою, і гра професійного актора. Основний вид діяльності дітей дошкільного віку – гра, в процесі якої розвиваються духовні і фізичні сили малюка; його увага, пам'ять, уява. Гра – це своєрідний, властивий дошкільному віку спосіб засвоєння суспільного досвіду. У грі формуються всі сторони особистості дошкільника,

відбуваються значні зміни в психіці, що готують до нової, більш вищої стадії розвитку. Особливе місце займають ігри, які створюються самими дітьми, – їх називають творчими.

У цих іграх дошкільнята відтворюють усе те, що вони бачать навколо себе в житті і діяльності дорослих. Творча гра найбільш повно формує особистість малюка, тому є важливим засобом виховання. У грі малюк починає відчувати себе членом колективу, справедливо оцінювати дії та вчинки своїх товаришів і свої теж. Завдання вихователя полягає в тому, щоб зосередити увагу всіх вихованців на такій меті, яка б викликала єдність почуттів та дій, допомагала встановлювати взаємовідносини між дітьми, що засновані на дружбі, справедливості, відповідальності. Творча колективна гра є школою виховання почуттів дошкільнят. Моральні якості, сформовані у грі, впливають на поведінку дитини в житті; водночас навички, що склалися в процесі повсякденного спілкування дітей один з одним і з дорослими, далі 14 розвиваються у грі. Потрібна велика майстерність вихователя, щоб допомогти малюкам організувати гру, яка б викликала найкращі почуття. До навчальної творчості відносять всі види навчальної діяльності із засвоєння нових знань, умінь та навичок, виконання нових завдань. Така діяльність є організованою (у дитсадку, школі, університеті тощо).

Навчальна творчість

Навчальна творчість поєднує різні види творчості, особливо в середній школі, бо школярам доводиться імітувати різні види діяльності: наукову, технічну, ігрову, військову та ін. Навчальною називають таку діяльність, у якій провідним мотивом виступає пізнавальний інтерес або психічний розвиток індивіда. Структура навчальної діяльності може бути представлена в такий спосіб: пізнавальний мотив – пізнавальна мета – пізнавальна задача – пізнавальні дії – контроль – оцінювання. Навчальна діяльність являє собою процес, у результаті якого людина цілеспрямовано здобуває нові або змінює наявні в неї знання, уміння, навички, удосконалює та розвиває свої здібності.

Навчальна діяльність зумовлює два взаємозалежних процеси: научіння та навчання. Научіння – це свідомий процес, що передбачає спільну діяльність учня й учителя. Коли говорять про

научіння, традиційно наголошують на діяльності вчителя. Навчання як аспект навчальної діяльності більше пов'язане з діяльністю учня, його навчальними діями для розвитку здібностей і придбання необхідних навчальних компетентностей.

Педагогічна творчість

Педагогічна творчість – це пошук і знаходження нового у сфері педагогічної діяльності. Перший рівень цієї творчості – відкриття нового для себе, виявлення нестандартних способів рішення педагогічних завдань. Ці способи вже відомі, описані, але не були використані педагогом. Отже, йдеться про суб'єктивну, а не об'єктивну новизну, або про те, що називається інновацією. Можливо і використання старого методу, прийому в нових умовах. Другий рівень – відкриття нового не лише для себе, але і для інших, тобто новаторство. Це, наприклад, розробка нового методу навчання, ефективного для певних або будь-яких умов педагогічного процесу.

Окремим видом педагогічної творчості є *імпровізація* – знаходження несподіваного педагогічного рішення і його втілення «тут і зараз». Процес імпровізації охоплює чотири етапи: 1) педагогічне осяяння; 2) миттєве осмислення інтуїтивно виниклої педагогічної ідеї і моментальний вибір способу її реалізації; 3) публічне втілення цієї ідеї і 4) осмислення, тобто миттєвий аналіз процесу реалізації педагогічної ідеї. Н. Шелєпанова (2011) класифікує творчість за такими ознаками:

– суб'єктивна або внутрішня, до виходу з духу й об'єктивна або зовнішня;

– після виходу з духу (В. Розанов «О пони мании»);

– суб'єктивно індивідуальна (особиста творчість, особиста ініціатива) і суб'єктивно колективна (народна творчість);

– народжена внаслідок «проб і помилок» або завдяки когнітивному пізнанню, внаслідок якої немає безпосередньо початкових передумов;

– сіра і дозволена. Творчість контрольована і безконтрольна.

Військова та управлінська творчість спрямовані на керівництво колективами людей і їхньою діяльністю, прийняття рішень у гострих умовах бою, міжособистісних конфліктів, надзвичайних ситуаціях. Творчість у військовій справі має два основні види: творчість як відкриття нового, тобто явищ, законів, про які нічого не було відомо раніше (наукова творчість), і творчість як створення нового, тобто конструкторська, винахідницька діяльність. Ці види творчості у військовій практиці тісно поєднуються. У процесі активної діяльності народжуються нові зразки військової техніки, задуми і плани майбутніх битв для захисту Вітчизни. Йде пошук нових шляхів у вирішенні складних завдань управління військами в період битви, розробляються і впроваджуються нові засоби та форми збройної боротьби з урахуванням конкретної суспільно-політичної ситуації, вдосконалюється організація військ.

Побутова («домашня») творчість пов'язана з вихованням дітей, розподілом бюджету, готуванням їжі, організацією відпочинку тощо. Відіграє досить важливе значення у житті кожної людини.

Родинно-побутові пісні (усна народна творчість)

Ситуаційна («життєва») творчість пов'язана з виконанням завдань, які постають перед людиною поза роботою та домом, та розв'язанням ситуацій, що пов'язані з надзвичайними подіями. Наприклад, дії людини під час повені, пожежі, розв'язання задач переходу вулиці з інтенсивним транспортним рухом або пошуку правильного шляху при втраті орієнтиру на місцевості.

Комунікативна творчість може проявлятись у різних видах спілкування людей. Є багато її різновидів. Це й творчість оратора, якому зненацька поставили складне запитання, і творчість закоханого, який, імпровізуючи освідчення, відчуває надмірне хвилювання, і творчість у бесіді, творчість психолога тощо. До цього виду творчості належать не тільки її мовленнєві прояви, а й можливість спілкуватися з публікою зовсім без слів, але якщо він талановитий, то його вплив на публіку не менший, аніж після виголошення натхненного монологу.

А. Маслоу (1966) поділяє творчість на *первинну, вторинну та інтегровану.*

Первинну творчість порівнює з грою щасливих захищених дітей, вважаючи, що вона виявляється в спонтанності, в так званій, «другій наївності» дорослих, що поєднує свіжість світосприйняття з витонченістю розуму.

Вторинну творчість дослідник пов'язує з вторинними процесами, оскільки вона потребує обдумування, зваженого підходу і більше належить до «продуктів цивілізації, наприклад, пов'язана зі створенням мостів, будинків, навіть наукових систем».

Водночас інтегрована творчість поєднує в собі первинну і вторинну та зумовлює виникнення великих творінь.

Як зазначалось, розуміння творчості в концепції А. Маслоу цікаве тим, що значно розширює межі стереотипного уявлення про творчість як вид діяльності, що має бути представлений «творчою професією».

Детальний аналіз видів творчості свідчить про їх різноманіття. Основними серед них є наукова, технічна, художня, педагогічна, психологічна творчість у поєднанні з різними їх підвидами. Між деякими з них є досить тісні взаємозв'язки.

Разом з тим науковці диференцюють творчість за такими видами, як: індивідуальна та колективна творчість, дитяча творчість і творчість дорослої людини.

Наявність численних класифікацій творчості за видами дозволяє зазначити її багатогранність, неосяжність і широку масштабність, багатовекторність розвитку.

2.3. Рівнева структура творчості

Під творчістю розуміється передусім процес створення нового, корисного продукту. За обсягом принципової новизни результату розрізняють чотири *рівні творчості.*

Перший рівень характеризує процес творчості, який приводить до принципово нового результату, нового для всього людства, а може й нового у космічному масштабі. Це твори геніальних письменників, художників, композиторів, винаходи та відкриття, які перетворюють життя людини й людства в найрізноманітніших напрямах «від атомної бомби до пеніциліну». Зрозуміло, що творчість

такого рівня (абсолютна, об'єктивна новизна продукту творчості) властива досить вузькому колу творців-геніїв, є прерогативою еліти людства.

Другий рівень творчості стосується продукту, який є новим для досить великого кола людей, скажімо, для певної країни світу. Деякі винаходи з'являються одночасно або з певним інтервалом у різних країнах, однак відповідний рівень творчості, безумовно, досить високий.

Третій рівень характеризує новизну творчого продукту для значно меншого, обмеженого кола людей. Прикладом творчості цього рівня є раціоналізаторська пропозиція, що реалізується зазвичай у межах певного підрозділу підприємства, в найкращому випадку – галузі.

Четвертий рівень стосується творчості, новизна продукту якої є суб'єктивною, відносною, значущою тільки для самої людини, що творить.

Однак обмежений обсяг цього рівня творчості не заважає бути чи не найважливішим і разом з тим початковим етапом в оволодінні вищими рівнями творчості, формуванні вмінь і навичок загальної креативності.

Б. Гізелін (1963) пише про два рівні творчості – *нижчий і вищий*.

Перший полягає в розширенні сфери застосування вже наявних знань. Так було, наприклад, з винаходом книгодрукування: відомий вже спосіб збільшення кількості малюнків стали використовувати для текстів.

Творчість *вищого* рівня пов'язана зі створенням абсолютно нової концепції, що більшою чи меншою мірою революціонізувала науку. Прикладом такої творчості стало створення А. Ейнштейном теорії відносності.

А. Галін (1986), говорячи про різні рівні творчості, зазначає таке: «Людством накопичено багато знань, є безліч способів перетворення наявної інформації, способів мислення, тому нове може бути отримане шляхом комбінування наявних знань, «компіляції». Але воно принципово виводиться з того, що відомо. Тому назвемо це творчістю невисокого рівня.

Багато що може бути зроблене способом застосування спеціальних прийомів розв'язання винахідницьких завдань (Г. Альтшуллер), спрямованого відбору варіантів вирішення, послідовного осмислення завдання, задавання собі питань певного типу.

Однак якісне нове знання, що припускає зміну самих основ розгляду явища, таким шляхом отримано бути не може. Отримання нових знань, що принципово міняють розгляд об'єкта дослідження, варто назвати «творчістю високого рівня».

А. Галін пише, що творчість невисокого рівня пов'язана з раціональним упорядковуванням знань, їх співвідношенням і зручним представленням і не обов'язково припускає звернення до інтуїції. Творчість вищого типу охоплює й інтуїцію.

Очевидно, що творчість *високого* рівня в певних сферах діяльності доступна не всім, що примушує говорити про наявність у людей різного за рівнем творчого потенціалу, тобто здібності до творчості.

В. Михайлова (2002) на прикладі педагогічної діяльності спробували виділити рівні творчого розвитку особистості.

Нижчий рівень виявляється в здатності аналізу предметної ситуації з метою її перетворення; у аналізі текстів художніх і наукових творів, в усвідомленні життєвих проблем і власного досвіду в рішенні практичних завдань. Новоутвореннями цього рівня творчого розвитку є уміння по-новому, нестандартно поглянути на ситуацію, широкий діапазон дій під час виконання проблемних завдань, тобто альтернативність мислення.

Середній рівень творчого розвитку особистості виявляється в рефлексії відносно того, що «я можу» і чого «я хочу», в розумінні детермінант власного розвитку, в умінні ставити цілі та завдання з самоперетворення і самовдосконалення. Психологічними новоутвореннями цього рівня є адекватне відображення себе, уміння аналізувати свої вчинки, передбачати їх наслідки.

Вищий рівень творчого розвитку дає можливість ефективного впливу на інших людей непомітно для них самих. Цей рівень розвитку виявляється в умінні проєктувати іншу людину та передбачати її вчинки, в умінні відстоювати свій погляд і враховувати думку інших. Люди цього рівня одночасно і мрійники, і прагматики, самостійні і незалежні, гнучкі, ефективні і емоційно стійкі.

Л. Кітаєв-Смик (2007) пише про три рівні творчості: компілятивний, проєктивний та інсайтно-креативний.

Компілятивний рівень пов'язаний зі збиранням, класифікацією, рубрикацією, ранжируванням вже відомих розрізнених знань і фактів.

Проєктивний рівень має місце, коли створюються узагальнені нові судження на підставі зібраних знань.

Інсайтно-креативний рівень пов'язаний з осяянням, коли творець несподівано осягає щось нове, несподіване для нього («побічний продукт» інтелектуальної напруженості за Я. О. Пономарьовим). Особистості, що мають компілятивний рівень творчості, виявляють комунікативну креативність, можуть бути хорошими адміністраторами, керівниками.

«Проєктивні творці», як зазначає Л. Кітаєв-Смик, стають блискучими педагогами, створюють навчальні програми, фундаментальні підручники. Цього не могли б зробити «інсайтні творці», захоплені пошуком неясного знання і неповною мірою схильні до методологічного класифікаторства».

М. Боден (1999) виділяє три рівні творчості (креативності):

1) комбінаторну креативність – виникнення нової ідеї через незвичайну комбінацію (асоціацію) відомих ідей;

2) дослідницьку креативність – виявлення «білих плям», формулювання проблем; творчість полягає у дослідженні змісту, меж і потенціалу концептуального простору;

3) трансформаційну креативність – висунення ідей, немислимих раніше: це наукові прориви на рівні парадигм, «нове слово в мистецтві» тощо. Це творчість у повному розумінні слова.

І. Тейлор (1975) виділяє п'ять рівнів творчості: виразна, технічна, винахідницька, новаторська, надзвичайна. Цим рівням розвитку творчості, кожен з яких має різну зону розвитку, відповідають п'ять форм трансактуалізованих схильностей.

Отже, творчість може бути різного рівня. При цьому основним критерієм виокремлення рівнів творчості є обсяг принципової новизни результату.

2.4. Мотивація творчості

У психологічних теоріях існують різні погляди щодо природи мотивів творчості. Розглянемо основні з них.

1. Мотиви творчості породжує потреба у самовираженні, становленні себе як особистості (В. Кларк, К. Голдштейн, А. Харт, К. Роджерс, А. Маслоу).

2. Вони є результатом сублімації сексуальних спонукань (З. Фрейд, К. Юнг).

3. Мотиви творчості є вираженням притаманних людині руйнівних і будівничих прагнень. Створення нового є водночас руйнуванням існуючого (М. Штейн, Ш. Хайнце).

4. Мотиви творчості зумовлені прагненням творця реалізувати свою свободу (З. М. Какабадзе, В. А. Роменець).

5. До творчості спонукають божественні, надприродні сили (М. Хайдеггер, К. Ясперс, Ж. Марітен).

6. Спонуки творчості є результатом взаємодії особистості з соціальним оточенням й культурними традиціями (М. Г. Ярошевський).

Творчість спонукають мотиви різних видів, що розрізняються своєю дієвістю. Спонуки творчої праці часто поділяють на внутрішню і зовнішню мотивацію (Р. Крачфілд, Р. Байт, С. Л. Рубінштейн, Б. А. Фролов).

Перша (внутрішня) – відрізняється предметно-змістовною за змістом, зумовлена предметним змістом діяльності.

Друга (зовнішня) – характеризується соціальними факторами, потребами, інтересами, прагненнями особистості.

Ю. А. Дмітрієв вирізняє п’ять видів мотивів творчості: інтелектуальне задоволення; почуття професійної гідності (схвалення колег, керівництва); усвідомлення суспільної значущості своєї діяльності; матеріальна винагорода; синтез попередніх груп з перевагою третьої групи мотивів.

Є. Талейко виокремлює три групи творчих спонук, а саме: особистісні (винагорода, бажання полегшити роботу, досягнення внутрішнього задоволення, професійні інтереси); суспільні (бажання допомогти, покращити умови і безпеку праці); виробничі (бажання покращити якість продукції, показники підприємства, інтереси економії, рентабельності).

А. В. Антонов подає чотири групи мотивів: внутрішні (50 %), престижні (9,5 %), моральні, матеріальні (6 %).

Особливу роль у мотивації творчості відіграють внутрішні (інтринсивні) мотиви. Творчість належить до внутрішньоумотивованих форм активності, які здійснюються заради самої діяльності.

На думку Р. Вайта, мотивуючим є відчуття ефективності, а результатом активності – зростання різних компетентностей. При внутрішніх мотивах людину приваблює сам процес виконання діяльності, яка у цьому випадку набуває самостійної цінності. Відомо, що видатні творці не думають про винагороди своєї діяльності й продовжують її навіть коли їх засуджують або ігнорують, переживаючи при цьому значні матеріальні труднощі (Е. Галуа, Г. Галілей, Дж. Бруно).

Американський психолог М. Чиксентмихалі вважав сутністю внутрішньої мотивації певний емоційний стан («потік») – радість від активності. Він виділив показники такого стану людини:

– відчуття повного (розумового та фізичного) занурення у діяльність;

– повна концентрація уваги, думок та почуттів на справі;

– відчуття того, що чітко знаєш, як потрібно діяти у певнй момент роботи, чітке усвідомлення її цілей;

– відсутність хвилювання, тривоги перед можливими помилками і невдачею;

– втрата звичного почуття чіткого усвідомлення себе й свого оточення, ніби «розчинення» у своїй справі.

Висновки

Узагальнення теоретичних положень дозволяє розглядати творчість як соціально-психологічний феномен, сутність якого набуває різноаспектного тлумачення. Так, феномен творчості інтерпретується як:

– подразник, що збуджує рефлекс зосередження, який викликає міміко-соматичний рефлекс, що є сприятливим для творчої діяльності;

– створення нового продукту, генерування оригінальних ідей, знаходження нових способів їх вирішення та прийняття нестандартних рішень під час розв’язання творчих завдань;

– процес, що включає такі ланки: підготовка – задум (інкубація) – осяяння – завершення (обґрунтування достовірності отриманого результату – його перевірка;

– реорганізація існуючого досвіду з формування на його підґрунті нових комбінацій;

– створення нового в ситуації, коли проблема-подразник викликає утворення домінанти, навколо якої концентрується необхідний для рішення запас минулого досвіду;

– діяльність людини з перетворення дійсності (як природної, так і соціальної), що супроводжується створенням нового оригінального продукту;

– процес конструктивних перетворень інформації та створення інноваційних результатів;

– частина людського існування, розуму та емоцій, реалізація людиною власної індивідуальності;

– духовна діяльність, результатом якої є створення оригінальних цінностей, встановлення нових, раніше невідомих фактів, властивостей і закономірностей матеріального світу та духовної культури;

– процес продуктивної мислительної діяльності під час вирішення завдання, що дозволяє досягти нетривіального (якісно нового, неочевидного) результату;

– єдність двох її складових – неадаптивної та адаптивної активності.

Поєднання різних підходів до тлумачення творчості дає можливість наголосити на значущості інтегрованої взаємодії її предметної, соціальної та особистісної складових у межах *системного підходу.*

Системний підхід до розгляду творчості дозволяє стверджувати про особливу роль *життєтворчості* як вищої форми прояву творчої природи людини. У процесі створенння та здійснення життєвого проєкту формується творча життєва позиція особистості, спрямована на вирішення життєвих завдань, самовизначення, самовдосконалення та самореалізацію особистості.

Різноманітне включення людей у процес творчості зумовлює її диференціацію за видами, основними з яких є наукова технічна та художня творчість. Значну увагу психологів привертає вивчення ігрової, навчальної, педагогічної, психологічної, військової, управлінської, побутової та інших видів творчості (індивідуальної та колективної творчості, дитячої творчості та творчості дорослих людей).

Структурний аналіз творчості надає підстави для вирізнення рівнів творчості від нижчого до вищого, від новизни для самого творця до соціально значущого творіння, нового для всього людства.

Досягнення успіхів у творчості значною мірою зумовлено мотивами у самовираженні, ствердженні самоцінності особистості, самореалізації в неіснуючій дійсності, прагненням до її перетворення.

Отже, творчість спонукають мотиви різних видів, що розрізняються своєю дієвістю. Спонуки до творчої діяльності поділяють на внутрішню і зовнішню мотивацію. Внутрішня мотивація відрізняється предметно-змістовною спрямованістю, що зумовлена предметним змістом діяльності. Зовнішня мотивація характеризується соціальними факторами, потребами, інтересами, прагненнями особистості. Разом з тим серед мотивів творчості дослідники вказують на інтелектуальне задоволення, почуття професійної гідності, усвідомлення суспільної значущості своєї діяльності, матеріальну винагороду, радість від активності тощо.

Перелік питань для самоконтролю

1. Дайте визначення поняттю «творчість». Розкрийте своє розуміння цього феномену.
2. Охарактеризуйте види творчості. Наведіть приклади.
3. Проаналізуйте різні погляди на рівневу структуру творчості. Що виступає критерієм вирізнення рівнів творчості?
4. Що таке життєтворчість (креатологія)? Як вона проявляє себе у житті людини?
5. Чому творчість вважають смислом людського життя?
6. Яке місце творчість займає у вашому житті?
7. Проаналізуйте наукові підходи до класифікації мотивації творчості.

Завдання для самостійної роботи

1. Прокоментуйте значущість екзистенційної теорії творчості в умовах сьогодення.

2. Наведіть приклади прояву свободи для розкриття творчого потенціалу особистості.

3. Доповніть фразу: «Розв'язуючи творчі задачі, людина повинна_____».

Тестові завдання

1. Назвіть психолога, який розглядав творчість як здатність дивуватися і пізнавати, вміння знаходити рішення у нестандартних ситуаціях, спрямованість на відкриття нового та здатність до глибокого усвідомлення свого досвіду:

а) З. Фрейд;
б) А. Адлер;
в) К. Юнг;
г) Е. Фром.

2. Хто вважав творчу активність результатом сублімації статевого потягу на іншу сферу діяльності:

а) З. Фрейд;
б) А. Адлер;
в) К. Юнг;
г) Е. Фром.

3. Хто з перелічених учених уявляє творчість результатом компенсації комплексу недостатності:

а) З. Фрейд;
б) А. Адлер;
в) К. Юнг;
г) Е. Фром.

4. Хто з перелічених психологів вважає творчість проявом архетипів колективного безсвідомого:

а) З. Фрейд;
б) А. Адлер;
в) К. Юнг;
г) Е. Фром.

5. Діяльність, результатом якої є створення нових матеріальних і духовних цінностей, – це:

а) творчість;

б) творчість особистості;

в) розвиток людини;

г) усі відповіді правильні.

6. Діяльність, яка породжує щось нове, раніше не відоме, на основі осмислення вже нагромадженого досвіду та формування нових комбінацій умінь, продуктів пізнання, – це:

а) творчість;

б) творчість особистості;

в) розвиток людини;

г) усі відповіді правильні.

7. Який увчений визначає вершини творчості людини в онтогенезі:

а) Дж. Гілфорд;

б) В. Клименко;

в) С. Максименко;

г) В. Моляко.

8. Бажання «стати усім, чим можливо» (за А. Маслоу) – це:

а) самооцінка;

б) самосвідомість;

в) самоактуалізація;

г) самоствердження;

д) самоконтроль.

9. Творчість, пов'язана з діяльністю людини в певній галузі науки, наприклад у біології, математиці, фізиці, хімії:

а) наукова;

б) технічна;

в) художня;

г) навчальна.

10. Творчість, спрямована на створення нових механізмів, пристроїв, деталей і зміни їхніх функцій:

а) наукова;

б) технічна;

в) художня;

г) навчальна.

11. Монумент «Батьківщина-мати» – фігура жінки, піднесена на дніпровських схилах у Києві, є прикладом:

а) наукової творчості;

б) літературної, образотворчої та музичної творчості;

в) художньої творчості;

г) технічної творчості.

12. Архітектурні споруди є прикладом:

а) наукової творчості;

б) літературної, образотворчої та музичної творчості;

в) художньої творчості;

г) технічної творчості.

13. Бажання самостійно відшукувати інформацію, висувати ідеї, освоювати нові сфери діяльності називається:

а) креативністю;

б) мотивацією самоактуалізації;

в) інтелектуальною ініціативою;

г) творчою уявою;

д) творчим мисленням.

14. Чи згодні ви, що метод «креативного поля» було створено В. М. Дружиніним:

а) так;

б) ні.

15. Який з цих методів спрямований на дослідження тексту художнього твору з метою отримання психологічних відомостей про автора:

а) метод тестів;

б) біографічний метод;

в) аналіз результатів діяльності.

Список рекомендованих джерел

Основний

1. Біла І. М. Феноменологія дитячого сприймання. *Актуальні проблеми психології*: зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. К: Видавництво «Фенікс», 2013. Т. XII. Психологія творчості. Вип. 16. С. 79–85.

2. Бухлова Н. Б. Обдарована дитина. Психолого-педагогічний супровід. К.: Шкільний світ, 2013. 104 с.

3. Ваганова Н. А. Психологічне дослідження сприймання старшими дошкільниками художніх інформаційних структур. *Актуальні проблеми психології*: збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. К.: Видавництво «Фенікс», 2013. Т. XII. Психологія творчості. Вип. 17. С. 46–53.

4. Карпенко Н. А. Психологія творчості: навч. посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2016. 156 с.

5. Клименко В. В. Психологія наукової творчості. К.: Аверс, 2017. 319 с.

6. Клименко В. В. Психологические тесты таланта. Харьков: Фолио, 2016. 228 с.

7. Міщиха Л. П. Творчий потенціал у період пізньої дорослості: монографія. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2014. 400 с.

8. Моляко В. О. Психологічна теорія творчості. *Обдарована дитина*. 2004. № 6. С. 2–10.

9. Моляко В. О. Психологічна проблема творчого потенціалу людини. *Наука і освіта*. 2007. № 4–5. С. 115–118.

10. Моляко В. О. Проблеми функціонування творчого сприймання в умовах надлишку інформації різної модальності та значимості. *Актуальні проблеми психології*: збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. К.: Видавництво «Фенікс», 2013. Т. XII. Психологія творчості. Вип. 16. С. 7–19.

11. Психологічне дослідження творчих перцептивних процесів на різних вікових рівнях: наукова монографія. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2012. 211 с.

12. Психология творчества / под ред. Я. А. Пономарева. М.: Наука, 1990. 294 с.

13. Роменець В. О. Психологія творчості: навч. посіб. 2-ге вид. К.: Либідь, 2004. 288 с.

14. Туріщева Л. В. Особливості роботи з одарованими дітьми. Харків: Основа, 2008. 122 с.

15. Туриніна О. Л. Психологія творчості: навч. посіб. К.: МАУП, 2007. 160 с.: іл. Бібліогр.: С. 156–157.

16. Яланська С. П. Психологія творчості: навчальний посібник. Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2014. 180 с.

Додатковий

17. Баракова Ю. Є. Універсальні інтелектуальні ігри. Педагогічна академія пані Софії. Х.: Вид. Група «Основа», 2005. 32 с.

18. Барко В. В., Панок Л. В., Лазаревський С. П. Психолого-педагогічна діагностика творчого потенціалу особистості учня в навчально-виховному процесі: Методичні рекомендації. Тернопіль, 2000. 85 с.

19. Волобуєва Т. Б. Розвиток творчої компетентності школярів. Харків, 2005. 110 с.

20. Максименко С. Д., Зайчук В. О., Клименко В. В. Загальна психологія: підручник для студентів ВНЗ. К.: Форум, 2000. 543 с.

21. Зыкова М. Н. Фольклоротерапия: учебное пособие. М.: МОДЭК, 2004. 160 с.

22. Каряка Л. Г., Кузіна С. І. Обдаровані діти, які вони? *Освіта та розвиток обдарованої особистості*. 2014. № 1. С. 6–10.

23. Клименко В. В. Как воспитать вундеркинда. Харьков: Фолио, 2016. 116 с.

24. Кочерга О. П. Психофізіологія творчості дітей. К.: Шкільний світ, 2011. 128 с.

25. Максименко С. Д. Ґенеза здійснення особистості. К.: Вид-во ТОВ «КММ», 2006. 240 с.

26. Максимова С. В. Творчество: созидание или деструкція. М.: Академический проект, 2006. 222 с.

27. Маслоу А. Мотивация и личность. СПб.: Питер, 2003. 352 с.

28. Пелех Н. В. Обдарована дитина: заняття з розвитку творчих здібностей дошкільників старшого віку. *Дошкільний навчальний заклад*. 2015. № 9. С. 7–14.

29. Погосова Н. М. Цветовой игротренинг. СПб.: Речь, 2015. 152 с.

30. Психология творчества / под ред. Я. А. Пономарева. М.: Наука, 1990. 294 с.

31. Роджерс К. Творчество как усиление себя. *Вопрос психологии*. 1990. № 1. С. 164–168.

32. Сидоркіна М. Ю. Творча взаємодія як засіб гармонізації сімейних стосунків: методичні рекомендації. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013.

33. Симоненко С. М. Візуальна креативність та її механізми. *Обдарованість та її розвиток*: матеріали Міжнародної наукової конференції. К., 2003. С. 112–115.

34. Степанов С. Ю. Рефлексивная практика творческого развития человека и организаций. М.: Наука, 2000. 360 с.

35. Уява і творчість. *Психологія* / за ред. Ю. Л. Трофімова. К., 2001. С. 315–336.

36. Фрейд З. Психология бессознательного. М.: Просвещение, 1990. 448 с.

37. Ярошевский М. Г. Психология творчества и творчество в психологи. *Вопросы психологи*. 1985. № 6. С. 34–42.

Тема 3. Психологічні виміри творчої діяльності

Мета: сформувати у здобувачів знання щодо реалізації компетентнісного підходу до творчої діяльності.

План лекційного заняття

Вступ

3.1. Зміст і сутність поняття «творча діяльність».

3.2. Структурний аналіз творчої діяльності.

3.3. Продуктивна діяльність і умови її реалізації.

3.4. Психологічні фактори творчої діяльності науковця.

3.5. Компетентнісний підхід до розвитку творчої діяльності особистості.

Висновок

Ключові поняття та терміни теми: *творча діяльність, продуктивна діяльність, структура творчої діяльності, компетентнісний підхід.*

Вступ

Наукове дослідження або винахід, створення художнього твору, знаходження робітником способу збільшити продуктивність праці або новаторство у сільському господарстві, розробка нової технології підвищення врожайності – типові приклади творчої діяльності. Будь-яка фізична та розумова праця за певних суспільних умов може стати творчою діяльністю.

У різних видах праці творчість має певні особливості, що зумовлюються змістом і характером діяльності, її обставинами та індивідуальними рисами працівника. Разом з тим усім видам творчої діяльності властиві спільні риси.

3.1. Зміст і сутність поняття «творча діяльність»

Творчою діяльністю називається діяльність, що дає нові, оригінальні продукти високої суспільної цінності. На сьогодні у психологічній науці існує проблема відсутності достатньо чітких критеріїв для розмежування творчої та нетворчої діяльності. О. Лук виділяє такі критерії творчої діяльності: новизна та оригінальність, адекватність, завершеність, витонченість і простота.

П. Джексон і С. Месик виділяють такий критерій, як конденсація: творчі продукти виявляють стійкість у часі, розкриваючи усе нові й нові свої сторони, а також поєднують у собі простоту і складність. Часто виникає запитання: «Чи можна вважати творчою діяльністю талановито продумані та вчинені злочини або нові ідеї й винаходи, спрямовані проти спокою і добробуту людства?». Ті, хто вважає, що справжня творчість має сприяти розвиткові людської особистості, людської культури наполягають на введенні критерію гуманності та прогресивності.

Узагальнюючи, зазначимо, що *творча діяльність* – це не лише відкриття в певній галузі науки, художні досягнення, створення чогось нового, це – виникнення нових цілей, планів, критеріїв аналізу, оцінок. Їх формування й функціонування включено в структуру розумової чи інших видів діяльності.

Творча діяльність зумовлюється потребами суспільства. Усвідомлення цих потреб є джерелом різних задумів, ідей, проєктів.

Розпочинається творча діяльність з виникнення певного задуму, а саме: змінити методи, прийоми роботи у певній галузі, створити нове знаряддя, сконструювати нову машину, здійснити науковий експеримент, написати художній твір, створити музичну п’єсу, намалювати картину.

Творча діяльність

Для здійснення творчого задуму потрібна попередня підготовча робота, яка полягає в обміркуванні його змісту, з’ясуванні деталей, шляхів його реалізації та збиранні необхідних матеріалів. Така підготовча робота властива творчості конструктора-винахідника, вченого, письменника, митця. Вона часто буває довготривалою. Відомо, що Ч. Дарвін понад 30 років збирав наукові матеріали для написання своєї праці «Походження видів».

Після підготовчої роботи відбувається реалізація творчого задуму, яка так само може тривати різний час залежно від змісту завдання, його складності, підготовки особистості та умов творчої праці.

Здійснення творчого задуму – велика й напружена робота, яка потребує участі та піднесення всіх сил людини, максимальної зосередженості її свідомості на предметі творчості. Ця зосередженість буває настільки високою, що працівник, захоплений завданням, не помічає, що відбувається навколо нього. Зосередженість потребує участі пізнавальних і вольових сил людини.

Систематична наполеглива і напружена робота є визначальною умовою успіху творчої діяльності. За цієї умови найчастіше виникають такі моменти творчого піднесення, які називаються натхненням і за наявності яких особливо успішно перебувають нові способи розв'язання завдань, виникають нові та продуктивні ідеї, створюються центральні образи художніх творів тощо.

Натхнення характеризується напруженням усіх сил працівника і виявляється в емоційному захопленні предметом творчості та продуктивній роботі над ним. Натхнення виникає не до початку роботи, а під час неї як певний її наслідок. Звідси випливає, що для успішного досягнення мети треба систематично і регулярно працювати, а не очікувати, коли прийде натхнення.

На творчій діяльності позначаються чуття новизни справи, потреби в ній сучасності. У цьому зв'язку відбуваються мобілізація духовних сил і неусвідомлена, інтуїтивна поява нових образів, способів дій у розв'язанні проблеми.

Успішність творчої діяльності залежить від того, якою мірою людина володіє прийомами та технікою роботи, як вона ставиться до результатів роботи. Творчим працівникам властиве критичне, вимогливе ставлення до своїх творів. Воно, зокрема, характерне для видатних поетів, письменників. О. Бальзак по 12 і більше разів переробляв свої твори, часто до невпізнання змінював їх коригування. Те саме можна зазначити про інженерів, наукових працівників.

Чим більше людина захоплюється власною діяльністю, тим легше вона переборює труднощі, досягає більших успіхів, одержує задоволення від творчої діяльності.

3.2. Структурний аналіз творчої діяльності

У загальній *структурі* творчої діяльності як системі виокремлюють кілька основних підсистем:

– процес творчої діяльності;

– продукт творчої діяльності;

– особистість творця;

– середовище;

– умови, в яких здійснюється творча діяльність.

У кожній із зазначених підсистем можна також виокремити їхні складові. Наприклад, процес творчої діяльності охоплює: постановку завдання, формування задуму, його реалізацію. Особистість творця характеризується здібностями, особливостями розуму, темпераментом, віком, характером тощо. Середовище й умови є фізичним оточенням, колективом, стимулятором і бар'єром у творчій діяльності.

К. Роджерс визначив внутрішні та зовнішні *умови* творчої діяльності. До *внутрішніх умов* він відносив: 1) екстенсіональність (відкритість новому досвіду); 2) внутрішній локус оцінювання; 3) здатність до незвичайних поєднань.

Зовнішніми умовами творчості є: а) психологічна безпека і захищеність (визнання безумовної цінності особистості, створення умов, в яких відсутнє зовнішнє оцінювання); б) психологічна свобода самовираження. Супутніми компонентами творчого акту К. Роджерс вважав емоції (естетичні, евристичні, комунікативні).

Сучасний американський учений Д. Клозен вирізняє чотири основні детермінанти на шляху до творчої діяльності особистості: 1) її особисті ресурси, тобто розум, темперамент, силу; 2) «джерела підтримки та керівництва» (різні норми, інструкції, рекомендації), які надають їй можливість орієнтуватись у світі; 3) можливості (чи перешкоди) для виконання особистих цілей залежно від соціальної приналежності, раси, віку, статі, а також ситуації у світі (війни, депресії, значні соціальні зміни); 4) власні зусилля особистості, її діяльність.

Природна творча активність людини виявляється в діяльності, зовнішня соціальна форма якої – праця, що охоплює і психічну, і фізичну сфери життя. Людям, які займаються творчістю, доводиться переборювати багато труднощів.

В. В. Моляко вважає, що до *внутрішніх перешкод* можна віднести: незібраність, лінощі; незацікавленість у роботі; хвороби; незадовільний психічний стан; погані звички; роботу без режиму; невміння організувати свій час; негативні якості характеру та мислення.

Зовнішніми перешкодами дослідники вважають: незручне середовище (наприклад, приміщення); сторонні перешкоди (шум, спека, холод); поганий психологічний клімат у колективі; неадекватну (занижена) оцінку діяльності.

Отже, в згорненому вигляді творчу діяльність можна охарактеризувати за допомогою таких параметрів: суб'єкта творчості, об'єкта творчості, продукту творчості, умов, за яких відбувається творча діяльність.

3.3. Продуктивна діяльність і умови її реалізації

Творчий підхід до справи є підґрунтям продуктивної діяльності, успішності соціального та науково-технічного розвитку суспільства.

Продуктивна діяльність – це створення нових цінностей, досягнення, отримання результату завдяки новим, більш ефективним способам і засобам. Основною умовою продуктивності творчої діяльності є постійність у праці і систематична, регулярна робота.

Динаміка продуктивності в науковій творчості залежить від багатьох факторів. Так, встановлення фізіологічно доцільного режиму наукової діяльності є випадком контрольованої регуляції її продуктивності. Проте деякі зміни творчої продуктивності свідомо не контролюються, а зумовлені *життєвими біоритмами.*

Вікову динаміку творчої продуктивності вивчали В. Оствальд, Ш. Бюлер. На думку В. Оствальда, після значних відкриттів настає спад, який фіксується у четвертому десятиріччі життя. З'ясовано також хвилеподібний перебіг інтенсивності творчої діяльності, що відображає періодичність рівнів психофізичних властивостей людини. Вченими визначено максимуми розвитку пам'яті – 19, 23–24, 30 років; мислення – 20–23, 25–30, 32–33.

Н. Я. Перна виявив «вузлові моменти життя», вважаючи, що духовне життя перетворюється кожні 6–7 років. Ці періоди припадають на 6–7, 12–13, 18–19, 25–26, 32–33, 37–38, 43–44, 50 років. У людей цих вікових категорій духовне життя проясняється та посилюється. Зростає чутливість організму, що дозволяє створювати особливо визначні цінності.

Хвилеподібність творчої продуктивності виявлено у біографіях М. В. Гоголя, Е. Канта. У науці значна кількість відкриттів зроблена вченими у 25–26 років. Так, А. Ейнштейн сформулював теорію відносності у 26 років. Гельмгольц у 24–25 років обґрунтував закон збереження енергії, хімік Деві розпочав дослідження лужних металів у 25 років, Галілей обґрунтував механіку в 25 років, Ньютон сформулював закони всесвітнього тяжіння у 25 років (М. Л. Єфімов, 1990). Проте вершини успіху в творчих біографіях В. І. Вернадського, Галілея, Гарвея, Гете, Гюго, Лапласа, І. П. Павлова припадають на інші вікові періоди.

На продуктивність творчої діяльності впливає сонячна активність. Виявлено прямий зв’язок кількості й обсягу публікацій А. Ейнштейна із рівнем сонячної активності за відповідні періоди (Г. М. Ідліс).

Зниження творчої продуктивності з віком залежить від сфери творчої діяльності (Л. О. Рудкевич). З таблиці 3.1 бачимо, що серед найбільш видатних представників (група А) початок творчості композиторів припадає на 18 років, письменників, хіміків, астрономів, математиків – на 23–26 років, біологів і філософів – на 31 рік. У групі менш видатних представників (група Б) цей початок настає на 2–5 років пізніше.

Найбільш ранній вік останнього значного відкриття в групі А виявлено у інженерів й винахідників – 47 років, у математиків, фізиків, геологів – 69 років. У групі Б цей момент настає раніше. Останню роботу в групі А інженери, винахідники здійснюють у 53 роки, математики, фізики, письменники, геологи – у 69 років, композитори – у 66 років. Кількість робіт найвищої якості в групі А досягає максимуму до 30 років, після того кількість робіт зберігається на незмінному рівні і знижується після 40 років.

У групі Б максимум найкращих робіт – до 40 років, після 45– різко спадає. Максимальна кількість невдалих робіт у групі А – до 25 років, у групі Б – на 5–6 десятиріччі життя.

Таблиця 3.1

Продуктивність творчої діяльності залежно від віку (у %)

Сфера діяльності	Найбільш видатні представники (група А)		Менш видатні представники (група Б)	
	є спад	немає спаду	є спад	немає спаду
Гуманітарні науки	15,7	84,3	55,3	44,7
Точні науки	33,7	66,3	92,3	7,7
Живопис	26,9		60,8	
Музика	8,3		56,1	
Література	22,7	77,3	59,5	40,5
Усі вчені	28,8		79,4	
Діячі мистецтва	21,1		59,2	
У середньому	25,2		68,9	

Зниження творчої продуктивності з віком називається *віковою інволюцією.* На вікову динаміку творчої діяльності впливають фактори різного рівня: біологічні, психологічні, соціальні. Зокрема:

– структурні та функціональні зміни центральної нервової системи;

– загальне старіння організму;

– реорганізація структури інтелекту (стереотипність мислення, зниження пам’яті, продуктивності уяви);

– зміни структури та статусу особистості (звуження інтересів, посилення тривожності та невротизму, авторитарність, консерватизм);

– стандарти суспільства у ставленні до людей різного віку.

Інволюція психічних функцій, як зазначила П. І. Бюлер, настає дещо раніше за зниження біологічних функцій.

На думку Д. Рудінгера, відмінність між 20-річними та 90-річними вченими на 10–15 % залежить від хронологічного віку, а решту становлять соціальні фактори.

Продуктивна діяльність вченого образно висвітлена Луї де Бройлем. Наука, вважав він, може здійснювати свої найвизначніші завоювання лише шляхом небезпечних раптових стрибків розуму, коли проявляються здібності, звільнені від важких кайданів суворих міркувань, вони називаються уявою, інтуїцією. Тягар дедукції лежить на вченому лише до певного моменту, потім він миттєво від нього звільняється, і свобода його уяви дає змогу бачити нові горизонти. Наукова творча діяльність – це захоплююча подорож із небезпеками й радощами відкриття. У творчій діяльності особистість задовольняє потребу в гострій динаміці переживань, у самовиявленні через вчинок, у подоланні власними силами конфлікту (зовнішнього чи внутрішнього) між нормами, рамками поведінки і спрямованістю людини.

Отже, продуктивна діяльність характеризується, з одного боку, оригінальністю за характером здійснення, з іншого – за отриманим результатом.

Результатом настрою, ставлення особистості до себе, її самооцінки і волі, єдності потягу і повинності виступає психологічна готовність до творчої діяльності.

Психологічна готовність як психічний стан має творчу спрямованість і пов’язана з переживанням душевних витрат на виконання певної діяльності.

Готовність до творчої діяльності – це готовність до переживання нових емоцій як за знаком (позитивні – негативні), так і за модальністю (радість, гнів тощо).

Проявом психологічної готовності до творчої діяльності виступає захоплення майбутнім результатом, що його відчуває особистість, політ її фантазії. Наслідком емоційної готовності є натхнення як психічний стан емоційної та операційної напруженості, зосередженості на предметі творчості.

У сучасній психології немає єдиної концепції, що пояснює творчу продуктивність; можна припустити, що у реальності немає єдиного можливого шляху до результатів.

У дослідженнях творчо обдарованих людей було доведено, що ні висока успішність, ні високий рівень інтелекту, ні висока креативність не пов’язані з творчою реалізацією. Серед можливих «сценаріїв» можна виділити такі.

1. Творче рішення приходить несподівано; після тривалої та безуспішної роботи над ідеєю, періоду інкубації, коли дослідник відкладає роботу, у стані відносного спокою раптово приходить рішення. У цьому випадку говорять про інсайт, або осяяння.

2. Підвищена активність мозку пов'язана з особливостями біохімічних процесів в організмі.

3. Відкриття є результатом тривалого стійкого інтересу до об'єкта, відбувається констеляція, узагальнення різних наслідків досвіду, що створюють нову картину уявлень про явище.

4. Якості особистості, такі як сміливість, готовність до ризику, відкритість дозволяють досліднику побачити особливості явища, які не змогли помітити інші вчені.

5. Дослідник починає *вирішувати проблему*, у процесі роз'язання якої виявляються загальні закономірності. Іншими словами, відбувається розширення завдання, і дослідник розв'язує проблему, яку спочатку не намагався вирішувати.

6. Особливості когнітивних структур створюють умови для творчої продуктивності, наприклад білінгвізм (від англ. *bilingualism* – володіння двома мовами як рідними); амбідекстрія (від лат. *ambi* – «обидва» і лат. *dexter* – «правий»; вказує на відсутність явно вираженої мануальної асиметрії, може бути зумовлена генетично або вироблена у результаті тренування).

7. Здатність до творчості проявляється на генетичному рівні.

3.4. Психологічні фактори творчої діяльності науковця

Наукова творчість проявляється в наукових відкриттях, до яких ведуть невтомні пошуки з періодичними моментами успіху та невдач. Діяльність науковця – складна й багатокомпонентна настільки, що іноді важко визначити, що саме мало вплив на становлення особистості вченого. Тут і природні особливі задатки, і обдарованість, і виховання, і випадок, і навіть географічний та космічний фактори. Розглянемо лише деякі з психологічних чинників, щодо яких накопичено певні наукові дані.

Співвідношення емоційного та раціонального, інтуїції та логіки у науковій творчості не раз було предметом палких дискусій.

Г. Х. Ерстед вирізняв дві сили наукового розуму: творчість і раціональність. Творчість – створення ідей, що пояснюють світ, вона пов'язана з уявою, фантазією, інтуїцією. Раціональність – перетворення результатів творчості у знання, яке можна використати, зберегти, передавати іншим.

Класична раціональність, як установка на всемогутність розуму, не забезпечує наукової діяльності, яку здійснює не просто свідомість людини, а людина – суб'єкт. Наприклад, за теорією К. Ф. Гьоделя, навіть математичні результати, які традиційно вважаються цариною логіки, не завжди можна отримати за допомогою формальних доказів.

Отже, творчий процес наукової діяльності неможливий без психологічних факторів, що стосуються мотивайційно-чуттєвої сфери особистості. До найбільш важливих серед них належать інтелектуальні почуття, інтелектуальна ініціатива та інтуїція.

Значення інтелектуальних почуттів розуміли ще в Давній Греції. В античній філософії вважалось, що любов – космічна сила, найвищий розвиток якої призводить до осягнення істини. Найвищий рівень любові досягається шляхом філософських роздумів, мудрості. Завдяки філософському розмірковуванню любов (ерос) людини піднімається до еросу як всезагального внутрішнього порядку творення речей.

Піднесення почуттів у процесі пізнання призводить до особливого стану людини – *катарсису,* в якому досягається звільнення від чуттєвості та чисте споглядання істинності.

Близькі до такого розуміння творчості погляди українського дослідника творчості В. О. Роменця та болгарського вченого М. Арнаудова, які вважали творчість проясненням і духовним очищенням, катарсисом від усього хворобливого. Погляди цих авторів долають межі між психологією, етикою, естетикою, педагогікою та мистецтвознавством.

Термін «*інтелектуальні почуття*» запропонували в асоціативній психології у XIX ст. (І. Ф. Гербарт та Ф. Е. Фьонеке). Вважалось, що почуття відіграють суттєву роль лише на початку пізнання, під час постановки задачі.

Е. Тітченер диференціював поняття емоції та почуття. Інтелектуальні почуття вважав усвідомленням результату мислення. З процесу пізнання вони виключались.

Т. Рібо називав усі емоції, що супроводжують діяльність інтелекту, інтелектуальними. Він запропонував схему їх онтогенезу:

- інстинкт цікавості, що виникає через недостатню адаптацію;
- подив як збуджувач уваги;
- збудження і подив;
- подив і задоволення або страждання;
- пристрасть, яка виникає рідко.

Л. С. Виготський вперше сформулював проблему зв'язку між мисленням і емоціями. Розглядати мислення без почуттів – це відірвати його від справжнього життя людини.

С. Л. Рубінштейн також зазначив, що в акті відображення емоції та інтелект завжди єдині.

Б. Рассел вирізнив особливе почуття *віри*, яке назвав критерієм істини.

О. К. Тихомиров вважає, що емоції важливу роль відіграють при породженні задуму. Існує своєрідне почуття близькості рішення, яке випереджує його висловлення в мові, підготовлює процес рішення до усвідомлення.

Інтелектуальна ініціатива

Інтелектуальна ініціатива – неодмінний показник творчості, явище творчої діяльності та елемент її механізму. Це здатність людини до інноваційної постановки завдань, проблем, до застосування нових способів дій, що виникає як вищий прояв інтелектуальної активності особистості.

Інтелектуальна активність являє собою (Д. Б. Богоявленська, 1983):

- вищу життєву функцію, що лежить в основі інтелектуальної творчості;
- синтез інтелекту і особистості;
- інтегральну характеристику пізнаючої системи, підсистемами якої є розумові здібності та мотиваційна структура особистості.

Рівні інтелектуальної активності

1. Стимульно-продуктивний, коли використовується звичний спосіб під впливом зовнішнього стимулу (завдання).

2. Евристичний, *для* якого властивий самоаналіз використовуваного способу та його вдосконалення.

3. Креативний (інтелектуальна ініціатива), ознакою якого є самостійна постановка проблеми, нічим зовні не зумовлена. Цей рівень характерний для наукової творчості. Інтелектуально ініціативній людині властиво продовжувати не зумовлену практичними міркуваннями (надситуативну), не пов'язану із зовнішніми оцінками пізнавальну діяльність за межами передбаченого завдання, самостійно ставити проблеми, з'ясовувати нові закономірності.

Інтуїція

Інтуїція – знання, що виникає без усвідомлення шляхів та умов його отримання, через що ці знання здаються результатом безпосереднього їх сприймання. Інтуїція виступає як: а) здатність, здібність; б) цілісне повне охоплення всіх умов проблемної ситуації; в) механізм творчості. Це поняття було основним пояснювальним принципом в інтуїтивізмі (А. Бергсон, З. Фрейд), де інтуїція вважалась першопричиною творчості, прихованою у неусвідомому.

У вітчизняній психології інтуїція – момент виходу за межі стереотипів, логічних програм розв'язання задачі. Відмітними ознаками інтуїції є такі (Л. П. Логунова, М. І. Панов):

– раптовість рішення проблеми – ефект калейдоскопу;

– неусвідомлюваність механізму розв'язання проблеми;

– безпосередність отримання результату як одномоментного явища, що не потребує логічного виведення;

– абсолютна внутрішня впевненість в істинності результату.

Часто інтуїтивні рішення приходять не одразу при постановці задачі, а після деякого прихованого періоду роботи підсвідомості, який називають *інкубацією* (А. Пуанкаре, Ж. Адамар, Я. О. Пономарьов). У цей період людина займається іншими справами, але розв'язання задачі продовжується несвідомо. Видатні вчені використовували різні способи відволіктись від роздумів над проблемами, які згодом виявились продуктивними для породження ідей.

І. Ньютон любив прогулянки у саду, хімік Кекуле й математик Пуанкаре – поїздки в автобусі, математик Остроградський – ігри з дітьми, Бальзак часто знаходив рішення під час вечірок.

Д. С. Шуберт (США) провів експеримент, у якому дві групи деякий час розв'язували творчу задачу, потім робилась перерва. В одній групі на 10 хвилин, в іншій – на 20, протягом якої досліджувані займались іншими справами. У групі з перервою на 20 хвилин кількість відповідей значно зросла, а у групі з 10-хвилинною перервою залишилась незмінною, проте зросла якість їх пропозицій.

Отже, ефективне рішення потребує певного періоду інкубації. Зазначається, що ідеї, висловлені одразу під час постановки задачі, менш творчі та оригінальні, ніж висунуті згодом. Провідна роль у процесі розв'язання особливо складних задач, що не підлягають логічній обробці, або коли ця обробка недостатня, належить інтуїції.

Психологічні властивості науковця

Особистість науковця характеризується специфічними властивостями та їх структурами. Науковець не просто здійснює відкриття, він ще несе за них відповідальність перед суспільством.

Якості особистості науковця вивчали Н. В. Гончаренко, О. Н. Лук, Я. О. Пономарьов, Г. Сельє. Найбільш повно охопити властивості творчої особистості покликані відповідні класифікації. Зокрема, київський психолог В. В. Рибалка (1996) запропонував класифікацію 193 якостей, що визначають здібність особистості до природничо-наукової діяльності. Якості поділено на п'ять груп залежно від їх ролі в організації наукової діяльності: потребнісно-мотиваційні, інформаційно-пізнавальні, цілеутворюючі, результативні, почуттєво-емоційні компоненти. Розглянуто вияв цих груп якостей на таких семи рівнях життєдіяльності особистості:

1) спілкування та міжособистісної взаємодії (здатність до творчого спілкування у літературній формі, до усного спілкування з творчими людьми, до творчого спілкування у колективі, до творчого діалогу);

2) спрямованості (активна природничо-наукова гуманістична спрямованість на пошук гармонії, на творчу працю);

3) характеру (цілеспрямованість, рішучість, наполегливість, ініціативність, оригінальність, порядність, інтелігентність, старанність, діловитість);

4) самосвідомості (адекватне самоусвідомлення, здатність до самоаналізу, до самоорганізації, до самовдосконалення);

5) досвіду (здатність до постійного розвитку наукового досвіду, до формування та реалізації творчої життєвої стратегії, до самонавчання);

6) інтелектуально-творчих здібностей, функцій, процесів (уважність, спостережливість, зацікавлене, творче ставлення до дійсності, логічне, оригінальне, нестандартне, стратегічне, системне, теоретичне і практичне мислення; розвинена пам'ять та уява);

7) психофізіологічних якостей (типологічні властивості вищої нервової діяльності – такі, як чутливість, витривалість, рухомість, пластичність розумових процесів, працездатність, емоційність).

3.5. Компетентнісний підхід до розвитку творчої діяльності особистості

На основі узагальнень теоретичних положень про розвиток творчої діяльності особистості розроблено *концепцію розвитку творчої компетентності майбутнього фахівця,* базисом якої є генетико-психологічна теорія народження, зростання та існування особистості за С. Д. Максименком.

О. В. Тутолмін, розглядаючи особливості творчої компетентності**,** зазначає, що творча компетентність є інтегративною професійно-особистісною характеристикою фахівця, яка забезпечує йому ефективність діяльності в типових та нетрадиційних ситуаціях життя, є системотворним компонентом у структурі професійної компетентності, фактором становлення професіоналізму.

Концепція становлення і розвитку творчої компетентності розглядається як нове наукове обґрунтування підвищення якості професійної підготовки фахівців. Ця концепція базується на таких положеннях:

– творча компетентність – інтегративна професійно-особистісна характеристика, що забезпечує йому успішність дії в типових і неординарних ситуаціях, виступаюча системотворним компонентом становлення професіоналізму, чинником ефективності його праці;

– чинником становлення і розвитку творчої компетентності є творчо розвивальний простір, що створює сприятливі умови для професіоналізації: атмосферу пошуку, вільного саморозвитку співробітництва, вибору індивідуального маршруту відповідно до професійних нахилів;

– процес розвитку творчої компетентності стає ефективним, якщо ґрунтується на принципах: єдності формування і розвитку в процесі становлення творчої компетентності; єдності системного, компетентнісного, особистісно-розвивального підходів; безперервності та наступності; взаємозумовленості узагальненої освітньої траєкторії та індивідуального маршруту в процесі професіоналізації;

– формування орієнтовно-пошукової позиції щодо різних аспектів свого професійного досвіду;

– стратегії інноваційного творчого саморозвитку, спрямовані на розширення ерудиції, вмілості, особистісних якостей, забезпечують підвищення рівня розвитку творчої компетентності.

Висновки

Творча діяльність передбачає внесення нового в процес діяльності, удосконалення дій і рухів, спрямованих на досягнення мети. Продукт творчої діяльності як суспільно корисний продукт впливає і на ставлення до неї, і на стосунки між людьми в процесі цієї діяльності.

Створюючи суспільно корисний продукт, творча діяльність об’єктивно вносить у нього щось нове, оригінальне, властиве особистості.

Зі свого боку можливість творчої діяльності визначається психологічною готовністю особистості до неї. Психологічна готовність до творчої діяльності становить інтеграцію певних станів, насамперед намагання розв’язати суперечність між потребою в творчій нестандартній діяльності та мотивом її задоволення в певний проміжок часу й за певних умов.

Перелік питань до самоконтролю

1. Розкрийте зміст і сутність поняття «творча діяльність».
2. Проаналізуйте структуру творчої діяльності.
3. Визначте поняття «продуктивна діяльність», її зміст та умови реалізації.
4. Охарактеризуйте компетентнісний підхід до розвитку творчої діяльності.
5. Визначте наявний рівень професійної компетентності психолога із зазначенням його сильних сторін і зон найближчого розвитку.
6. Визначте різницю між вербально-комунікативними та вербально-когнітивними компетентностями у творчій діяльності психолога.

Завдання для самостійної роботи

1. Які актуальні проблеми постали перед психологічною наукою щодо розвитку творчої діяльності особистості в період кризи у суспільстві?
2. Надайте рекомендації щодо подолання бар'єрів, які заважають здійсненню творчої діяльності психолога.

Тестові завдання

1. Діяльність, результатом якої є створення нових матеріальних і духовних цінностей, – це:

а) творчість;
б) творчість особистості;
в) розвиток людини;
г) усі відповіді правильні.

2. Діяльність, яка породжує щось нове, раніше не відоме, на основі осмислення вже нагромадженого досвіду та формування нових комбінацій умінь, продуктів пізнання, – це:

а) творчість;
б) творчість особистості;
в) розвиток людини;
г) усі відповіді правильні.

3. Творчість, пов'язана з діяльністю людини в певній галузі науки, наприклад, у біології, математиці, фізиці, хімії:

а) наукова;

б) технічна;

в) художня;

г) навчальна.

4. Творчість, спрямована на створення нових механізмів, пристроїв, деталей і зміни їхніх функцій:

а) наукова;

б) технічна;

в) художня;

г) навчальна.

5. Монумент «Батьківщина-мати» – фігура жінки, піднесена на дніпровських схилах у Києві, є прикладом:

а) наукової творчості;

б) літературної, образотворчої та музичної творчості;

в) художньої творчості;

г) технічної творчості.

6. Архітектурні споруди є прикладом:

а) наукової творчості;

б) літературної, образотворчої та музичної творчості;

в) художньої творчості;

г) технічної творчості.

7. Особистісно-розвивальний компонент професійної компетентності включає:

а) ціннісну компетенцію;

б) мотиваційну компетенцію;

в) психолого-педагогічну компетенцію;

г) варіанти а) та б).

8. Діяльнісно-розвивальний компонент професійної компетентності включає:

а) методичну компетенцію;

б) організаційну компетенцію;

в) психолого-педагогічну компетенцію;

г) усі варіанти правильні.

9. Комунікативний компонент професійної компетентності включає:

а) вербально-комунікативну компетенцію;

б) вербально-когнітивну компетенцію;

в) психолого-педагогічну компетенцію;

г) варіанти а) та б).

10. Фаховий компонент професійної компетентності включає:

а) дидактичну компетенцію;

б) інформаційну компетенцію;

в) понятійне мислення;

г) усі варіанти правильні.

11. Компонент опанування досвідом включає:

а) творче мислення;

б) компетенцію самовдосконалення;

в) понятійне мислення;

г) варіанти а) та б).

12. Розвиток професійних цінностей і мотивів творчої діяльності формує:

а) особистісно-розвивальний компонент професійної компетентності;

б) діяльнісно-розвивальний компонент професійної компетентності;

в) комунікативний компонент професійної компетентності;

г) фаховий компонент професійної компетентності.

13. Оволодіння організаційно-методичною базою формує:

а) особистісно-розвивальний компонент професійної компетентності;

б) діяльнісно-розвивальний компонент професійної компетентності;

в) комунікативний компонент професійної компетентності;

г) фаховий компонент професійної компетентності.

14. Оволодіння техніками спілкування формує:

а) особистісно-розвивальний компонент професійної компетентності;

б) діяльнісно-розвивальний компонент професійної компетентності;

в) комунікативний компонент професійної компетентності;

г) фаховий компонент професійної компетентності.

15. Оволодіння змістовими поняттями формує:

а) особистісно-розвивальний компонент професійної компетентності;

б) діяльнісно-розвивальний компонент професійної компетентності;

в) комунікативний компонент професійної компетентності;

г) фаховий компонент професійної компетентності.

16. Набуття досвіду психологічної діяльності формує:

а) особистісно-розвивальний компонент професійної компетентності;

б) діяльнісно-розвивальний компонент професійної компетентності;

в) комунікативний компонент професійної компетентності;

г) фаховий компонент професійної компетентності.

Список рекомендованих джерел

Основний

1. Бухлова Н. Б. Обдарована дитина. Психолого-педагогічний супровід. К.: Шкільний світ, 2013. 104 с.

2. Карпенко Н. А. Психологія творчості: навч. посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2016. 156 с.

3. Клименко В. В. Психологія наукової творчості. К.: Аверс, 2017. 319 с.

4. Клименко В. В. Психологические тесты таланта. Харьков: Фолио, 2016. 228 с.

5. Міщиха Л. П. Творчий потенціал у період пізньої дорослості: монографія. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2014. 400 с.

6. Моляко В. О. Психологічна теорія творчості. *Обдарована дитина.* 2004. № 6. С. 2–10.

7. Моляко В. О. Психологічна проблема творчого потенціалу людини. *Наука і освіта*. 2007. № 4–5. С. 115–118.

8. Моляко В. О. Проблеми функціонування творчого сприймання в умовах надлишку інформації різної модальності та значимості. *Актуальні проблеми психології*: збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. К.: Видавництво «Фенікс», 2013. Т. XII. Психологія творчості. Вип. 16. С. 7–19.

9. Психология творчества / под ред. Я. А. Пономарева. М.: Наука, 1990. 294 с.

10. Роменець В. О. Психологія творчості. навч. посіб. 2-ге вид. К.: Либідь, 2004. 288 с.

11. Туріщева Л. В. Особливості роботи з одарованими дітьми. Харків: Основа, 2008. 122 с.

12. Туриніна О. Л. Психологія творчості: навч. посіб. К.: МАУП, 2007. 160 с.: іл. Бібліогр.: С. 156–157.

13. Яланська С. П. Психологія творчості: навчальний посібник. Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2014. 180 с.

Додатковий

14. Баракова Ю. Є. Універсальні інтелектуальні ігри. Педагогічна академія пані Софії. Х.: Вид. Група «Основа», 2005. 32 с.

15. Волобуєва Т. Б. Розвиток творчої компетентності школярів. Харків, 2005. 110 с.

16. Максименко С. Д., Зайчук В. О., Клименко В. В. Загальна психологія: підручник для студентів ВНЗ. К.: Форум, 2000. 543 с.

17. Клименко В. В. Как воспитать вундеркинда. Харьков: Фолио, 2016. 116 с.

18. Максименко С. Д. Ґенеза здійснення особистості. К.: Вид-во ТОВ «КММ», 2006. 240 с.

19. Маслоу А. Мотивация и личность. СПб.: Питер, 2003. 352 с.

20. Погосова Н. М. Цветовой игротренинг. СПб.: Речь, 2015. 152 с.

21. Психология творчества / под ред. Я. А. Пономарева. М.: Наука, 1990. 294 с.

22. Роджерс К. Творчество как усиление себя. Вопрос психологии. 1990. № 1. С. 164–168.

23. Уява і творчість. *Психологія* / за ред. Ю. Л. Трофімова. К., 2001. С. 315–336.

Тема 4. Вікова динаміка розвитку творчої діяльності особистості в онтогенезі

Мета: відстежити динаміку розвитку творчої діяльності особистості на різних вікових періодах.

План лекційного заняття

Вступ

4.1. Особливості творчих проявів особистості на різних вікових етапах життєдіяльності.

4.2. Значення психічних функцій уяви та фантазії в творчому розвитку дитини.

4.3. Психологічні особливості дитячої творчості.

4.4. Дослідження дитячої обдарованості в психологічній думці.

4.5. Специфіка творчої діяльності людей у віці дорослості.

Висновки

Ключові поняття та терміни теми: *вікові періоди, творчі прояви, творча діяльність, сензитивний період, дитяча обдарованість, дитяча творчість, підліткова творчість, юнацька творчість, творча діяльність людей зрілого віку.*

Вступ

Розвиток творчої діяльності особистості не можна уявляти як однобічний вплив дорослих на свідомість дитини. У цьому процесі найважливіша складова – діяльність самої дитини. Розуміння того, як розвивається творча особистість в онтогенезі та особливості її розвитку розкривається у дослідженнях щодо ранніх проявів творчості, а також подальшої трансформації творчої діяльності, що виявилася в ранньому віці (дошкільному та молодшому шкільному).

Відсутність наукових систематичних досліджень ускладнює висунення гіпотези про специфіку та психологічні особливості ранньої творчої діяльності, однак деякі аспекти у наукових працях досліджено та визначено.

У ранньому віці помітно виявляються здібності до творчості лише в окремих її видах, наприклад, музичній, математичній і словесній. Певна річ, що поведінку дитини в багатьох її аспектах можна розглядати як творчість, тому що дитина робить відкриття на кожному кроці, досліджує невідомий їй світ, свідомо пізнає незнайомі речі. Досягнення дитини в названих видах творчості можуть стати найвищими творами мистецтва та науки, тобто практично ні в чому не поступатися проявам дорослого генія.

4.1. Особливості творчих проявів особистості на різних вікових етапах життєдіяльності

Сучасні українські психологи (В. В. Клименко, Г. С. Костюк, В. О. Моляко, О. В. Роменець) підкреслюють тісний, взаємообумовлений характер розвитку особистості та її творчості.

У психології виділяють вікові періоди творчих проявів, подані у таблиці 4.1.

Таблиця 4.1

Вік, роки	Період	Види творчості
Від 2–3 до 8–12	Рання творчість	Музична, словесна, математична
Від 12–14 до 18–22	Підліткова та юнацька творчість	Технічна, літературна, конструювання своїх уявлень про світ
Після 22	Доросла творчість	Наукова, технічна

У теорії В. В. Давидова розглянуто різні вікові періоди особистісного розвитку, пов'язані зі становленням творчості у дитинстві. Простежимо головні віхи цієї періодизації [14].

Немовлячий та ранній вік: виникають ранні форми уяви та свідомості.

Дошкільний вік: виконання дитиною самостійних дій. Її здатність узгоджувати свої дії з задумом, що виникає на основі уяви. Осягнення цілого відбувається раніше від засвоєння його частин. Виникають елементарні форми пізнавальної та художньої творчості.

Молодший шкільний вік. В умовах повноцінної навчальної діяльності діти оволодівають основами теоретичної свідомості та мислення, а також загальною орієнтацією у «високому» мистецтві.

У шкільному віці розвиток творчості набуває специфічного змісту розв'язання проблемних задач, зростає роль мислення. Водночас творчі можливості дітей ще обмежені. Вони прагнуть до конкретнішої умови задачі, невідоме намагаються визначити шляхом відгадування, не вміють оперувати символами. Пошук інформації відбувається у конкретній формі, вміст абстрактних питань незначний. Переважаючий спосіб рішення – метод спроб і помилок.

Я. О. Пономарьов основою розвитку творчості дитини вважав розвиток внутрішнього плану дії. Етапами цього розвитку є:

– окремі предметні перетворення без усвідомлення їх способу;

– зовнішнє розв'язання задачі шляхом елементарного маніпулювання. Зовнішня репродукція вербально презентованого готового рішення;

– маніпуляція уявленнями. Внутрішня репродукція зовні виконаних дій (спроможність сформулювати хід рішення);

– маніпуляція уявленнями з побудовою на цій основі плану рішення аналогічної задачі;

– здійснення зовнішніх систематичних, послідовних дій за розгорненою внутрішньою програмою [17, с. 78].

Вікова динаміка етапів внутрішнього плану дій є такою: дошкільний вік – 1 етап; 1 клас загальноосвітньої школи – 2–3 етап; 2–4 класи – 3–4 етап; 5–11 класи – 4 етап.

Періодизація творчості, представлена у працях В. О. Роменця, органічно координується із авторською концепцією творчості особистості.

Поняття творчості у концепції В. О. Роменця розширюється до космічних явищ, до способу розвитку Всесвіту. Запропонована періодизація простежує становлення центрального, на думку автора, механізму творчості, яким є вчинок, що водночас слугує критерієм особистісного розвитку. На матеріалі прикладних та експериментальних досліджень розглянуто розвиток творчості у тісній єдності творення особистістю себе із перетворенням нею навколишнього світу. Онтогенез творчості постає як розгортання творчих можливостей особистості від раннього дитинства до переходу в стан зрілості за такими етапами.

Дитяча творчість

Дитячий вік. Розвивається творча уява на основі таких форм активності, як предметна дія, гра, малюнок. Дитина оволодіває своїм тілом та матеріальними предметами з найближчого оточення. Предметна дія підготовлює гру, в якій велике значення має здатність переносити функції одних предметів на інші. Психологічною умовою гри є уявне роздвоєння предмета на річ і на її уявлюване значення, функцію. Так, дитина користується замінниками, знаючи, що олівець залишається олівцем, але в грі може виконувати функцію гребінця або ложки тощо. Таким способом складаються умови для оволодіння символами.

Підлітковий вік. Формується повна структура вчинку, який набуває значущості для підлітка. Вчинок розглядається як спосіб досягнення цілей та самовираження.

Характерною рисою *юнацького віку* є творча переробка буденних вражень, пов'язана із прагненням до пізнання й діяльності. У період *молодості* людина здатна до кращого поєднання суперечливих тенденцій у своїй свідомості, до компромісів, до неоднозначного погляду на ситуацію.

У *зрілому віці* зменшується вміст фантазувань, відірваних від життя, а реалістична, активна, втілювана творча уява розквітає [5, с. 78].

У психологічній теорії В. В. Клименка розвиток творчості особистості розкривається в єдності основних функцій психіки: відображуваної, проєктувальної та матеріалізуючої. Виступаючи в єдності, вони зумовлюють появу відкриттів, винаходів, художніх образів. Розвиток творчості полягає у досягненні гармонії між складовими механізму творчості.

Періодизація розвитку механізму творчості, за В. В. Клименком, відповідає ряду чисел Фібоначчі. Цей ряд утворений з натуральних чисел, кожне наступне у ньому дорівнює сумі двох попередніх, а відношення між сусідніми числами постійне і становить 0,618:1,1,2,3,5,8,13,21,34,55,89... Число 0,618 називають «божественною пропорцією», «золотим діленням», а Леонардо да

Вінчі вжив до нього термін «золотий перетин». Числа Фібоначчі поділяють людське життя на етапи:

– нуль років – народження дитини із закладеними у ній можливостями, початок самостійного життя, яке спрямоване на досягнення нової гармонії;

– один рік – опанування ходою та вивчення найближчого оточення;

– два роки – розуміння мови та виконання дій за словесними вказівками;

– три роки – дитина діє за самонаказами, висловленими у зовнішньому мовленні, ставить запитання;

– п'ять років – вік «грації»– гармонія психомоторики, пам'яті, уяви і почуттів, що дає можливість дитині охопити світ у цілому;

– вісім років – панування почуттів, яким підпорядкована уява, а мислення спрямоване на збереження внутрішньої та зовнішньої гармонії життя;

– тринадцять років – з'являється механізм таланту перетворення матеріалу, набутого в процесі опанування доробком культури, науки, мистецтва, розвивається власний талант до створення нового;

– двадцять один рік – механізм творчості наблизився до стану гармонії, спроби талановитої роботи, через яку розкриваються природні можливості;

– тридцять чотири роки – вік Ісуса Христа – гармонія мислення, почуттів, уяви і психомоторики з енергопотенціалом, що забезпечує здатність до геніальної роботи;

– п'ятдесят п'ять років – мислення підпорядковує почуття, прагнення зберегти гармонію душі та тіла і можливість на цій основі стати творцем [3, с. 68].

Дитяча творчість має переважно *неусвідомлений характер.* Вона найчастіше виявляється спонтанно в невимушеній (наприклад, ігровій) ситуації, досягаючи дуже високого рівня оперування найабстрактнішими символами (звуками, математичними знаками, словами). Дітям такого віку властива імпровізація як один зі специфічних параметрів творчості, який найчастіше виявляється саме в дитячому віці. Незаданість, мимовільність, зовні випадковий характер дитячої творчості з часом зазвичай зазнає змін, пов'язаних із потребою створити щось, певною зовнішньою детермінованістю.

4.2. Значення психічних функцій уяви та фантазії в творчому розвитку дитини

Здатність створювати щось нове, незвичайне виникає в дитинстві завдяки розвитку психічних функцій, таких як уява, фантазія, мислення. Саме їх розвитку варто приділяти найбільшу увагу у вихованні дитини від п'яти до дванадцяти років. Цей період учені називають *сензитивним*, тобто найсприятливішим для розвитку творчої уяви та образного мислення.

У старшому дошкільному та молодшому шкільному віці активізується функція уяви, спочатку *твірної* (яка дає змогу в ранньому віці уявляти казкові образи), а потім і *творчої* (завдяки якій можна створювати принципово нові образи). Це сензитивний період для формування фантазії.

Значна частина активної діяльності молодших школярів виконується за допомогою уяви. Їхні ігри – плід бурхливої фантазії. Діти молодшого шкільного віку із захопленням займаються творчістю, психологічна основа якої – також уява. Коли в процесі навчання дітям потрібно усвідомити абстрактний матеріал за допомогою аналогій, уява компенсує брак життєвого досвіду.

На думку Л. С. Виготського, уява як основа творчості виявляється в усіх проявах життя дитини. Розвиток уяви дитини тісно пов'язаний із *мовою* – основною психологічною формою її спілкування з оточенням.

Досліджуючи уяву дитини на ранніх ступенях онтогенезу, Л. С. Виготський довів, що ця функція розвивається поступово із набуттям дитиною певного досвіду. Дитячі фантазії можуть бути далекі від дійсності, бо дитина не знає основних закономірностей об'єктивної реальності, тому легко порушує їх.

Отже, уява як процес створення нових образів та ідей за допомогою переосмислення сформованих уявлень і понять складається поступово з використанням мови, сприйняття, пам'яті та певних операцій мислення.

Продукти уяви можна спостерігати в дитячій грі, коли дитина заміщає реальні предмети уявлюваними. Уява підкріплює формування знаково-символічної функції свідомості; вона складається

з елементів, взятих із дійсності, тому прямо залежить від багатства та розмаїтості досвіду. У зв'язку з цим один зі способів розвитку уяви – розширення дитячого досвіду та понятійного мислення. Однак уява добирає та комбінує елементи дійсності під впливом емоцій.

Уява безпосередньо пов'язана з творчим мисленням і творчою діяльністю. Для розвитку уяви потрібне не тільки впізнавання й усвідомлення образу, але і його самостійна побудова та втілення.

Як відомо, розвиток творчості дошкільників відбувається у процесі ігрової діяльності, насамперед сюжетно-рольової гри. З. Фрейд навіть розглядав гру як різновид творчості: «Хіба не нагадує поведінка кожної дитини у грі роботу письменника тим, що вона створює свій власний світ, або принаймні переобладнує його так, як це їй подобається? ...Творчий письменник робить те ж саме, що дитина у грі. Він вибудовує світ фантазії, який сприймає дуже серйозно, бо в ньому втілена вся сила його емоцій» [18, с. 143–144].

Д. Б. Бьорклунд провів дослідження, у якому визначив вищі результати тестів на креативність у школярів, які перед тестуванням грались [11]. Виконання ролі у грі вимагає від дитини складної діяльності уяви: передбачити, що повинен робити герой, планувати його подальші дії. Мотивом сюжетної гри є сам процес її здійснення, що характерно і для творчості взагалі. Гра за сюжетом означає, що дитина наперед має ідеальну картину того, що відбудеться у грі, визначає ролі, підбирає замінники і предметний матеріал. Саме у грі, як і у творчості, дитина виражає себе якнайповніше.

Творчість починається у грі, де дитина виявляє свою ініціативу, вміння організовувати, планувати, робить перші кроки на шляху до здатності діяти цілком у сфері образів і уявлень, які Я. О. Пономарьов назвав «внутрішнім планом діяльності» [17].

Здійснюючи ретроспективний погляд на вікову динаміку розвитку творчості у дитини, слід зазначити, що, за даними Л. М. Галігузової (1993), творчі елементи з'являються у дитини на другому році життя у спільній з дорослим грі. Вони полягають у тому, що дитина починає відступати від зразків дій дорослого, додає у них нові нюанси, варіює і апробує різні схеми їх виконання, здійснює самостійні ігрові дії. Уява носить репродуктивний характер.

На третьому році життя потреба в ігровій діяльності набуває самостійного статусу. Ускладнюється структура ігрових дій, дитина моделює доступну її розумінню сферу діяльності дорослих і у цьому процесі оволодіває способами побудови дій, їх взаємозв'язку і послідовності. Розвивається символічне використання предметів, які у грі виконують функцію замінників.

Спочатку уява спрямовується на предмети, з якими дитина діє, потім спирається на ігрові дії у сюжетно-рольовій грі, а наприкінці дошкільного віку переходить у внутрішній план. Здатність уявного оперування образами призводить до виявів творчої активності дітей у різноманітних сферах: мовленні (складання казок, оповідань, загадок), малюванні, конструюванні, музичній діяльності.

Розвитку уяви та творчості в ігрових діях сприяє варіювання побутових ситуацій та створення уявних, деталізація сюжету образотворчими діями та мімікою, керування своєю поведінкою згідно з роллю, орієнтація в рольовій грі на правила та схему відносин.

У словесному спілкуванні уява розвивається завдяки варіюванню слів і словесних характеристик образів, розумінню позиції співрозмовника, словесній грі образів. Зростає довільність уяви, що відкриває можливість для створення перших завершених продуктів творчості.

О. М. Дьяченко (1988) вирізняє три етапи розвитку уяви дошкільників [15, с. 36].

Перший – 2,5–3 роки. Виникає афективна уява, змістом якої виступають емоції та переживання дитини, та пізнавальна, змістом якої є образи уявних предметів, ситуацій. Породження ідеї відбувається в образі конкретного предмета (квадрат дитина домальовує до цеглини), а план реалізації ідеї відсутній.

Другий – 4–5 років. Рівень творчої уяви дещо знижується через орієнтацію на засвоєння зразків соціальної поведінки. Афективна уява виникає у ситуаціях, що викликають реальні переживання. Пізнавальна має відтворюючий характер. Виникає планування, але воно поширюється тільки на наступний крок, а не на весь ланцюжок дій.

Третій – 6–7 років. Уява проявляється як вільне оперування засвоєних на попередньому етапі зразків поведінки. Дослідниця виділила два види уяви – *афективну* та *пізнавальну*.

Пізнавальна уява пов'язана зі специфічним відображенням об'єктивного світу, подоланням суперечностей в уявленнях дитини про дійсність, добудовуванням і уточненням цілісної картини світу. Образ уяви – це вже не окремий предмет, а цілісна ситуація (квадрат домальовує до цеглини, яку піднімає кран на будівництві). Планування поширюється на всю діяльність, хоча і коригується у ході здійснення.

У ранні періоди дитинства (до 5 років) пізнавальна уява пов'язана спочатку з опануванням нових дій із предметами, зі звертанням до предметів-заступників, трохи пізніше – з розвитком рольової гри, малювання, конструювання. У цьому віці пізнавальна уява має відтворювальний характер.

Афективна уява призначена для створення емоціонально значущих для дитини ігрових ситуацій, які допомагають подолати негативні переживання. Щоб позбутися страху, дитина програє страшну ситуацію (гра у Бабу-Ягу, Поросят і Вовка). Афективна уява спрямована на вирішення внутрішніх конфліктів, зменшення негативних переживань і засвоєння позитивних зразків людських відносин і емоцій.

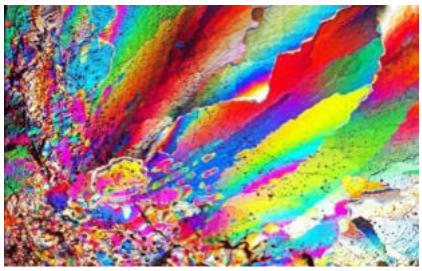
У період дитинства, що передує п'ятирічному віку, афективна уява пов'язана з «програванням» дитиною своїх переживань (переважно страху). Це більшою мірою захисний механізм, ніж механізм осягнення змісту соціальної поведінки.

Особливості уяви дітей 6–7 років багато в чому схожі з особливостями прояву цієї функції в дітей 4–5 років, але істотно різняться змістом і значенням для особистості дитини, що формується, бо в зазначений віковий період з'являються особливі вимоги до розвитку, пов'язані з підготовкою до навчальної діяльності.

Народження особистості маленької людини виявляється як у становленні її здібностей (насамперед пізнавальних), так і в моральному розвитку. У зв'язку з цим у віковому періоді від 5 до 7 років варто зазначити дві найважливіші функції та лінії розвитку уяви.

Перша функція пов'язана з освоєнням знаково-символічної діяльності та роллю механізмів уяви в оволодінні дитиною довільною увагою, пам'яттю, логічним мисленням.

Друга функція уяви пов’язана з орієнтовно-дослідницькою пізнавальною діяльністю, яка дає дитині змогу відчути зміст людської діяльності, вчинків оточення та власних дій для себе й для інших, подумки програти різні варіанти дій і пережити зміст їх наслідків. Ця лінія розвитку уяви безпосередньо пов’язана з моральним вихованням дитини, якщо розуміти під ним не тільки опанування правил поведінки, але й формування певного осмисленого емоційного ставлення до оточення.

Зразок прояву дитячої уяви

Розвиток механізмів уяви створює передумови для формування знаково-символічної функції:

– варіювання (прагнення змінити наявне в досвіді);

– моделювання (загального механізму ігрової дії та способу відтворення подій на новому матеріалі);

– схематизації (скорочення й розчленування реальності з подальшим перенесенням дії та функцій предмета на інші об’єкти);

– деталізації (механізму, що підсилює яскравість уяви та забезпечує доробку, зміну образів відповідно до розуміння дії).

Тут ідеться не про тотожність уяви та знаково-символічної функції, а про їх взаємозв’язок: уява живить формування зазначеної функції.

У вітчизняній психології основи вивчення знаково-символічної функції та зіставлення рівня її розвитку з рівнем інтелектуального розвитку заклав Л. С. Виготський. Досліджуючи вищі психічні функції, він виявив, що існують стимули-об’єкти та стимули-засоби.

Лев Семенович Виготський (1896–1934)

О. В. Запорожець зазначав, що знакова функція молодшого школяра формується та виявляється в найважливішій його діяльності – ігровій. У грі не тільки окремі дії переходять із матеріального плану в розумовий, але й на основі зовнішньої ігрової діяльності формується сам цей розумовий план, розвивається здатність створювати системи узагальнених образів навколишніх предметів і явищ, а потім робити різні уявні їх перетворення [16].

Подібні дані про формування знакової функції та її зв'язок з розвитком здатності виконувати певні перетворення проблемної ситуації отримали Л. А. Венгер і М. М. Поддьяков. На їх думку, перехід у розвитку дитини дошкільного віку з однієї якісної стадії на наступну – вищу, пов'язаний із формуванням у неї здатності розрізняти два плани: реальних об'єктів і моделей, що їх відтворюють.

Д. Б. Богоявленська створила оригінальну теорію творчої діяльності, у якій за допомогою системного підходу усунула роз'єднаність інтелектуального та мотиваційного планів досліджень. Цей підхід, проте, є непродуктивний у вивченні творчості школярів [8, с. 32].

Психологи, які досліджували проблему розвитку дитячої уяви, відзначали її самобутність і особливі, відмінні від уяви дорослої людини.

Класики зарубіжної психології Ж. Піаже, З. Фрейд писали, що дитина – це не просто маленький дорослий без певних якостей мислення чи рис характеру. Вона має психічні особливості, властиві тільки її віку. Цих якостей немає в дорослих; багато хто з нас уже забув про те, що ми відчували та як думали, коли були маленькими дітьми.

У теоретичних і експериментальних працях Д. Б. Ельконіна та А. В. Запорожця щодо розвитку творчої уяви в ігровій діяльності, під час сприйняття казок і малювання виявлено своєрідний реалізм дитячої уяви. Терміном «реалістичні тенденції» автори позначають специфічні особливості уяви дітей.

Данило Борисович Ельконін (1904–1984)

У своєму дослідженні методів розвитку творчої уяви Д. Б. Ельконін з'ясував, як діти використовують у грі логіку реального життя, а також наскільки стабільно вони дотримуються цієї реалістичної тенденції. У старшому дошкільному віці діти ще більше зміцнюються в такій реалістичній позиції.

Визнаючи важливість задатків для розвитку уяви дитини, дослідники водночас наголошують, що це лише передумови, але не причини психічного розвитку дитини. Жодна зі специфічних для людини

психічних якостей, зокрема й творча уява, не може виникнути як «дозрівання» органічних задатків.

Для реалізації потенційних можливостей дитини в творчості потрібні відповідні соціальні умови життя та виховання. Щоб створити середовище, у якому розвивалися б уява та уміння, втілювати творчість у реальних формах, потрібні дозвіл і заохочення.

В. В. Григор'єва, наприклад, радить більше використовувати ігрові моменти на заняттях із розвитку творчої уяви, тому що у грі діти розслаблюються та відчувають рідну стихію, що сприяє польоту фантазії [13, с. 38].

4.3. Психологічні особливості дитячої творчості

У психології виділяють декілька факторів, що впливають на дитячу творчість.

Оригінальність – здатність створювати окремі ситуації, приймати незвичайні рішення. Вона виявляється в дитячому віці в різних видах діяльності дітей і в їхніх іграх.

Семантична гнучкість – здатність визначати функції об'єкта й пропонувати нове його використання. Це нестандартне бачення об'єкта, використання його функцій у нових ситуаціях.

Образна адаптивна гнучкість – здатність визначати функції об'єкта й уміння змінювати його для створення нових можливостей. На ній ґрунтується більшість нових оригінальних розробок. Образна адаптивна гнучкість спонукає творчу особистість на пошук рішення та його втілення у вигляді спочатку конструкторського задуму, а потім – і реального продукту. У дитячому віці образна гнучкість – це типова форма прояву творчості внаслідок образності мислення дитини та її сензитивності до чуттєвого сприйняття. Дитина на кожному кроці перевтілює об'єкти в нові образи, помічає в предметі те, чого не можуть побачити дорослі, навіть «бачить» те, чого немає взагалі.

Семантична стихійна гнучкість виявляється в дитячому віці як підвищена чутливість до мови. Дитина сприймає мовні форми – слова, фрази, що є в тексті, – як живий об'єкт. Діти, на відміну від дорослих, «бачать» образи. Образне сприйняття мовного матеріалу – основа творчості дітей. Діти досить жваво реагують на рими, тому їм подобаються вірші, примовки, пісні. Багато дітей самі

люблять писати вірші. Отже, словотворчість і віршування – це варіант творчої семантичної гнучкості.

Закономірності творчого процесу та розвитку творчих якостей особистості накладають певні вимоги на організацію творчої пізнавальної діяльності молодших школярів.

Обдаровані діти

Обдарованим дітям, на відміну від «звичайних», притаманні специфічні сенсорні процеси, потужний інтелект і творчі здібності. У них складаються особливі взаємини з людьми, які їх оточують. Такі діти випереджають своїх ровесників з усіх предметів або з тих, до яких мають неабиякий інтерес і здібності.

З погляду інтелектуальних здібностей обдаровані діти вирізняються тим, що вони досить легко виконують будь-які завдання, швидко «ловлять» матеріал, у них добре розвинена пам’ять і спостережливість, концентрована увага. Вони мають поглиблені інтереси, насамперед стійкий пізнавальний інтерес до навчальної діяльності та знань. Якщо на занятті виникає цікаве запитання, така дитина першою намагається відповісти на нього.

Обдарована дитина не завжди спілкується з ровесниками, особливо з тими, хто не має жодних інтересів. Ця своєрідність поведінки може призвести до непорозумінь у стосунках із педагогами й ровесниками.

Глибокі знання обдарованої дитини, яскраві вияви здібностей, успіхи в навчанні можуть зумовити як велике захоплення й повагу, так і заздрість та озлоблення ровесників.

Викладачі іноді негативно ставляться до такої дитини: з одного боку, педагог розуміє, що дитина потребує специфічної та досить складної роботи; з іншого – відчуває, що не має відповідних знань або часу, щоб приділити такому учневі належну увагу. Отже, педагоги мають шукати особливі підходи до обдарованих дітей.

Досвід практичної роботи з обдарованими дітьми дають змогу виділити специфічні якості, які мають бути притаманні педагогу, який працює з обдарованими дітьми, а саме:

– доброзичливість і чуйність;

– знання особливостей психології обдарованих дітей;

– розуміння їхніх потреб та інтересів;

– високий рівень інтелектуального розвитку;

– широке коло інтересів і вмінь;

– живий і активний характер, почуття гумору;

– гнучкість, готовність до перегляду своїх поглядів і постійного самовдосконалення.

Проаналізувавши психолого-педагогічну літературу та педагогічну практику, можна назвати чотири стратегії навчання академічно обдарованих дітей, які варто застосовувати в різних комбінаціях:

Прискорення. Прикладом такої форми навчання можуть бути літні й зимові табори, творчі майстерні, майстер-класи з інтенсивними курсами навчання за спеціальними програмами.

Поглиблення. Цей тип стратегії навчання ефективний для дітей, які виявляють екстраординарний інтерес до конкретної галузі знань або діяльності. При цьому передбачено глибше вивчення певних тем або дисциплін. Подібне навчання дає такі позитивні результати: високий рівень компетентності у відповідній галузі знань, сприятливі умови для інтелектуального розвитку учнів.

Однак застосування поглиблених програм не розв’язує всіх проблем. По-перше, далеко не всі діти з академічною обдарованістю досить рано виявляють цікавість до якоїсь однієї галузі знань або діяльності, їхні інтереси широкі. По-друге, поглиблене вивчення окремих дисциплін, особливо на ранніх етапах навчання, може спричинити «насильницьку» чи занадто ранню спеціалізацію, що не сприяє загальному розвитку дитини.

Збагачення. Ця стратегія зорієнтована на якісно інший зміст навчання з виходом за межі вивчення традиційних тем завдяки встановленню зв’язків з іншими темами чи дисциплінами. Крім того, збагачена програма дає змогу навчати дітей різноманітними методами. Таке навчання можна проводити в межах традиційного освітнього процесу, а також із участю школярів у дослідницьких проєктах, за допомогою спеціальних інтелектуальних тренінгів розвитку певних здібностей тощо.

Проблематизація. Така стратегія навчання стимулює особистісний розвиток школярів. У проблемному навчанні широко використовують оригінальні пояснення, переглядають певні відомості, шукають нові значення й альтернативні інтерпретації, що сприяє формуванню в учнів особистісного підходу до вивчення різних галузей знань, а також рефлексивного плану свідомості. Зазвичай такі програми являють собою компоненти збагачених програм або спеціальні тренінгові позанавчальні програми.

Стратегії збагачення та проблематизації навчання є найбільш перспективними. Вони дають змогу максимально враховувати особливості обдарованих дітей, тому їх слід застосовувати як у прискорених, так і в поглиблених навчальних програмах.

Отже, повноцінне проживання дитиною молодшого вікового періоду можливе лише за визначальної та активної ролі дорослих (учителів, батьків, вихователів, психологів), основне завдання яких – створити умови для розкриття та реалізації потенційних можливостей молодших школярів у творчості з урахуванням індивідуальних особливостей кожної дитини.

4.4. Дослідження дитячої обдарованості в психологічній думці

У психології немає єдиної думки щодо того, кого вважати обдарованими учнями. У минулому така ідентифікація ґрунтувалася на коефіцієнті розумового розвитку далі – (КРР). Наприклад, Д. Векслер запропонував відносити до обдарованих тих осіб, КРР яких сягає 130.

У 1970-х роках Бюро освіти США визначило як обдарованих учнів тих, успіхи в навчанні та рівень розумового розвитку яких були на 30 % вищими порівняно з їхніми ровесниками.

Дж. Гілфорд розробив модель структури інтелекту, широко використовувану для визначення обдарованості учнів. На його думку, у структурі інтелекту можна виділити два способи мислення чи розв’зування проблеми: 1) популярний і найзрозуміліший; 2) такий, що містить незвичний підхід до вирішення проблем. Дж. Гілфорд писав, що обдаровані учні частіше застосовують другий підхід до розв’язання проблем.

Загалом обдаровані дошкільнята відрізняються від необдарованих своєю здатністю мислити абстрактними категоріями, правильно сприймати співвідношення між причинами і наслідками, умінням передавати ідеї. Учителі дошкільнят переважно вважають обдарованими тих дітей, КРР яких перевищує 130–135.

Обдаровані дошкільнята

Обдарованість не можна розглядати окремо від певного культурного середовища. Зрозуміло, що мірила успіхів і збереження обдарованості різні в агрокультурних і технологічних суспільствах, як і в суспільствах з однорідною культурою та багатокультурних.

Напередодні 1960-х років у США психологи та педагоги мало уваги приділяли обдарованим учням – представникам культурних меншостей, зокрема афроамериканцям, азіатам і латиноамериканцям, бо більшість населення не виявляла інтересу до проблем меншості. До того ж, більшість тестів щодо розумового розвитку ставлять великі вимоги до знання англійської мови, а це проблема для культурних меншин. Використання тестів щодо інтелекту як показників обдарованості виключало можливість урахування інших показників обдарованості, крім КРР.

Потім з’явилися спеціальні програми й для обдарованих учнів, КРР яких вищий за 120. С. Галалгер запропонував, щоб у місцевостях, де важко запровадити нові програми, учителі змінювали чинні програми з різних предметів. Наприклад, у математиці треба приділяти особливу увагу розумінню абстрактних понять, а в гуманітарних дисциплінах – критичному мисленню й аналізу складних суспільних процесів.

Зазначимо, що обдарованість сама по собі ще не гарантує високих досягнень у навчанні. Труднощі в навчанні обдарованих дітей можуть бути зумовлені емоційними проблемами, депресією чи негативним ставленням до школи й учителів. Інколи й батьки можуть спричинити такі проблеми, якщо вони використовують обдарованість дітей для задоволення власних амбіцій.

З читанням пов’язана проблема так званої гіперлексії, коли деякі учні розпізнають поодинокі слова набагато краще, ніж це дає змогу їхній загальний рівень розумового розвитку. Такі діти розпізнають окремі слова, але не розуміють читаного. Часто вони відгадують слово з одного чи двох складів. Це явище може бути спричинене бажанням дітей задовольнити настирливі прагнення своїх батьків.

У США внаслідок того, що середні школи відвідують учні з різним рівнем розумового розвитку, їхні навчальні досягнення не однакові.

У минулому в США обдарованість інтерпретували здебільшого як інтелектуальні здібності. Починаючи з 1972 р. Бюро освіти США відносить до обдарованості також високий рівень інтелектуального розвитку, творче мислення, специфічні таланти, проповідницький хист, театральні та моторно- рухові здібності.

У Європі окремі методи навчання обдарованих дітей почали запроваджувати в 1950-х роках. Наприклад, у Великобританії 1950 р. було засновано Національну асоціацію обдарованих дітей. Подібну організацію було створено й у Франції 1971 р., у Канаді – 1975 р. Перша міжнародна конференція, присвячена питанням освіти обдарованих дітей, відбулася в Лондоні (1975 р.), друга – у Сан-Франциско (1977 р.).

У минулому десятилітті в Україні було розгорнуто масштабну діяльність з обдарованими й талановитими дітьми. Згідно з Постановою Кабінету Міністрів України від 9 серпня 1990 р. створено Український центр творчості дітей та юнацтва для пошуку обдарованих особистостей серед дітей України, а також підтримки юних талантів у їхньому професійному становленні.

У 1994 та 1998 рр. пройшли міжнародні наукові конференції про навчання обдарованих і талановитих дітей. Для розв’язання проблем виховання обдарованих учнів запропоновано педагогічні технології, спрямовані на індивідуальний розвиток особистості та подолання блокування цього процесу шкільним навчанням. Щоб розвинути інтелект дитини, потрібно долучати її до самостійної й особливо творчої діяльності з урахуванням індивідуальних здібностей, нахилів і хисту. Педагогічно доцільно керувати цим

процесом і мати об'єктивні дані про школярів. При цьому важливо знати реальний рівень інтелектуального розвитку учнів. Його мають виявляти шкільні психологи.

Велике значення для виховання обдарованих дітей мають культурні цінності. Вагому роль тут може відігравати етнопсихологія, яка ґрунтується на рідній мові, фольклорі, народних звичаях, традиціях, обрядах і віруваннях.

Наприкінці XIX ст. британський науковець Ф. Гальтон присвятив дослідженню геніальних людей свою працю Study of Genius. На його думку, основний складник геніальності – надзвичайні інтелектуальні здібності.

І. Джемент означив поняття «геній» як людину, яка має широкі знання в різних галузях і ґрунтовне бачення майбутнього. Він наголошував на тому, що праці генія мають міжнародне значення й інтерес, їх цінність зберігається впродовж багатьох сотень років. Їм властиві оригінальність, гумор, щирість, складність і значущість.

Д. Коц, дослідивши 300 визначних особистостей, дійшов висновку як про високий рівень їхнього інтелекту, так і про колосальну цілеспрямованість і силу характеру.

У сучасній психологічній літературі набагато менше праць присвячено геніальності; більше уваги приділяють обдарованим і талановитим людям. Раніше такі авторитети, як Ф. Гальтон і Л. Термен, уважали обдарованість природженим, успадкованим нахилом, а нині, на думку деяких психологів, ця риса особистості може проявитися будь-коли в житті. Згідно з поглядами цих авторів обдарованість разом з інтелектуальними здібностями включає емоційні та суспільні характеристики вдачі.

Дослідник М. Странг зазначив, що деякі обдаровані учні занадто зосереджують свою увагу на шкільному навчанні, тому стають «обмеженими» інтелектуалами. Їм треба допомагати, щоб збалансувати їхній розвиток, не звужуючи академічних інтересів. М. Странг висловив також припущення, що є так звані «псевдообдаровані» діти, батьки яких тиснуть на виконання ними завдань понад міру їхніх істинних можливостей. Це спричиняє емоційне напруження учнів, оскільки батьки вимагають від них більше, ніж вони можуть.

Творчість, подібно до обдарованості, – широке поняття, тому його інтерпретували по-різному; обдарованість – це здебільшого показник можливостей, а під творчістю розуміють досягнення.

В. Гован інтерпретував творчість широко – від раціонального до фантастичного. На його думку, творчість містить такі складові, як інтелект, раціональне та семантичне, особистісне, а також дію, яку можна інтерпретувати по-різному (наприклад, згідно з механізмом З. Фрейда чи з погляду необмеженої фантазії).

Л. Роветон запропонував декілька теоретичних підходів для розуміння творчої дії: класифікаційний, біхевіористичний, гуманістичний, психоаналітичний, прагматичний.

Е. П. Торранс визначив творчість як уміння «схопити» й передбачити цілий гештальт (образ, структуру), починаючи від формулювання припущень-гіпотез до пояснення наслідку, а також уміння модифікувати та перевіряти гіпотези.

На думку Т. Гаймовіца, творчим людям притаманні впевненість, свобода думки, творчий настрій, а також тенденція до сміливого мислення.

Багатьох послідовників цих поглядів цікавило питання про співвідношення між творчістю й інтелектом. Щоб дослідити його, Дж. Гетцельс і Ф. Джексон вивчали чотири групи студентів з:

1) високим рівнем розумового розвитку, але пересічним рівнем творчості;

2) високим творчим рівнем, але пересічним інтелектом;

3) високими моральними засадами, але пересічним рівнем психологічної зрілості;

4) високим рівнем психологічної зрілості, але пересічними моральними засадами.

Творчі особистості відкриті у своїй діяльності. З іншого боку, особистості з вищим рівнем інтелектуального розвитку мають традиційний спосіб мислення та підхід до розв’язання складних проблем.

З досліджень Дж. Гетцельса та Ф. Джексона випливає, що інтелектуальний рівень – неодмінна складова творчої діяльності, але творчість й інтелект не тотожні.

Дж. Холланд вивчав творчу та навчальну діяльність великої групи творчих і обдарованих студентів (649 хлопців і 345 дівчат). Він виявив, що творчою діяльністю частіше можуть займатися студенти, яким притаманні наполегливість, оригінальність, прагнення до успіхів.

В. Валберг, О. Рашер і Г. Гасе порівняли значення коефіцієнта розумового розвитку 282 відомих філософів, науковців, письменників, музикантів, артистів, державних і релігійних діячів, які жили впродовж 1450–1850-х років. Було виявлено прямий зв'язок між рівнем інтелектуального розвитку та загальновизнаними життєвими досягненнями.

Важливу роль у розвитку творчих здібностей і креативності відіграє досвід, одержаний дитиною в родині. Цьому присвячено багато закордонних досліджень. Е. П. Торренс дійшов висновку, що успадкований потенціал – не найважливіший показник майбутньої творчої продуктивності.

Ступінь реалізації творчих імпульсів дитини багато в чому залежить від впливу батьків та інших дорослих удома й у дитячому садку чи школі. Риси характеру, що сприяють творчій продуктивності, можна виявити досить рано. Саме тому психолог, який працює з дітьми, має звернути увагу батьків на розвиток цих рис. Творчі здібності дитини можна розвинути якнайкраще, коли родина та дитячий садок і школа працюють у тісному контакті.

Вплив батьків – найперший фактор, від якого залежить формування Я-концепції дитини. На думку К. Текекса, крім родини є чимало систем підтримки, що сприяють розвитку дитини. Але жодна з них не замінить родини в розвитку психіки дитини, у створенні її образу як особистості, яку заслужено люблять, щасливої та цілісної у своєму оточенні. Завдяки спілкуванню з дорослими дитина довідується, яка її поведінка бажана, а яка ні, яка безпечна, а яка ризикована. Батьки мають дотримуватися балансу: позитивні повідомлення про підтримку та любов обов'язково мають переважати над негативними, критичними. Спілкування з дорослими зумовлює формування в дитини здорового самовідчуття людини, якій є що принести у світ і яка зустрічає світ з радістю.

Дж. Гетцельс і Ф. Джексон зіставили умови розвитку високої креативності та потужного інтелекту в дітей. У ході дослідження було виявлено, що матеріальне становище родини не важливе. Істотний вплив має професія батьків, їх соціальний статус і ставлення до дітей. Батьки креативних дітей знаходили у своїх дітях менше вад, ніж батьки інтелектуалів. Вони поважають індивідуальність дитини та впевнені в її здатності робити все правильно. Якщо батьки інтелектуалів основну увагу звертають на зовнішні фактори, що сприяють кар'єрі дитини, то батьки креативів – на внутрішні якості дитини.

Аналізуючи сімейні стосунки, більшість дослідників розглядають такі параметри:

– гармонійність відносин між батьками, а також між батьками та дітьми;

– ступінь творчості особистості батьків як зразок наслідування та суб'єкт ідентифікації;

– спільність інтелектуальних інтересів членів родини чи її брак;

– очікування батьків відносно дитини.

Деякі дослідники розрізняють роль батьків протилежної статі в розвитку творчих здібностей дитини: тато впливає на творчі здібності дівчат, а матір – на творчість хлопчиків.

У батьків, які активно цікавляться заняттями своїх дочок, розширюють обрії їхньої майбутньої кар'єри та зміцнюють їх незалежність, набагато більше шансів виростити дочок творчими особистостями, ніж у тих, хто утверджує стереотипно залежні чи пасивні моделі поведінки дочок.

Матері, зайняті діловою чи творчою кар'єрою, найчастіше поза будинком, виховують у своїх синах велику незалежність думки та сміливість.

Батьки, які прагнуть розвинути в дитині творчі здібності та продуктивність, повинні і самі займатися творчістю. Компетентний батько в цьому разі – насамперед компетентна особистість, чиє сприйняття нових ідей і радість власних досягнень дає дитині прямий і переконливий приклад. Матері, які надто заклопотані розвитком творчих здібностей дітей і приділяють цьому багато сил і часу, не досягають помітних успіхів.

Отже, бажано не дуже виявляти інтенсивну турботу й не зв'язувати дитину занадто жорсткими схемами.

Д. Льюїс склав для батьків список тверджень, за допомогою яких батьки можуть оцінити ступінь своєї участі в заняттях дитини. Хоча цей перелік сформульовано на основі вивчення великої вибірки родин обдарованих дітей, він досить вдало типізує підхід до стимулювання позитивного розумового розвитку дитини.

Д. Саймонтон, а потім й інші дослідники висунули гіпотезу про те, що середовище, сприятливе для розвитку креативності, має надавати зразки творчої поведінки для наслідування. На їх думку, для розвитку креативності максимально сприятливе соціально та політично нестабільне середовище.

Порівняльне дослідження особливостей сімейного виховання лауреатів Нобелівської премії в галузі науки та літератури провів К. Беррі. Майже всі лауреати походять з родин інтелектуалів або бізнесменів, украй мало вихідців із нижчих верств суспільства. Більшість із них народилися у великих містах. Батьки нобелівських лауреатів учених найчастіше також займалися наукою чи працювали в галузі освіти.

Вихідці з родин учених і викладачів рідко одержують Нобелівські премії за літературу чи боротьбу за мир. Ситуація в родинах лауреатів-учених була стабільнішою, аніж у родинах лауреатів-літераторів.

Більшість учених говорили в інтерв'ю, що в них було щасливе дитинство й рано почалася наукова кар'єра, яка не зазнавала істотних зривів.

Правда, як зазначає В. Н. Дружинін, не можна сказати, чи сприяє спокійне сімейне середовище розвитку таланту або становленню особистісних якостей, сприятливих для кар'єри. Досить згадати злиденне та безрадісне дитинство Й. Кеплера та М. Фарадея. Відомо, що маленького І. Ньютона покинула мати, і його виховувала бабуся. Трагічні події в житті родин лауреатів Нобелівської премії в галузі літератури – типове явище: 30 % лауреатів-літераторів у дитинстві втратили одного з батьків або їхні родини розорилися.

Досить важливе для розвитку творчих здібностей дітей їх положення в родині, статус щодо братів і сестер. У первістків або тих дітей, які з певних причин стали своєрідними лідерами в родині, зазвичай більше виражені творчі здібності. Іншими словами, надання дитині відносної самостійності й волі без зайвої вимогливості сприяють формуванню в неї творчих здібностей.

Аналізуючи особливості батьківського впливу на формування креативності дітей, К. Текекс сформулювала деякі рекомендації, корисні для розуміння та стимулювання дитячої творчості:

- уважно прислухатися до запитань дитини;
- помічати, чим вона воліє займатися;
- стежити за її природними інтересами.

Немає нічого гіршого за батьківську фразу: «Ти ставиш забагато запитань!» Важливо розвивати всілякі інтереси дитини. Наприклад, японських дошкільників активно долучають до групових занять музикою, ритмікою, сценічним мистецтвом тощо. Це найбільше відповідає теорії про те, що досвід потрібен як основа для побудови дорослого механізму пізнання. Батькам не варто приділяти зайвої уваги навчальним заняттям у дитячому садку та школі, тому що навчальні програми більше орієнтовані на конвергентне, а не дивергентне мислення та швидше звужують мислення дитини, а не розширюють його. Ранні інтенсивні заняття з використанням чітко організованих матеріалів, подібних до шкільних підручників, можуть пригнічувати інтуїтивне, асоціативне мислення, більш властиве дитині дошкільного віку.

Вітчизняні психологи та педагоги дають батькам, які прагнуть розвивати творчі здібності дитини, й інші рекомендації:

– щоб домогтися високих результатів, починайте якомога раніше – із немовлячого періоду;

– прагніть наповняти навколишній простір дитини найрізноманітнішими, новими для неї предметами та стимулами для розвитку її допитливості;

– наберіться терпіння, не перетворюйте допомогу в підказку, не позбавляйте дитину труднощів і задоволення зробити нехай маленьке, але власне відкриття;

– зацікавлюйте дитину творчою грою, але не змушуйте її гратися;

– намагайтеся не робити образливих зауважень під час гри;

– для маленьких дітей пожвавлюйте гру казкою чи розповіддю;

– не стримуйте рухову активність дитини, щоб вона змогла поперевертатися, пострибати від захвату тощо;

– обов'язково починайте з підсильних завдань або з простіших їх частин (успіх на самому початку – важлива умова).

Завдання дорослих, які прагнуть розвинути творчий потенціал дитини, реалізувати її творчі здібності, досить важке. Якщо батьки з допомогою фахівців (психологів і педагогів) створюють дитині необхідні умови для творчої активності у процесі ігрової та навчальної діяльності, надають потрібну допомогу й емоційну підтримку, то це завдання можна виконати досить успішно.

4.5. Специфіка творчої діяльності людей у віці дорослості

На думку багатьох авторів, творчі форми інтелектуальної діяльності глибоко пов'язані з особистістю людини. Як наголошував Б. Г. Ананьєв, зв'язок інтелекту й особистості виявляється в мотивації розумової діяльності, що залежить від установок, потреб, інтересів та ідеалів особистості, рівня її домагань, які значно впливають на активність інтелекту.

Багато досліджень свідчать про те, що показник продуктивної здатності й творчої активності сягає максимуму в 30–34 роки, а потім плавно та рівномірно зменшується. Аналогічні результати отримано щодо видатних діячів науки та творчості, наприклад, літератури, мистецтва й музики. Цікавим підтвердженням таких даних стали результати довгострокового дослідження творчої продуктивності Т. А. Едісона, який запатентував 1 086 винаходів. Пік його творчої активності припав на вік між 30 та 40 роками.

Сучасні вчені дійшли висновку, що період найвищої творчої продуктивності вони стали все частіше виявляти його пік у молодшому віці в усіх досліджуваних галузях творчості.

Крім того, творчі працівники роблять найбільше відкриттів у молоді роки. Не виключено, що й специфіка діяльності впливає на вік максимальної продуктивності. Наприклад, поети досягають свого піку в період від 20 до 30 років, а новелісти – у віці трохи більше за 40 років. Однак загалом вік від 30 до 40 років – «золота декада» творчих досягнень.

У монографічному дослідженні життєвого шляху групи осіб віком 61–75 років О. Ф. Рибалко та Л. Н. Кулєшова виявили типи людей, які різняться ступенем впливу особистісного фактору на формування їхніх здібностей.

Усупереч несприятливим подіям, недостатнім природним даним, зниженій життєздатності певні якості особистості можуть сприяти не тільки високому рівню працездатності, але і її значному розвитку в разі досягнення порівняно високого соціального статусу. Недостатня зрілість особистості людини, виражена в обмеженості її соціальної активності переважно межами сім'ї, пов'язана з недостатньою працездатністю попри непогані природні задатки.

У процесі дослідження було виявлено регулювальну роль рефлексивних властивостей особистості, їх тісний зв'язок із цілями життя та діяльності, ціннісними орієнтаціями, установками. Рефлексивні властивості виконують функції саморегулювання та самоконтролю розвитку, сприяючи, тим самим, працездатності в пізньому онтогенезі.

Про роль особистісного фактора в збереженні потенціалу суб'єкта діяльності та про наростання суперечностей під час неформального спілкування та праці свідчать результати, отримані Л. М. Кулєшовою під час обстеження робітників різних вікових груп на одному з підприємств точного приладобудування. Робітники 51–59 років мають високий рівень суб'єктивного контролю виробничих відносин і водночас досить низькі показники інтернальності в міжособистісних і сімейних стосунках.

Творча діяльність має особливе значення як фактор, що протистоїть інволюції людини в цілому. Як показало вивчення біографій видатних людей, їм притаманна висока творча продуктивність у різних галузях науки та мистецтва в пізньому онтогенезі.

Видатні вчені та діячі мистецтва зберігають велику працездатність не тільки в літньому, але й у старечому віці. Відомо, що після 70 років успішно працювали багато відомих учених: Ж. Б. Ламарк, Л. Ейлер, П. Лаплас, Г. Галілей.

А. Гумбольдт писав працю «Космос» із 76 до 89 років, І. П. Павлов створив «Двадцятилітній досвід» у 73 роки, а «Лекції про роботу великих півкуль головного мозку» – у 77. Серед письменників і поетів високим творчим потенціалом у пізні роки життя вирізнялися В. Гюго, М. Вольтер, Б. Шоу та багато інших. В. Ґете створив другу частину «Фауста» в 70–80 років. Л. М. Толстой написав у 71 рік роман «Воскресіння», у 72 – «Живий труп», у 75 років – повість «Хаджі-Мурат». Багато видатних музикантів і художників упродовж усього життя зберігали здатність до творчості, створюючи шедеври в глибокій старості. Наприклад, Мікеланджело успішно працював аж до 79 років, К. Мане – до 86, О. Ренуар – до 78, Ель Греко – до 73 років.

Американський психолог Б. Скіннер плідно працював до самої своєї смерті у віці 86 років, причому з таким самим ентузіазмом, як і в молодому віці. У 78 років він написав «Як зберегти інтелект у старості», у якій посилався на свій власний досвід. У цій статті йдеться про те, як корисно в старості тренувати мозок кілька годин на день, щоб підтримати пам’ять, що слабшає, і не допустити зниження інтелектуальних здібностей.

Високий творчий потенціал у період геронтогенезу зумовлений багатьма факторами, зокрема психологічними, що діють упродовж усього життя людини. Відмітна риса творчих людей – широта їхніх інтересів. Активність творчої особистості виходить за межі сімейних і вузько професійних інтересів; вона виявляється в участі в суспільній і педагогічній діяльності.

М. Д. Александрова описала вікову динаміку творчої активності та продуктивності видатних діячів у музиці, юриспруденції й літературі. Як приклад високої творчої продуктивності до самої смерті, дослідниця розглядає життєдіяльність індійського письменника й суспільного діяча Рабіндраната Тагора, який мав різнобічні інтереси та здібності як у творчій діяльності, так і в інших сферах життя. Яскраво виражена полівалентність інтересів у

Р. Тагора виявилася в різноманітті жанрів його літературних творів. Він писав вірші, п'єси, романи, повісті й оповідання. Крім того, він був мистецтвознавцем, педагогом, політичним діячем; після 60 років почав займатися живописом і створив багато чудових полотен. Піддавши літературну творчість Р. Тагора кількісному аналізу, М. Д. Александрова виділила три піки продуктивності: 34, 49 і 69 років. Загалом творчості Р. Тагора притаманні розмаїтість, динамічність, пошуки нового, винятково строге ставлення до себе, величезна працездатність і система світогляду без стереотипів.

Становить інтерес й інший приклад М. Д. Александрової – дослідження життя композитора Йоганна Себастьяна Баха (1685–1750). Творчість композитора досить різноманітна. Він писав духовну, оркестрову, камерну й танцювальну музику, музику для органу та хору, органу та соліста, для клавіру, скрипки з оркестром. Й. С. Бах створив фуги, сонати, прелюдії, кантати, хорали, концерти. Зменшення кількості творів у останні роки життя композитора можна пояснити їх монументальністю. Музикознавці особливо виділяють написані в ці роки твори, що являють собою вершину творчості зрілого майстра. Тоді композитор займався також педагогічною та літературною діяльністю. У похилі роки Й. С. Бах писав не тільки музику, але й про неї як музикознавець.

Наведені приклади демонструють розмаїтість і широту інтересів творчих особистостей. Їхні інтереси активні; вони реалізуються не тільки в різних формах професійної діяльності, але й в інших соціально значущих сферах. Це сприяє реалізації різноманітних потенційних можливостей особистості в період геронтогенезу.

Інша істотна риса людей похилого віку, які займаються творчістю, – специфічна мотивація їхньої діяльності. Як зазначають американські вчені Д. Пельє та Ф. Ендрюс, продуктивність праці з віком спадає менше в тих науковців, яким притаманні внутрішня вмотивованість, великий інтерес безпосередньо до самої роботи, до процесу творчості.

Важлива риса творчих людей – цілеспрямованість, націленість на реалізацію своїх творчих планів і нових ідей, бажання досягти поставленої мети, часом на шкоду здоров'ю. Їхня

цілеспрямованість щодо втілення своїх оригінальних задумів – величезна спонукальна сила, здатна долучити цілі колективи до реалізації цих задумів. Тому нерідко великі вчені та діячі мистецтва стають засновниками цілих шкіл і нових напрямів у своїй галузі.

Високорозвинена самоорганізація також властива творчій людині. Вона підсилюється у пізній період її життя.

У розумовій діяльності саморегуляція виявляється у великій критичності до результатів своєї роботи, в адекватній самооцінці й водночас у гнучкості розуму, передовому мисленні.

Вивчаючи діяльність науковців віком від 23 до 69 років, О. Ф. Рибалко та В. Р. Пятруліс виявили особливості рефлексії креативності у зв'язку з їхньою творчою продуктивністю за допомогою спеціально розроблених опитувальників. Вони дійшли важливого висновку, що рівень рефлексивної креативності загалом не залежить від статі й віку наукових працівників.

Структура рефлексії власної креативності в науковців цілісна: між її елементами (рефлексією інтуїтивності, фантазії, прагнення до новизни, гнучкості, оригінальності, критичності, інверсивності, тобто схильності до переходів від одного стану до іншого, і «легковажності») є безліч позитивних зв'язків.

Те, що немає прямої залежності креативності від статі й віку, свідчить про провідну роль діяльнісного чинника в розкритті потенційних можливостей людини. Значно виражені мотиви творчості та цілеспрямованість більш повно реалізуються у творчій діяльності лише тоді, коли розвинені такі особистісні якості, як працьовитість, завзятість, організованість.

Якщо тренувати людей, то їх інтелектуальні функції, пов'язані з професійною діяльністю, сенсибілізуються, стають стійкими до старіння. Інші, активно невикористовувані функції, інволюціонують певною мірою та з різною швидкістю. У осіб, які займаються творчою працею, мобілізуються різні функції, включаються до загальної структури інтелекту як цілісне утворення, що стійко протистоїть процесу старіння.

У творчості максимально поєднуються особистість і суб'єкт діяльності. Безпосередній інтерес до процесу творчості конвергується із соціальною спрямованістю, включенням у суспільні відносини, від якої залежить особистісний зміст творчості.

Оцінка діяльності вченого чи художника суспільством може не збігатися з критеріями, якими керується творча особистість. Така оцінка завжди відповідає внеску, корисному не окремим групам, а всьому суспільству, і чим більш розвинена особистість, тим більше вона орієнтована на майбутнє, на соціальний прогрес.

Висновки

Отже, вектор спрямованості як особистості, так і суб'єкта діяльності безпосередньо на творчість, на соціально корисний результат власної діяльності зумовлює розвиток людини як індивідуальності й істотно впливає на дію загальних законів онтогенезу, гетерохронності, ступеневості процесу структуроутворення. Саморозвиток, цілісність, внутрішній взаємозв'язок основних компонентів індивідуальності – наслідок і умова творчої діяльності, а також самоорганізації життєдіяльності, яка відбувається на її основі. Процес створення соціально значущих цінностей сприяє підвищенню рівня саморегуляції індивідуального розвитку.

Повторюваність творчого циклу в пошуках розв'язання нових завдань, установка на новизну примушують використовувати різноманітні форми діяльності. Це вирізняє дійсно обдарованих людей.

Сполучення в людині соціально зрілої особистості та суб'єкта творчої діяльності зумовлює формування нової властивості – учености, яка стає важливим внутрішнім фактором безперервного розвитку людини як творчої індивідуальності. Дія цього фактора підсилюється з віком, у пізні роки онтогенезу. Після 70 років у вчених – діячів науки та мистецтва – рідко трапляються форми старечої деменції.

Отже, творча діяльність сприяє не тільки психологічному та соціальному довголіттю, а й біологічному.

Перелік питань для самоконтролю

1. Розкрийте вікові періоди творчих проявів особистості.
2. Охарактеризуйте уяву як психологічну функцію розвитку творчості дитини.
3. Визначте психологічні особливості дитячої творчості.
4. Проаналізуйте дослідження дитячої обдарованості в психологічній галузі науки.

5. Знайдіть спільне та відмінне в підлітковій та юнацькій творчості.

6. Визначте труднощі навчання обдарованої дитини в загальноосвітній школі.

7. Доведіть значущість творчої діяльності для людей зрілого віку.

8. Визначте властивості, притаманні креативним людям, на рівні перебігу їх психічних процесів.

Завдання для самостійної роботи

1. На підставі концепції В. О. Моляко визначте чинники розвитку обдарованості дітей.

2. Ознайомтеся з дослідженням вікової динаміки творчого розвитку особистості О. М. Матюшкіна.

3. Підготуйте дайджести на одну з тем:

– Фантазія та ймовірність.
– Стадійна теорія творчого процесу: достоїнства та недоліки.
– Роль психічних функцій у творчому процесі.
– Дитячий малюнок як творчість.
– Вчинок і творчість підлітка.
– Творчість у зрілому віці.

Тестові завдання

1. Арнольд Гезелл досліджував психічний розвиток дітей від народження до:

а) 3 років;
б) 4 років;
в) 5 років;
г) 6 років.

2. Арнольд Гезелл запровадив у психологію метод:

а) спостереження;
б) продуктів вивчення продуктів діяльності;
в) біографічний метод;
г) лонгітюдного вивчення психічного розвитку.

3. Вдосконалив шкалу Біне-Сімона, фактично створивши відомий тест, що отримав назву «Шкала Стендфорд-Біне»:

а) А. Гезелл;

б) Л. Термен;

в) Дж. Гілфорд;

г) Е. Торренс.

4. Вивчення креативності започаткував:

а) Гезелл;

б) Л. Термен;

в) Дж. Гілфорд;

г) Е. Торренс.

5. До системи тестів і стандартів норм для дітей від 3 місяців до 6 років А. Геззела входять такі показники:

а) мовлення;

б) моторика;

в) соціальна поведінка;

г) усі відповіді правильні.

6. Л. Термен здійснив лонгітюдне дослідження дітей із:

а) IQ понад 140;

б) IQ понад 120;

в) IQ понад 110;

г) IQ понад 130.

7. Л. Термен дотримувався думки, що основою творчої обдарованості є:

а) спадковість;

б) соціум;

в) дозрівання відділів головного мозку;

г) дозрівання ЦНС.

8. Л. Термен до первісних розумових здібностей не відносив:

а) швидкість сприймання;

б) вільність мовлення;

в) цифрові обчислення;

г) образну пам’ять.

9. Наголошував на тому, що в процесі розвитку навчання може випереджати дозрівання, а може відставати від нього:

а) Коффка;

б) Фолькельт;

в) Келер;

г) Вертгеймер.

10. Особливу увагу приділяв вивченню дитячих малюнків:

а) Коффка;

б) Фолькельт;

в) Келер;

г) Вертгеймер.

11. Вважав, що навчання веде до утворення нової структури і, отже, до іншого сприйняття й усвідомлення ситуації:

а) Коффка;

б) Фолькельт;

в) Келер;

г) Вертгеймер.

12. Увів поняття «переструктурування гештальту»:

а) Коффка;

б) Фолькельт;

в) Келер;

г) Вертгеймер.

13. Увів поняття «трансдукція»:

а) Коффка;

б) Фолькельт;

в) Келер;

г) Вертгеймер.

14. Дійшов висновку, що ранній перехід до логічного мислення заважає розвитку творчості у дітей:

а) Коффка;

б) Фолькельт;

в) Келер;

г) Вертгеймер.

15. Який час відведено на виконання методики «Значення слів»:

а) 10 хвилин;

б) 15 хвилин;

в) 20 хвилин;

г) 25 хвилин.

16. Здатність запропонувати багато рішень, коли інші можуть знайти лише одне-два, – це:

а) пластичність;

б) рухливість;

в) ригідність;

г) оригінальність.

17. Перехід від одного аспекту проблеми до іншого без обмежень однією версією – це:

а) пластичність;

б) рухливість;

в) ригідність;

г) оригінальність.

18. Здатність приймати несподівані, небанальні, незвичні рішення – це:

а) пластичність;

б) рухливість;

в) ригідність;

г) оригінальність.

19. Коли було створено «Батарею тестів Гілфорда»:

а) 50-ті рр. XX століття;

б) 60-ті рр. XX століття;

в) 70-ті рр. XX століття;

г) 80-ті рр. XX століття.

Список рекомендованих джерел

Основний

1. Біла І. М. Феноменологія дитячого сприймання. *Актуальні проблеми психології*: зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. К.: Видавництво «Фенікс», 2013. Т. XII. Психологія творчості. Вип. 16. С. 79–85.

2. Дружинин В. Н. Психология общих способностей. СПб.: Питер, 2007. 368 с.

3. Клименко В. В. Психологія наукової творчості. К.: Аверс, 2017. 319 с.

4. Роменець В. О. Виховання творчих здібностей у студентів: модель структури інтелекту (за концепцією П. Гілфорда). Формування здібностей до наукової творчості. Структура творчого процесу та можливості його оптимізації. *Психологія і суспільство*. 2018. № 3–4 (73–74). С. 178–223.

5. Роменець В. О. Психологія творчості: навч. посіб. 2-ге вид. К.: Либідь, 2004. 288 с.

6. Туриніна О. Л. Психологія творчості: навч. посіб. К.: МАУП, 2007. 160 с.

7. Яланська С. П. Психологія творчості: навчальний посібник. Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2014. 180 с.

Додаткова

8. Богоявленская Д. Б. Психометрическая интерпретация творчества. Научный вклад Дж. Гилфорда. М.: МГППУ, 2011. 265 с.

9. Богоявленская Д. Б. Одаренность: понятие и диагностика. М.: ПНПРО, 2013. 207 с.

10. Брушлинский А. В. Продуктивное мышление и проблемное обучение. М.: МГУ, 1983. 486 с.

11. Бьорклунд Д. Ф., Пеллегріні А. Д. Витоки людської природи: еволюційна психологія розвитку. Вашингтон, округ Колумбія: Американська психологічна асоціація. Енциклопедія, 2002.

12. Выготский Л. С. Психология искусства. М.: Из-во «АС», 2019. 448 с.

13. Григор'єва В. В. Методика формування творчого мислення учнів початкової школи у процесі мистецької діяльності: монографія. Бердянськ: Видавець Ткачук О. В., 2011. 238 с.

14. Давыдов В. В. Проблемы развивающего обучения. М.: Педагогика, 1986.

15. Дьяченко О. М. Программа «Развитие». *Психологическая наука и образование*. 1996. № 3. С. 32–43; Развитие воображения дошкольника. М.: Мозаика-Синтез, 2008. 129 с.

16. Запорожец А. В. Избранные психологические труды. В двух томах. Том 1. Психическое развитие ребенка. М.: Издательство «Педагогика», 1986.

17. Пономарев Я. А. Психология творчества. М.: Наука, 1976.

18. Фрейд З. Психология бессознательного. М.: Просвещение, 1990. 448 с.

МОДУЛЬ ІІ
ПСИХОЛОГІЯ ТВОРЧОЇ ОСОБИСТОСТІ

Тема 5. Психологічні характеристики творчої особистості

Мета: усвідомити значення творчої особистості для розвитку сучасного суспільства.

План лекційного заняття

Вступ

5.1. Психологія творчої особистості як предмет наукового дослідження.

5.2. Творчий потенціал особистості.

5.3. Самореалізація як форма вираження творчого потенціалу особистості.

5.4. Стратегії розвитку творчої особистості.

Висновки

Ключові поняття та терміни теми: *психологія особистості, творчий потенціал, самоактуалізація, самореалізація, стратегії розвитку.*

Вступ

Особистість розкривається через власну творчість, тобто вона володіє певними можливостями (потенціями), що становлять її здатність до творчості.

Творчість – це розумова й практична діяльність, результатом якої є створення оригінальних, неповторних цінностей, виявлення нових фактів, властивостей, закономірностей, а також методів дослідження і перетворення матеріального світу або духовної культури; якщо він новий лише для його автора, то новизна суб'єктивна і не має суспільного значення [30, с. 5].

Пояснюючи свою позицію з питань творчості, відомий психолог Л. С. Виготський зазначав, що «творчою ми називаємо таку діяльність, яка створює щось нове, однаково, чи буде це створене творчою діяльністю будь-якою річчю зовнішнього світу або побудовою розуму або почуття, яке живе та виявляється тільки в самій людині [5, с. 237].

5.1. Психологія творчої особистості як предмет наукового дослідження

Питання розвитку творчої особистості вивчалося та продовжує цікавити вітчизняних та західних психологів, серед яких можна назвати таких як В. О. Роменець, Я. О. Пономарьов, В. О. Моляко, В. М. Дружинін, О. І. Кульчицька, Т. М. Титаренко, В. В. Клименко.

Український психолог В. О. Моляко, розкриваючи сутність творчості з позицій психології, зазначає, що «під творчістю розуміють процес створення чогось нового для даного суб'єкта. Тому зрозуміло, що творчість у певній формі не є талантом окремих людей, вона доступна кожному. І школяр, який засвоює нові знання, розв'язує нову, незнайому задачу, і робітник, який виконує нове технічне завдання, і комбайнер, якому потрібно в процесі збирання урожаю врахувати вологість колосся, напрямок вітру – всі вони займаються творчістю, розв'язують творчі задачі» [6, с. 3].

Серед західних психологів вагомий внесок у розуміння творчої природи особистості зробили видатні вчені З. Фрейд, К. Юнг, Є. Фромм, Т. Рібо, А. Маслоу, Д. Дьюї, Р. Стернберг, Дж. Гілфорд, Е. де Боно.

У сучасній психології існує уявлення про особистість як відкриту багатовимірну цілісну систему, що розвивається (Г. С. Костюк, С. Д. Максименко, Н. І. Непомняща).

У дослідженнях виділяються такі складові розвитку творчості особистості:

– прагнення до розвитку, духовного зростання, здатність дивуватися під час зіткнення з новим, незвичним, ентузіазм, здатність до самовираження, вміння повністю орієнтуватися у проблемі;

– спонтанність, безпосередність, адаптивна гнучкість, оригінальність, дивергентність мислення, здатність до швидкого здобуття нових знань, чутливість, сприйнятливість до нового;

– здатність легко долати розумові бар'єри, перешкоди, відступати, відмовлятися від своїх думок, теорій, «народжуватися кожен раз заново», здатність відкидати несуттєве, другорядне, готовність напружено і важко працювати, до складання складних структур із елементів, до синтезу та до аналізу, до комбінування, до диференціації явищ;

– внутрішня зрілість, скептичність, сміливість, «смак» до тимчасового хаосу, відсутності порядку, прагнення довго залишатися наодинці, ствердження і підкреслення свого «Я», здатність зберігати впевненість в умовах невизначеності.

Психологи вивчають індивідуально-психологічні особливості творчих людей, соціально-психологічні аспекти розвитку та діяльності творчих людей, особливості продуктів творчої діяльності. Зокрема, вивчення індивідуально-психологічних особливостей творчої особистості включає дослідження специфіки перебігу психічних процесів, характеріологічні особливості, структуру та рівень здібностей, спрямованість та ціннісно-смислові орієнтації особистості, її прояви на рівні поведінки та спілкування.

Розуміння поняття творчої особистості в психологічних концепціях витікає з визначення категорії творчості. Стверджуючи, що творчість є необхідною умовою існування і все, що виходить за межі рутини і в чому міститься хоч йота нового, зобов'язане своїм походженням творчому процесу людини» [16, с. 238]. Так, Я. О. Пономарьов, який широко тлумачить поняття «творчість», визначав це поняття як «механізм продуктивного розвитку» і не вважав новизну вирішальним критерієм творчості [28, с. 23].

Згідно з уявленням В. В. Клименко творчі люди наділені фізичним та душевним здоров'ям, оскільки для роботи механізму творчості мають бути повноцінно задіяні такі компоненти, як енергопотенціал, психомоторика та критичність, а це можливо для людей здорових та гармонійних [2, с. 32].

Водночас, починаючи з Ч. Ломброзо, ряд науковців дотримується протилежної думки, відповідно до якої творчі люди мають проблеми з психічним здоров'ям.

Дослідник у галузі функціональної асиметрії головного мозку М. М. Ніколаєнко приводить дані, що свідчать про високу кореляцію між талановитістю та схильністю до депресій та психічних захворювань.

В. М. Дружинін визнає, що численні дослідження виявили взаємозв'язок креативності з нейротизмом. Він пояснює це тим, що творчий процес у геніальної особистості повною мірою характеризується активністю несвідомого, в зв'язку з чим виходить з

під раціонального контролю, що може проявлятися у вигляді перепадів настрою. Вчений також стверджує, що креативні особистості схильні до психофізіологічного виснаження під час творчої активності, оскільки творча мотивація працює за принципом позитивного зворотнього зв'язку, а раціональний контроль емоційного стану при цьому послаблений [17, с. 40].

Розглядаючи індивідуально-психологічні аспекти творчих людей, буде актуальним звернутися до досліджень Я. А. Пономарьова, який дійшов до висновку, що на рівні протікання психологічних процесів творчим людям притаманні:

1) цілісність, свіжість, синтетичність як властивості сприйняття, здатність побачити те, чого не бачать інші, певні перцептивні особливості, пов'язані з високою чутливістю до субсенсорних подразників;

2) певні особливості пам'яті, що проявляються в швидкому засвоєнні головного і в легкому забуванні другорядного, в здатності пригадати малосуттєву дрібницю; пам'ять на рідкісні в повсякденному житті слова, образи, факти;

3) здатність помічати багатозначність слів, відчувати певні підтексти;

4) швидкість, гнучкість, оригінальність, відкритість мислення, вміння узагальнювати явища, не пов'язані між собою видимим чином.

Узагальнюючи наведені вище позиції психологів, можна зазначити, що творча особистість – це цілісна людська індивідуальність, яка виявляє розвинені творчі здібності, творчу мотивацію, творчі вміння, що забезпечують їй здатність породжувати якісно нові матеріали, технології та духовні цінності, що більшою чи меншою мірою змінюють на краще життя людини.

Щодо соціально-психологічних особливостей творчої особистості, її взаємодії із соціумом, потрібно послатися на дослідження Я. А. Пономарьова, відповідно до якого в стосунках з групою, в дитячому та юнацькому віці такі люди частіше відіграють роль лідерів або відторгнутих.

Привертає увагу *типологія творчої особистості,* запропонована В. І. Андреєєвим, в якій він виділив типи творчих особистостей:

– теоретик-логік, здатний до широких узагальнень, класифікації та систематизації інформації, широко обізнаний і наділений інтуїцією, умінням чітко планувати свою творчу працю;

– теоретик-інтуїтивіст, якому притаманна фантазія, творча уява, здібність генерувати нові, оригінальні ідеї;

– практик, який прагне до експериментальної перевірки своїх нових гіпотез;

– організатор, здатний до організації колективу, розробки та виконання нових завдань; він керує створенням наукових шкіл і творчих груп;

– ініціатор, якому властиві ініціатива й натхнення, особливо на початкових етапах розв'язання нових творчих завдань [28, с. 45].

Дослідження М. М. Ніколаєнка також свідчать, що у разі досить легкого установлення контактів з людьми творчі люди часто шукають усамітнення. Їх потреба в спілкуванні нижча порівняно з контрольною вибіркою.

А. Маслоу описував, що на фоні покращення стосунків з оточуючими для людей, які самоактуалізуються, зростає потреба в усамітненні [25, с. 107].

Цікавим поясненням цього феномена є думки Р. Мея щодо конструктивної самотності: «…ми не зможемо пережити осяяння, що надходить від несвідомого, якщо не погодимося на рідкі хвилини самотності» [26, с. 60].

Серед характерних ознак творчої особистості психологи вирізняють: незалежне мислення; свіжість та цілісність сприйняття; інтуїція; оригінальність; ініціативність; безпосередність; чесність; працездатність; ентузіазм; висока самооцінка.

Отже, *творчою* можна розглядати *особистість*, здатну до постановки та оригінального вирішення задач з високим рівнем мотивації до реалізації своїх ідей.

Чинники, що впливають на формування творчої особистості

Творча особистість – це людина, здатна проникати в сутність ідей і втілювати їх усупереч усім перешкодам аж до отримання практичного результату. Саме це мав на увазі Т. Едісон, коли зазначав, що винахід – це 10 % натхнення і 90 % поту.

Щоб діагностувати та систематично формувати творчу особистість у процесі навчання, треба знати її властивості, творчі риси її характеру. Вчені-дослідники виділяють такі основні *властивості творчої особистості*: сміливість думки, схильність до ризику; фантазія; уявлення та уява; проблемне бачення; вміння долати інерцію мислення; здатність виявляти суперечності; вміння переносити знання і досвід у нові ситуації; незалежність; альтернативність; гнучкість мислення; здатність до самоуправління.

О. Кульчицька вирізняє ще такі *властивості творчої особистості*: виникнення спрямованого інтересу до певної галузі знань ще в дитячі роки; зосередження на творчій роботі, спрямованість на обраний напрям діяльності; велика працездатність; підпорядкованість творчості духовній мотивації; стійкість, непоступливість у творчості, навіть упертість; захоплення роботою [23, 37].

В. О. Моляко вважає однією з основних *якостей творчої особистості* прагнення до оригінальності, до нового, заперечення звичного, а також високий рівень знань, умінь аналізувати явища, порівнювати їх, стійкий інтерес до певної роботи, порівняно швидке і легке засвоєння теоретичних і практичних знань у цій галузі, систематичність і самостійність у роботі [6, с. 37].

Дж. Сеттлер пропонує коротший список *властивосте*й, за якими можна визначити *творчу особистість*: допитливість, зосередженість, висока здатність до адаптації (адаптабельність), енергійність, гумор, незалежність, грайливість, нонконформність, схильність до ризику, інтерес до складного та таємничого, прагнення фантазувати, мрійливість, нетерпимість до нудного, винахідливість.

Крім того, виокремлюються такі *риси творчої особистості*, як цілісність сприйняття, зближення понять, здібність до передбачення (логічність, творчість, критичність уяви), рухливість мови, готовність до ризику, схильність до гри, інтуїція та підсвідома обробка інформації.

Цілком вірогідне припущення, що прийоми дотепності частково збігаються з тими прийомами пошуків розв'язань наукових, технічних і навіть життєвих задач, які називають евристичними прийомами. Вони не зводяться до логіки, так само як і вся психологія мислення. Пошуки розв'язань відбуваються не за логічними законами – за допомогою логіки лише перевіряють висунуті здогадки. Самі ж ці здогадки висувають за допомогою інших операцій мислення.

5.2. Творчий потенціал особистості

Особистість розкривається через свою творчість, тобто вона володіє певними можливостями (потенціями), що становлять її здатність до творчості. Тому творчість – це вища форма людської діяльності. Для її розуміння важливо з'ясувати умови, причини й фактори виникнення та функціонування, особливості проявів на різних рівнях: особистісному й суспільному, а також взаємодії цих рівнів. Творчість на особистісному рівні можна розкрити за допомогою поняття «творчий потенціал», вивчення закономірностей формування й розвитку якого є важливим завданням науки.

Творчий потенціал особистості у філософії інтерпретується як синтетична якість, що характеризує міру можливостей людини ставити й вирішувати нові завдання у сфері своєї суспільно значущої діяльності.

Розглянемо взаємозв'язок елементів структури творчого потенціалу особистості, сутність якої визначають рушійні сили, умови й чинники удосконалення й розвитку особистості. Вихідним у цьому випадку є визначення творчого потенціалу, яке характеризує його як фонд, сукупність можливостей реалізації нових напрямів діяльності суб'єкта творчості.

До *структури творчого потенціалу* потрібно віднести:

– можливості суб'єкта, які ще не розвинені у творчі здібності, власне творчі здібності;

– внутрішні (суб'єктивні) можливості, що активізують реалізацію творчих здібностей;

– характер впливу суб'єкта на предмет творчості.

Творчий потенціал особистості – це відносно стійка система, така якість людини, що характеризує її спрямованість у майбутнє. Можливості будь-якої людини завжди більші, ніж цього вимагає певний вид діяльності. Творчий потенціал особистості завжди більший за той, що фіксується, він ширше будь-якої конкретної діяльності. Це не просто констатація того, що дійсно існує, а й того, що існує як можливе. Творчий потенціал особистості характеризує особистість не лише з боку її спрямованості в майбутнє, а й з боку її дійсних, творчих потенцій, що реально виявляються.

Властивості творчого потенціалу поділяють на: перетворювально-предметні; пізнавальні; аксіологічні (ціннісні); комунікативні; художні.

Вітчизняні дослідники Л. Сохинь, В. Тихонович виокремлюють такі *характеристики творчого потенціалу*:

1. Багаторівневий зміст:

– широкий рівень: розглядається як загальна властивість психічних сил, що розвиваються;

– проміжний рівень: максимально можливий рівень розвитку цієї властивості, детермінований, з одного боку, анатомо-фізіологічними, психічними характеристиками людини, з іншого –

конкретним станом розвитку суспільства, нормою творчої самореалізації та самоздійснення, прийнятою в ньому;

– вузький рівень: на перший план виступає рівень розвитку потенційної освіти, характерний для статистичної більшості проявів цієї соціально-історичної ситуації.

2. Діалогічність. Реалізація творчого потенціалу є діалог потенційного і актуального в особистості з навколишнім світом, іншими людьми та з собою. Діалог (визначення Г. Кучинської) – це суб'єкт-суб'єктна взаємодія різних смислових позицій. Він складає вирішальний інтелектуальний центр саморегуляції особистості, забезпечуючи формування і розвиток її індивідуальної й авторської позиції (Г. Кучинська).

3. Соціальність. Разом з природою (зміна з віком психофізичних показників людини) та індивідуально-особовою динамікою (збагачення когнітивної сфери, мотиваційно-потребової сфери, розвиток свідомості) процес розвитку творчого потенціалу особистості має соціально-історичну динаміку (зміни, продиктовані розвитком суспільства, зокрема, наявністю «соціального попиту» на творче самоздійснення). Такі потенції перетворюються на щось реальне лише настільки, наскільки виявляється здатність порізному сприймати і засвоювати соціальний досвід. Стосовно індивіда, суспільство може виконувати різні функції: сприяти розкриттю і розвитку потенційних сил людини, її внутрішніх спонук, надаючи їм спотворену форму.

4. Системність. Творчий потенціал має системний характер, через що він володіє всіма атрибутами, властивими цілеспрямованим системам, які самоорганізовуються та саморозвиваються, (стійкість, потреба в розвитку і самореалізації) і має власну внутрішню логіку розвитку, що не зводиться до логіки суми її підсистем (елементів) і логіки розвитку кожної підсистеми окремо.

До *сфери творчого потенціалу особистості*, його системи входять такі *складові*:

– задатки, нахили, що виявляються в підвищеній чутливості, певній вибірковості, а також у динамічності психічних процесів;

– інтереси, їх спрямованість, частота й систематичність виявів, домінування пізнавальних інтересів;

– допитливість, потяг до створення нового, нахили до пошуку та розв'язання проблем;

– швидкість у засвоєнні нової інформації, утворення асоціативних «масивів»;

– нахили до постійних порівнянь, зіставлень, вироблення еталонів для подальшого вибору;

– вияви загального інтелекту – розуміння, швидке оцінювання та вибір шляху розв'язання, адекватність дій;

– емоційний «супровід» розумових процесів, емоційне ставлення, вплив почуттів на оцінювання, вибір, надання переваг;

– наполегливість, цілеспрямованість, переконаність, працелюбність, систематичність у роботі, прийняття сміливих рішень;

– творчі тенденції в роботі, вміння комбінувати, реконструювати, нахили до зміни варіантів, економне використання часу, матеріальних засобів;

– інтуїтивність, здатність до найшвидших оцінок, розв'язань, прогнозів;

– швидке оволодіння робочими прийомами, технікою праці, ремісничою майстерністю;

– здатність виробляти особистісні стратегії й тактики під час розв'язання загальних і спеціальних нових проблем і задач, а також пошуків шляхів виходу зі складних, нестандартних, екстремальних ситуацій.

Рівень розвитку творчого потенціалу значною мірою визначається залученням особистості до конкретної діяльності, а інтенсивність його розвитку залежить від рівня пошуково-творчого наповнення її змісту. Особистість із розвиненим творчим потенціалом характеризується високим рівнем внутрішньої потреби в самореалізації та саморозвитку навіть за відсутності зовнішніх причин. Спонукальним мотивом її самоздійснення, внутрішньою причиною є активне ставлення до навколишньої дійсності та самого себе.

Доцільним є розгляд *структури творчого потенціалу фахівця:*

1) власне-потенційна складова (здібності);

2) мотиваційна складова (потреби, мотиви, ціннісні орієнтації);

3) когнітивна складова (набуті в результаті освіти, творчої діяльності знання, вміння).

Отже, творчий потенціал включає не тільки природні ресурси і резерви особистості, але й ті утворення, які сформовані у неї в процесі освіти. При цьому безперервне накопичення нових знань, умінь, способів орієнтації в світі приводить до появи нових здібностей. Переживання про свої збільшені можливості, що виникають при цьому в особистсті, є рушійною силою активності та самостійності людини, направленої на випробування власних потенцій.

Узагальнюючи поняття «творчий потенціал особистості», потрібно зазначити, що це інтегральна властивість у вигляді здібностей, що дає змогу людині здійснювати предметну діяльність [21, с. 45].

Творчий потенціал знаходить свою реалізацію у праці, результатом якої є конкретні суспільно значущі оригінальні продукти. Необхідно зауважити, що творчість – не лише виявлення особистістю себе, а створення продуктів, потрібних для суспільства, тобто вона невіддільна від духовності особистості, однією з провідних ознак якої є соціальна потреба жити та діяти «для інших».

Отже, творчий потенціал особистості виступає в єдності своїх сторін: духовної, інтелектуальної, трудової.

Духовний потенціал – внутрішня психічна можливість розвитку особистості, внутрішня енергія, спрямована на творче самовідбиття й самоствердження.

Інтелектуальний потенціал – здібності, знання, навички та уміння як соціально-психологічні можливості особистості, що їх вона використовує для розробки й реалізації своїх творчих задумів.

Трудовий потенціал охоплює три компоненти.

1) виробничо-кваліфікаційні якості – обсяг загальних і спеціальних знань, трудових навичок і вмінь працівника;

2) психофізіологічні властивості – рівень здібностей, стан здоров'я, тип вищої нервової діяльності, працездатність, витривалість;

3) особистісні якості – ставлення до праці, зміст потреб, інтересів, установок.

Як зазначав А. Маслоу, концепція креативності та концепція особистості, що самоактуалізується, стають усе ближчими одна до одної, і одного разу може так трапитися, що вони зіллються в

одному явищі [25, с. 69]. Ідея про творчість і самоактуалізацію людини, що творить людське в людині, була специфічним чином реалізована К. Роджерсом. Важливо зазначити, що К. Роджерс не розмежовує «погану» і «хорошу» творчість [7]. Мета життя людини, як пише Е. Фромм, є «розкриття її сил і можливостей відповідно до закону її природи» [33, с. 35].

5.3. Самореалізація як форма вираження творчого потенціалу особистості

Зв'язок між зовнішніми обставинами та творчим потенціалом людини здійснюється через *самореалізацію.* Збігаючись за своєю сутністю зі свідомою діяльністю людини, самореалізація виступає як її особливий суб'єктивний смисл. Вона охоплює весь шлях внутрішньої індивідуальної мети – від першої думки про неї до матеріального втілення. Самореалізацію не можна зрозуміти за окремим її актом. Це є процес і підсумок цілісної життєдіяльності людини, який полягає в опредметненні всього комплексу індивідуальних здібностей і веде до перетворення особистості на суб'єкта життя.

Потрібно розрізняти поняття реалізації особистості та її самореалізації.

Реалізація має місце завжди при будь-якій діяльності людини, коли об'єктивно опредметнюються її властивості.

Процес самореалізації має місце при відповідних суб'єктивних переживаннях людини при виконанні діяльності, зумовленої не необхідністю, а власними інтересами, цілями.

У вітчизняній психології проблему творчої самореалізації особистості в контексті життєвого шляху досліджували у своїх працях С. Д. Максименко, О. П. Міщиха, В. А. Роменець. Учені розглядають життєвий шлях як єдиний творчий акт, процес розвитку творчої унікальності.

Поняття «творча унікальність» розглядається як своєрідність особистості, що формується у процесі та внаслідок творчості, коли людина виходить за межі соціокультурних стереотипів, стає творцем цінностей, цілей і сенсу свого життя. Творча унікальність особистості досягає найвищого рівня, коли вона свідомо обирає цінність творчого життя.

Певною мірою творча унікальність проявляється у виборі життєвих позиції. Умовно можна виділити дві протилежні життєві позиції творчої особистості: перша – ставлення до життя як до вже визначеного суспільством творчого завдання; друга позиція – оцінка життя як творчого завдання, коли людина сама свідомо обирає цінності та цілі свого життя, самостійно знаходить засоби їх досягнення.

Проте творча унікальність може проявлятися у визначенні життєвих стратегій. Серед них дослідники вирізняють чотири *типи життєвих стратегій*, що характеризують різний рівень творчої активності унікальної особистості, а саме:

1) *пасивна типовість* – стихійне наслідування особистістю соціальних стереотипів, підпорядкування суспільним нормам;

2) *активна типовість* – прагнення особистості «бути як всі», коли її зусилля спрямовано на досягнення загальноприйнятих цілей;

3) *стихійна індивідуальність* – пасивний, випадковий характер творчих проявів особистості, коли її індивідуальна своєрідність залежить не від власних зусиль, а від зовнішніх обставин;

4) *творча унікальність* – оригінальне ставлення людини до власного життя, коли творча ініціатива сприяє неповторності та екстраординарності її життєвого шляху.

Зазничимо, що психологи розійшлися у підходах до трактування зв’язку між життєтворчістю й самореалізацією особистості. Один з підходів розглядає самореалізацію як мету й результат життєтворчості (А. Маслоу).

На думку К. О. Абульханової-Славської, у процесі життєтворчості можна визначити дві стадії. Перша стадія – це формування життєвої концепції, життєвого кредо, розробка стратегії життя, життєвих планів та програми. Друга стадія – процес реалізації розробленого життєвого проєкту. Отже, самореалізація є компонентом життєтворчості [13, с. 60].

Стратегія життя – це ідеальна, ймовірна, динамічна модель свідомої побудови й здійснення особистістю свого життя з урахуванням життєвої перспективи, в якій знаходять відображення ключові життєві цілі особистості, суперечності між її суспільними і

життєвими цілями, а також між цілями і реальними можливостями їх досягнення, фіксується життєва позиція і головна життєва лінія, визначається проєкція наступного життєвого шляху особистості [13, с. 21].

Стратегія життя складається з трьох етапів:

1) вибір вирішального для людини напряму, способу життя, визначення головних цілей життя, етапів їх досягнення й послідовності цих етапів (задум життя);

2) вирішення суперечностей буття, досягнення життєвих цілей і планів;

3) процес творення особистістю цінностей свого життя [13].

Антоніо Менегетті розуміє *стратегію життя* дещо ширше – як стратегію пошуку, обґрунтування й реалізації своєї особистості через співвіднесення життєвих вимог з особистою активністю, цінностей – із засобами самоутвердження. Вона включає: розподіл часу життя; визначення набору ролей; кола спілкування та ін.

Стратегія життя мусить створюватися так, щоб особистість могла оптимально виразити, реалізувати себе на етапі зрілості у період свого *акме.*

Проблеми самореалізації особистості під час акме вивчає *акмеологія,* що бере свої витоки з праць Б. Г. Ананьєва. Для побудови стратегії життя воно повинно розкриватися у людині як цілісність в єдності минулого, теперішнього та майбутнього.

Повнота самореалізації особистості залежить від обраної нею стратегії свого життя. Вирізняють такі її *моделі*:

– часткова (однобічна) самореалізація;

– хибна (з порушенням правових, моральних, групових норм);

– цілісна (розвиток і включення у життя всього потенціалу можливостей людини).

У разі реалізації першої моделі людина досягає успіхів в окремій сфері життя, на якій вона концентрує свою енергію. Життя за хибною моделлю – асоціальне. Критеріям суспільно бажаного відповідає третя модель, але зустрічається вона досить рідко.

Нереалізованість особистості має такі ознаки (І. Г. Єрмаков, Л. В. Сохань, В. О. Тихонович): втрата життєвих цілей і працездатності; невизначеність або хибність життєвих цілей, безпорадність при зіткненні з труднощами; псевдодіяльність, псевдоцінності, сурогатне життя.

Показниками життєвої реалізованості є: внесок у культуру, в історію; повнота та багатогранність самовираження особистості; міра задоволеності людиною ступенем, засобами, результатами своєї діяльності, тим, як склалося життя.

5.4. Стратегії розвитку творчої особистості

Поняття «стратегія творчої діяльності» ввів у вітчизняну психологію академік В. О. Моляко. Ґрунтуючись на стратегіально-діяльнісному підході, розробленому В. О. Моляко, нині здійснено ряд значущих досліджень (В. С. Лозниця, Т. М. Третяк, В. М. Чорнобровкін, С. В. Шаванов та ін.). Стратегія є організуючою і регулюючою складовою творчої діяльності людини.

Розкриваючи стратегію творчої діяльності за В. О. Моляко, зауважимо, що смисл стратегії «...полягає в готовності до творчої діяльності, в наявності в конкретного суб'єкта комплексу вмінь і здібностей до її здійснення взагалі або ж її певних видів. Найбільш близькі, як нам уявляється, до сутності смислу стратегій ті концепції східної психології та філософії, які пов'язують творчість із невербалізованим, нелогізованим проявом психіки [6, с. 40].

Разом з тим В. О. Моляко зазначає, що «дискусія тут гальмується на двох моментах.

Перший – пов'язаний з тим, що автори не включають у поняття стратегії якогось специфічного психологічного змісту (під стратегією фактично розуміється теж саме, що і під «способом», «методом»), механічно переносячи зміст «стратегії» у контекст аналізу психологічних явищ у такому ж вигляді, як це поняття використовується в теорії ігор, військовому мистецтві, публіцистиці.

Другий напрям пов'язаний з тим, що поки досить складно надати однозначно переконливі експериментальні докази не лише специфічної стратегії як такої, але й навіть самого її об'єктивного існування». В. О. Моляко писав, що стратегія пошуку аналогів «є однією з найрозповсюдженіших і найефективніших». При цьому

«...творча сутність таланту вирізняється саме через реалізацію творчих стратегій реконструювання, рекомбінації та окремих аналогій як механізмів розумової діяльності високообдарованої особистості» [6, с. 42].

Розглядаючи процес розвитку творчо обдарованої особистості, В. В. Рибалко зазначив, що у цьому процесі, насамперед, виявляються особливості творчо обдарованої особистості, враховуються різні підходи до її розуміння [29, с. 30].

Аксіологічний підхід означає визнання творчо обдарованої особистості базовою цінністю суспільства, суб'єктом створення себе та інших людей як найвищої цінності, зокрема й через зміну, поліпшення похідних від них духовних і матеріальних, культурних і природних цінностей. Творчо обдарована особистість, на думку автора, повинна бути вільною у своїй діяльності та захищена від тиску на неї як соціального, так і психологічного.

Акмеологічний підхід визнає вільний рух творчо обдарованої особистості саме у вершинному напрямі, а її індивідуальності – в глибинному. Зважаючи на всю унікальність творчо обдарованої особистості, ставлення до неї оточуючих повинно відповідати певній етиці, приймаючи всю своєрідність такої особистості.

У контексті філософії простору і часу обдарована особистість виходить за свої просторово-часові межі, вона всеосяжно охоплює цими вимірами дійсність, вибірково прискорюючи нове майбутнє, трансформуючи і пристосовуючи його до сучасного суспільства.

На *загальнонауковому рівні* визначення творчо обдарованої особистості має здійснюватися в контексті законів різних наук, але у зв'язку з їхньою психологічною інтерпретацією. Йдеться про закони еволюційного та історичного розвитку людини і людства, біохімії, генетики, біофізики, екології, математики, кібернетики, інформатики, фізики, хімії, космології, геології.

Теоретико-психологічний рівень методології наукової психології передбачає вивчення творчо обдарованої особистості через призму її принципів: детермінізму, відображення, розвитку психіки, єдності психіки і діяльності, системно-структурного принципу,

а також домінуючих зараз парадигм, насамперед розвитку особистості та особистісного підходу. Згідно з цим обдарована особистість у концентрованому вигляді краще реалізує і демонструє головну формулу принципу детермінізму.

Обдарована особистість обирає як зовнішню причину своєї предметної діяльності найбільш актуальні об'єкти дійсності, але при цьому сама виступає як детермінанта, суб'єкт своєї діяльності на всіх трьох рівнях розгляду її як суб'єкта – на рівні організму (життєдіяльність), індивіда (засвоєння цінностей) і особистості (створення цінностей).

На *рівні принципу відображення* обдарована особистість виконує в суспільстві функцію випереджального сигнального знаковоопосередкованого контакту з новими, значущими для людства аспектами дійсності, реалізуючи психологічну діяльність на рівні життєдіяльності (організм), засвоєння традиційних цінностей (індивід) і створення нових цінностей (особистість).

За *принципом єдності психіки та діяльності* обдарована особистість є надзвичайно діяльною істотою, психіка якої виступає як унікальний ідеальний план діяльності, як творча модель дійсності, що дає їй можливість краще, ніж іншим, орієнтуватися в навколишньому середовищі на всіх рівнях детермінації – організму, індивіда й особистості, краще забезпечуючи життєдіяльність, засвоєння та продукування суспільного досвіду.

Згідно з *принципом розвитку психіки* творчо обдарована особистість розвивається у процесі раннього дозрівання і формування психофізіологічних задатків (на рівні організму), в процесі розвитку здібностей до діяльності з присвоєння цінностей та їхнього використання (на рівні індивіда) і в процесі перетворюючої, ціннісно-творчої діяльності (на рівні власне особистості). Ці рівні послідовно домінують і змінюють один одного в рамках єдиної системи чинників становлення психіки.

Поступово як провідний виступає особистісний розвиток, пов'язаний з творчою діяльністю. При цьому *творчість* постає і *як процес створення індивідуально і суспільно цінного продукту*, і як *процес самотворення, саморозвитку, самореалізації, самоб'єктивації особистості* – на основі засвоєння і збагачення суспільно-історичного досвіду.

Творчо обдарована особистість стає на шлях інтенсивного створення зовнішнього і внутрішнього світу з його позитивними і негативними тенденціями, успіхами і невдачами, досягненнями і ризиками. Тому вона вимагає розуміння, прийняття та підтримки з боку суспільства і кожного його члена, задля благополуччя яких і відбувається подвижництво обдарованих і талановитих.

Згідно із *системно-структурним принципом* психіка творчо обдарованої особистості є складною системою взаємопов'язаних елементів, які інтегруються у певну цілісну психологічну структуру. Ця система є відкритою у Всесвіт і суспільство, має з ним активні прямі й зворотні зв'язки.

На *рівні організму* психіка обдарованих людей включена в регуляцію взаємодії суб'єкта з набагато ширшою, ніж він сам, природною, біологічною системою, на рівні індивіда – із соціальною системою, а на рівні особистості – зі створюваними нею новими культурно-історичними цінностями суспільства і предметного світу. У діяльності творчо обдарованої особистості найбільш помітно виявляються істотні атрибути розвитку людської психіки. Вона досить зручна для вивчення закономірностей у процесах і продуктах творчості особистості.

На *психолого-прикладному методологічному рівні* обдарована особистість може бути визначена в різнобічних конкретних аспектах, відповідних різним прикладним галузям наукової психології, які займаються дослідженнями з оптимізації, проєктування різних видів поведінки і діяльності людей. З точки зору особистісного підходу доцільно розглядати саму особистість як цілісне, інтегративне втілення обдарованості, таланту, геніальності, тобто синонімічно до цих понять, що має свою структуру, диференційований профіль, що складається з безлічі видів обдарувань, їхньої ієрархії, на вершині якої можуть бути, такі як комунікаційна, мотиваційна, характерологічні, рефлексивна, академічна, інтелектуальна, психофізіологічна, які далі конкретизуються і деталізуються.

Практично-психологічний методологічний рівень передбачає вивчення і вирішення різних психологічних проблем обдарованої особистості з позицій принципу гуманізму, етичного кодексу роботи практичного психолога, принципу суб'єктної активності,

принципів системного, індивідуального, особистісного підходів у контексті вихідних положень різних технологій консультування, психотерапії, психодіагностики, корекції, реабілітації.

Творча особистість

Творчо обдарована особистість може бути визнана *«проблемною»* у двох аспектах: по-перше, як така, що вирішує актуальну для себе і людства проблему і тим самим забезпечує прогрес цивілізації, суспільства, культури і самої себе; по-друге, сама виступає як проблема в широкому сенсі – духовному, моральному, естетичному, науковому і навіть психотерапевтичному. Адже вона різко відрізняється від звичайного члена суспільства і в цьому плані може бути визнана аномальною, що неодноразово вже траплялося в історії людства.

Онтопсихологічний методологічний рівень включає в себе життєві етичні норми, принципи прагматизму, стереотипи людського співжиття, норми етнічної культури та багатокультурний досвід співіснування різних етносів. При цьому повинні бути враховані і релігійні погляди творчо обдарованої особистості, наприклад, якою мірою вона дотримується біблійних заповідей, які можуть сприяти або заважати розумінню і визнанню обдарованої особистості.

Аналізуючи систему ціннісної регуляції розвитку творчо обдарованої особистості *О. Л. Музики,* зазначимо, що основу його наукових складає авторський *метод – суб'єктно-ціннісний аналіз* – комплекс теоретичних уявлень, дослідницьких та інтерпретаційних процедур, спрямованих на реконструкцію й вивчення внутрішніх особистісно-ціннісних детермінант регуляції поведінки, діяльності та саморозвитку особистості. У контексті авторського підходу введено і розробляється ряд понять [27].

Ціннісна свідомість особистості – сукупність уявлень, у яких відображено особистісні цінності людини, що можуть мати різні рівні вираженості, актуалізованості, стійкості і регуляційного потенціалу.

Суб'єктні цінності – це особливі поєднання високо значимих моральнісних і діяльнісних цінностей, що тісно корелюють між собою і завдяки цьому утворюють внутрішню самодостатню, самодетерміновану основу для регуляції діяльності і саморозвитку особистості, оскільки містять у собі і ціннісно-смислові і інструментально-діяльнісні характеристики, які дозволяють задовольняти основні особистісні потреби (у визнанні й поцінуванні, у підтриманні самоідентичності, у розвитку, у суб'єктності), через вироблення ціннісної основи й мотивів діяльності у певній життєвій ситуації. З точки зору моделювання ціннісної свідомості суб'єктні цінності – це операціональні дескриптори регуляційної функції свідомості, оскільки відображають рух внутрішніх ціннісних утворень від сприймання й оцінки ситуації і самооцінки власних можливостей у ній до прийняття рішення про дії та вчинки.

Основні властивості суб'єктних цінностей: 1) обумовленість індивідуальним ціннісним досвідом; 2) здатність внутрішньо регулювати діяльність, поведінку та особистісний розвиток; 3) здатність забезпечувати стійкість та індивідуальну своєрідність особистості; 4) адаптаційна гнучкість, що проявляється в актуалізації чи, навпаки, нівелюванні ціннісності окремих конструктів відповідно до зміни життєвої ситуації і життєвих завдань; 5) недекларативність, дієвість суб'єктних цінностей, що забезпечується взаємною підтримкою моральнісних і діяльнісних цінностей.

Ціннісний обмін – це інтеракційний механізм розвитку ціннісної свідомості особистості, який оснований на ситуаційній рефлексії особистісних якостей і вмінь, взаємному визнанні досягнень і ціннісній ампліфікації, що забезпечують усім учасникам міжособистісної взаємодії ціннісно-мотиваційне взаємопідкріплення активності, спрямованої на підтримання дефіцитних компонентів здібностей безпосередньо в процесі діяльності.

Ціннісна підтримка – це різновид спеціально організованої психологічної допомоги, спрямованої на гармонізацію суб'єктних цінностей людини, їхню актуалізацію чи видозміну з метою розвитку здібностей і саморозвитку особистості в процесі вирішення ситуаційних чи життєвих завдань.

На увагу заслуговує *стратегія розвитку творчої особистості за Л. П. Міщихою.* Базисним для розуміння стратегіальних тенденцій розвитку творчої особистості, за Л. П. Міщихою, є підхід до дослідження стратегій творчої діяльності В. О. Моляко.

Л. П. Міщихою було виокремлено такі *стратегіальні способи конструювання процесу самореалізації особистості* (для періоду пізнього онтогенезу):

1) стратегіальний спосіб аналогізування, пов'язаний з використанням відомих образів, символів, об'єктів навколишньої дійсності, які покликані найбільш точно відтворити картину світу людини за аналогією до чогось чи когось (об'єктність чи суб'єктність), її ставлення до себе, до власної творчості, зони особистісної самореалізації;

2) стратегіальний спосіб комбінування пов'язаний із поєднувальним використанням найрізноманітніших механізмів та їхніх функцій для побудови нової конструкції власної життєтворчості. Тут має місце різноманітна комбінаторика поєднання (синтез) ставлення як різних осіб до творчості, так і особистісне бачення її смислу, місця у власному житті;

3) стратегіальний спосіб реконструювання (конструювання навпаки) – протиставлення наявним зразкам ставлення до процесу самореалізації. Цей спосіб кардинально відрізняється від інших, має цілком нову якість, є вираженням «власне» творчості, чи «власне» авторства. Саме тому належить до найбільш творчого прояву у конструюванні власної життєтворчості;

4) універсальний стратегіальний спосіб конструювання процесу самореалізації базується на відносно рівномірному використанні способів аналогізування, комбінування і, якоюсь мірою, реконструювання. Йдеться про наявність різних шляхів формування поглядів на природу творчості і сприйняття себе в ній. Тут важко віддиференціювати якусь одну із стратегій як домінуючу;

5) стратегіальний спосіб спонтанних, «випадкових» підстановок. Йдеться про ситуації, за яких стає проблематичним з'ясування характеру дій суб'єкта з відсутньою домінуючою тенденцією, коли пошук ведеться «наосліп», без плану дій. За таких умов ні сам суб'єкт, ні спостерігач не може встановити логічні зв'язки пошуку.

Проте важко говорити про «випадковість», коли йдеться про творчий процес і сам рівень його розуміння та сприйняття людиною поважного віку.

Стратегії є суб'єктивними утвореннями, але їхня здатність до об'єктивації в діяльності робить можливим виділити спільні суттєві характеристики і розробити класифікації стратегій.

Реалізація стратегій вимагає тактичних дій щодо розв'язування кожної окремої задачі чи її фрагмента.

У реалізації стратегіального мислення у респондентів старшого віку найбільш задіяними тактиками є:

– тактика редукції, яка виявилася у применшенні своїх можливостей (літніми людьми) щодо творчого поступу;

– тактика гіперболізації, що проявляється у контексті перебільшення власної неспроможності людьми поважного віку, «диктованої» більше ейджизмом, ніж «істинною» неспроможністю;

– тактика конвергенції, що знаходить себе у перетворенні, яке ґрунтується на поєднанні двох протилежних особливостей (чи структур) у сприйнятті власної життєтворчості. Йдеться про поєднання в одному завданні (у двох-трьох ідентичних за спрямуванням векторів пошуку розв'язку) протилежних позицій щодо власної творчої спроможності у житті і в подальшій «траєкторії руху»;

– тактика деформації (трансформації) – як зміна і перетворення, як розуміння потреби в переосмисленні ставлення до себе, власного буття, можливість змін, які ще можна охопити власною творчістю у завершальний період життя (динаміка ставлення до життя і власної творчості у ньому), які однак не руйнують цілісність самої особистості, а, швидше, трансформують її ціннісносмислову сферу;

– тактика інтеграції як об'єднання в цілісну картину бачення власного життя та його перспектив.

Беручи за основу стратегію як вектор спрямування особистості, що характеризується поліфонією свого змістового наповнення (ціннісносмислова сфера, потреби, інтереси, життєві орієнтації особистості тощо) у контексті дослідження проблеми реалізації творчого потенціалу в пізній період дорослості, Л. П. Міщихою

було виокремлено *одинадцять стратегій,* спрямованих на виявлення стратегіальних тенденцій у процесі самореалізації людьми поважного віку, зокрема:

– життєдіяльну стратегію (вітальні потреби), що виявляється у спрямованості на такі цінності, як: здоров'я, відповідно, здоровий спосіб життя, матеріальне забезпечення (достаток), відпочинок тощо;

– процесуально-змістову (інтерес до процесу і змісту діяльності), що передбачає орієнтацію на працю, активну життєву позицію, участь у громадсько-корисних справах;

– творчу стратегію з орієнтацією на творчість як цінність (з прагненням творити), заняття за інтересами; творче натхнення;

– життєствердну стратегію, що виражає оптимізм, віру в себе, задоволення від власного життя, настрій, активність;

– стратегію досягнення, що відображає затребуваність особистості, професійне вдосконалення, використання здобутого досвіду;

– комунікативну стратегію як прагнення до спілкування та взаємодії з іншими;

– гуманістичну стратегію, зорієнтовану на прийняття й любов до світу, у всіх проявах буття особистості; благодійництво тощо;

– когнітивну стратегію, спрямовану на осягнення знань, оволодіння новою інформацією пізнавального характеру;

– соціально значущу стратегію як відчуття приналежності до певної соціальної групи (сім'я, родина, колектив тощо);

– стратегію саморозвитку, що обумовлює спрямованість особистості до духовного розвитку, рефлексії, самовдосконалення тощо;

– етичну стратегію, з орієнтацією на етичні норми життя, моральні принципи взаємодії з навколишніми (чесність, справедливість, тактовність, порядність тощо) [4].

Вказані стратегії не є чітко розмежованими, а швидше мають «міжстратегіальний» характер, оскільки смислова наповненість однієї стратегії несе смисловий «відгомін» іншої. Тому Л. П. Міщихою зроблений умовний поділ, виходячи із магістральних шляхів – стратегіальних способів їхнього конструювання.

Висновки

На основі аналізу літератури необхідно інтерпретувати поняття «творча особистість» як особистість, яка внаслідок впливу зовнішніх чинників і власної активності набула необхідних для актуалізації творчого потенціалу додаткових мотивів, особистісних утворень, здібностей, що сприяють досягненню творчих результатів в одному або кількох видах творчої діяльності.

Отже, творча особистість – це особистість, межі творчості якої охоплюють дії від нестандартного розв'язку простого завдання до нової реалізації унікальних потенцій індивіда в певній галузі знання.

Теоретичне осмислення думок зарубіжних і вітчизняних учених про самоактуалізацію в творчій діяльності дає нам підстави стверджувати, що прагнення особистості реалізувати себе, проявити свої можливості, які обумовлюють реалізацію її потреби в самоактуалізації, сприяє і творчості, і розвитку її самостійності.

Творчий потенціал має системний характер, через що він володіє всіма атрибутами, властивими цілеспрямованим системам (стійкість, потреба в розвитку і самореалізації), що самоорганізовуються, що саморозвиваються і мають власну внутрішню логіку розвитку, яка не зводиться до логіки суми її підсистем (елементів) і логіки розвитку кожної підсистеми окремо.

Перелік питань для самоконтролю

1. Яку особистість можна назвати творчою?
2. Визначте психологічні особливості творчої особливості.
3. Назвіть характерні риси творчої особистості (дорослого і дитини).
4. Охарактеризуйте творчий потенціал особистості.
5. Назвіть структурні компоненти творчого потенціалу особистості.
6. Що таке життєтворчість (креатологія)?
7. Як вона проявляє себе у житті людини?
8. Чому творчість вважають смислом людського життя?
9. Яке місце творчість займає у вашому житті?

Завдання для самостійної роботи

1. Складіть психологічний портрет творчої особистості.
2. Чи вважаєте ви себе творчою особистістю? Чи є у вашому оточенні такі люди? Що дає вам підстави відносити їх (себе) до креативів?
3. Що спонукає людей займатися творчістю?
4. Визначте значення творчої ініціативи та свободи для розкриття творчого потенціалу особистості.

Тестові завдання

1. Про який підхід до розуміння творчо обдарованої особистості йдеться: «вільний рух творчо обдарованої особистості визначений у вершинному напрямку, а її індивідуальності – в глибинному»:

а) акмеологічний;
б) аксіологічний;
в) філософський;
г) загальнопсихологічний.

2. Такий підхід означає визнання творчо обдарованої особистості базовою цінністю суспільства, суб'єктом створення себе та інших людей як найвищої цінності, зокрема і через зміну, поліпшення похідних від них духовних і матеріальних, культурних і природних цінностей:

а) акмеологічний;
б) аксіологічний;
в) філософський;
г) загальнопсихологічний.

3. У контексті такого підходу обдарована особистість виходить за свої просторово-часові межі, вона всеосяжно охоплює цими вимірами дійсність, розширює і перетворює її:

а) акмеологічний;
б) аксіологічний;
в) філософський;
г) загальнопсихологічний.

4. Визначення творчо обдарованої особистості має здійснюватися в контексті законів різних наук, але у зв'язку з їхньою психологічною інтерпретацією. Про який із підходів ідеться:

а) акмеологічний;

б) аксіологічний;

в) філософський;

г) загальнопсихологічний.

5. Сукупність уявлень, у яких відображено особистісні цінності людини, що можуть мати різні рівні вираженості, актуалізованості, стійкості і регуляційного потенціалу – це:

а) ціннісна свідомість особистості;

б) суб'єктні цінності;

в) ціннісний обмін;

г) ціннісна підтримка.

6. Особливі поєднання високо значимих моральнісних і діяльнісних цінностей, що тісно корелюють між собою і завдяки цьому утворюють внутрішню самодостатню, самодетерміновану основу для регуляції діяльності і саморозвитку особистості – це:

а) ціннісна свідомість особистості;

б) суб'єктні цінності;

в) ціннісний обмін;

г) ціннісна підтримка.

7. Інтеракційний механізм розвитку ціннісної свідомості особистості, який оснований на ситуаційній рефлексії особистісних якостей і вмінь, взаємному визнанні досягнень і ціннісній ампліфікації, що забезпечують усім учасникам міжособистісної взаємодії ціннісно-мотиваційне взаємопідкріплення активності, спрямованої на підтримання дефіцитних компонентів здібностей безпосередньо в процесі діяльності, – це:

а) ціннісна свідомість особистості;

б) суб'єктні цінності;

в) ціннісний обмін;

г) ціннісна підтримка.

8. Різновид спеціально організованої психологічної допомоги, спрямованої на гармонізацію суб'єктних цінностей людини, їхню актуалізацію чи видозміну з метою розвитку здібностей і саморозвитку особистості в процесі вирішення ситуаційних чи життєвих завдань, – це:

а) ціннісна свідомість особистості;

б) суб'єктні цінності;

в) ціннісний обмін;

г) ціннісна підтримка.

9. Який стратегіальний спосіб пов'язаний з використанням відомих образів, символів, об'єктів навколишньої дійсності, які покликані найбільш точно відтворити картину світу людини за аналогією до чогось чи когось:

а) аналогізації;

б) комбінування;

в) реконструювання;

г) універсальний.

10. Який спосіб пов'язаний із поєднувальним використанням найрізноманітніших механізмів та їхніх функцій для побудови нової конструкції власної життєтворчості:

а) аналогізації;

б) комбінування;

в) реконструювання;

г) універсальний.

11. Який спосіб являє протиставлення наявним зразкам ставлення до процесу самореалізації:

а) аналогізації;

б) комбінування;

в) реконструювання;

г) універсальний.

12. Який спосіб конструювання базується на відносно рівномірному використанні способів аналогізування, комбінування і, якоюсь мірою, реконструювання. Йдеться про наявність різних шляхів формування поглядів на природу творчості і сприйняття себе в ній. Тут важко віддиференціювати якусь одну із стратегій як домінуючу:

а) аналогізації;

б) комбінування;

в) реконструювання;

г) універсальний.

13. Скільки стратегій, спрямованих на виявлення стратегіальних тенденцій у процесі самореалізації людьми поважного віку, було виокремлено Л. П. Міщихою:

а) 10;

б) 11;

в) 12;

г) 7.

14. Особливості творчо обдарованої особистості на основі різних підходів подані у:

а) концепції розвитку творчо обдарованої особистості В. В. Рибалки;

б) стратегії розвитку творчої особистості Л. П. Міщихи;

в) у системі ціннісної регуляції розвитку творчо обдарованої особистості О. Л. Музики;

г) концепції В. О. Моляко.

15. Комплекс теоретичних уявлень, дослідницьких та інтерпретаційних процедур, які спрямовані на реконструкцію й вивчення внутрішніх особистісно-ціннісних детермінант регуляції поведінки, діяльності та саморозвитку особистості, поданий у:

а) концепції розвитку творчо обдарованої особистості В. В. Рибалки;

б) стратегії розвитку творчої особистості Л. П. Міщихи;

в) системі ціннісної регуляції розвитку творчо обдарованої особистості О. Л. Музики;

г) концепції В. О. Моляко.

16. Стратегіальні способи конструювання процесу самореалізації особистості (для періоду пізнього онтогенезу) подані у:

а) концепції розвитку творчо обдарованої особистості В. В. Рибалки;

б) стратегії розвитку творчої особистості Л. П. Міщихи;

в) системі ціннісної регуляції розвитку творчо обдарованої особистості О. Л. Музики;

г) концепції В. О. Моляко.

Список рекомендованих джерел

Основний

1. Ільїна Н. М. Психологія творчості та обдарованості. К.: Університетська книга, 2018. 228 с.
2. Клименко В. В. Психологія наукової творчості. К.: Аверс, 2017. 319 с.
3. Максименко С. Д. Загальна психологія. К.: Видавництво «Центр навчальної літератури», 2019. 272 с.
4. Міщиха Л. П. Психологія творчості: навчальний посібник. Івано-Франківськ: Гостинець, 2007. 448 с.
5. Моляко В. О. Творчий потенціал людини як психологічна проблема: визначення творчого потенціалу, його загальна структура. *Педагогічна і психологічна науки в Україні:* збірник наукових праць до 15-річчя АПН України: у 5-ти т. Т. 3. Психологія, вікова фізіологія та дефектологія. Київ, 2007. С. 30–39.
6. Моляко В. А. Психологические проблемы творческой одаренности. К., 1995. 320 с.
7. Моляко В. А. Концепция творческой одаренности. *Первые Международные научные Ломовские чтения*. М., 1991. С. 102–104.
8. Моляко В. А. Проблемы психологии творчества и разработка подхода к изучению одаренности. *Обдарована дитина*. К., 2002. № 4. С. 19–26.
9. Роменець В. А. Психологія творчості. К.: Либідь, 2002. 234 с.

10. Туріщева Л. В. Особливості роботи з одарованими дітьми. Харків: Основа, 2008. 122 с.

11. Туриніна О. Л. Психологія творчості: навч. посіб. К.: МАУП, 2007. 160 с.: іл. Бібліогр.: с. 156–157.

12. Яланська С. П. Психологія творчості: навчальний посібник. Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2014. 180 с.

Додатковий

13. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни. М.: Мысль, 1991. 299 с.

14. Андреев В. И. Педагогика творческого саморазвития. Казань, 1996. 568 с.

15. Богоявленська Д. Б. Субъект деятельности. М.: Знание, 1989. 96 с.

16. Выготский Л. С. Психология искусства. М.: Из-во «АС», 2019. 448 с.

17. Дружинин В. Н. Психология общих способностей. СПб.: Питер, 2007. 368 с.

18. Єдисон Т. А. Человек изобретающий. М.: Из-во «Майор», 2010. 450 с.

19. Иванова Г. К. Формирование творческих способностей школьниковна уроках физической культуры: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Майкоп, 1998. 146 с.

20. Карпова І. Г. Тестова методика дослідження творчої обдарованості студента. *Практична психологія та соціальна робота*. 2013. № 11. С. 34–43.

21. Клепіков О. І., Кучерявий І. Т. Основи творчості особистості: навч. посібник. Київ: Вища шк., 1996. 296 с.

22. Клименко В. В. Как воспитать вундеркинда. Харьков: Фолио, 2016. 116 с.

23. Кульчицька О. Л. Народний одяг. Львів: Апріорі, 2018. 670 с.

24. Лук А. Н. Психология творчества. М.: Политическая литература, 1978. 346 с.

25. Маслоу А. Х. Мотивация и личность. Спб.: Питер, 2014. 246 с.

26. Мей Р. Искусство психологического консультирования. Как давать и обретать душевное здоровье. М.: Издательство «Институт общегуманитарных исследований», 2015. 468 с.

27. Музика О. Л. Здібності у системі ціннісної регуляції розвитку творчо обдарованої особистості. *Актуальні проблеми психології: Проблеми психології творчості*: збірник наукових праць / за ред. В. О. Моляко. Т. 12. Ч. І. Житомир: Вид-во ЖДУ імені І. Франка, 2008. Вип. 5. С. 49–55.

28. Пономарев Я. А. Психология творчества. М.: Наука, 1976.

29. Рибалко В. В. Творчий потенціал індивіда у психологічній теорії потенційності особистості І. П. Манохи. *Практична психологія та соціальна робота*. 2011. № 1. С. 28–33.

30. Рогозина В. А. Педагогические условия развития творческих способностей на уроке. *Воспитание школьников*. 2007. № 4. С. 28–30.

31. Роджерс К. Становление личности. Взгляд на психотерапию / Институт общегуманитарных исследований. Серия: Теория и практика». М., 2016. 240 с. (Серия: Современная психология).

32. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологи. СПб.: Питер, 2000. 868 с.

33. Фромм Э. Психоанализ и этика. М.: Республика, 1993. 216 с.

34. Черепковська Н. І. Виявлення та стимуляція розвитку творчого потенціалу дітей. *Обдарована дитина*. 2006. № 1. С. 18–21.

Тема 6. Психологічні особливості творчих здібностей

Мета: розглянути творчі можливості особистості, встановити співвідношення між поняттями творчі здібності, задатки, обдаровність, талановитість і геніальність.

План лекційного заняття

Вступ
6.1. Сучасні погляди на проблему здібностей у психології.
6.2. Науковий контекст вивчення творчих здібностей.
6.3. Структура творчих здібностей.
6.4. Рівні творчих здібностей та їх характеристика.
6.5. Креативність як здатність особистості до творчості.
Висновки

Ключові поняття та терміни теми: *творчі здібності, креативність, структура творчих здібностей, рівні творчих здібностей, задатки, обдарованість, талант, геніальність, геній.*

Вступ

Проблемі розвитку творчих здібностей присвячуються наукові праці Б. М. Теплова, Г. С. Костюка, Б. Г. Ананьєва, Л. С. Виготського, В. А. Крутецького, В. О. Моляко, О. Л. Кульчицької. У них аналізується поняття «творчі здібності», характеризуються психологічні особливості співвіднесення природного та суспільного, загального та спеціального у творчих здібностях.

Г. С. Костюк наголошував на необхідності розрізняти творчі здібності особистості та фактичний рівень набутих нею знань, умінь, навичок. Цей рівень залежить не тільки від здібностей, а й від інших якостей особистості, від умов, у яких їй доводиться засвоювати людські надбання. Недостатня успішність учня ще не говорить про недостатність його творчих здібностей. Так само й уміле виконання певних завдань ще не свідчить про особливі творчі здібності.

Дослідники пов’язують розвиток творчих здібностей із загальним розвитком особистості, унеможливлюючи самодостатній та ізольований їхній розвиток.

У прояві творчих здібностей, на думку Б. Ананьєва, відіграють роль природні особливості особистості й анатомо-фізіологічні передумови або задатки, які стають творчими здібностями і реалізуються тільки через діяльність.

Дослідження здібності до творчості являє собою особливий інтерес психологам, оскільки виникає проблема розвитку творчого потенціалу. У цьому розглядаються не спеціальні здібності, наприклад, музичні, математичні чи художні, а спроможність новому баченню. У деяких джерелах така здатність називається креативністю.

Саме поняття «креативність» (лат. creatio – створення, образ) англійською означає творчість. У загальному вигляді креативність визначається як створення нових, оригінальних ідей, цінностей, що мають об'єктивне чи суб'єктивне значення. Є вузьке та широке розуміння креативності.

У вузькому розумінні креативність розглядається як готовність суб'єкта продукувати оригінальні ідеї. Більшість психометристів (Дж. Гілфорд, Е. Торренс С. Медник), які створюють тести оцінки креативності, спираються на такий погляд.

Представники психоаналітичної теоорії тлумачать креативність як здатність сприймати матеріал із підсвідомої сфери у свідому. Так, З. Фрейд як одне з джерел творчості розглядає внутрішній нерозв'язний конфлікт, який живить і дає енергію для творчості.

При широкому значенні креативність розуміється як здатність людини відмовитися від стереотипних способів мислення або здатність виявляти нові способи вирішення проблем та нові способи вираження. Наприклад, С. Фромм визначає креативність як здатність дивувати і пізнавати, уміння знаходити рішення у нестандартних ситуаціях, націленість на відкриття нового та здатності до глибокого усвідомлення свого досвіду. У деяких дослідженнях креативність сприймається як властивість особистості.

Сенс існуючих розбіжностей у визначеннях поняття «креативність» виводить на інший рівень поняття, в якому виділяється як роль біологічно заданого спадкового фактору, так і фактору, зумовленого соціальним досвідом, вихованням, навчанням та умовами оточення.

6.1. Сучасні погляди на проблему здібностей у психології

Проблема здібностей у психології досліджується з різних наукових позицій, але здебільшого з позицій процесуально-діяльнісного підходу.

Одна з них пов'язана з визначенням здібностей як природної якості людини, що дозволяє їй засвоювати досягнення культури (Л. С. Виготський, В. В. Давидов, Д. Б. Ельконін, В. Т. Кудрявцев).

Альтернативний підхід до вивчення проблеми здібностей акцентує увагу на індивідуально-психологічних особливостях особистості (М. С. Лейтес, Б. М. Теплов).

Так, Б. М. Теплов виділив такі три основні ознаки поняття *«здібність»:*

– по-перше, під здібностями розуміють індивідуально-психологічні особливості, що відрізняють одну людину від іншої;

– по-друге, до здібностей відносять лише ті індивідуально-психологічні особливості, які забезпечують успішність діяльності;

– по-третє, здібності не зводяться до тих знань, навичок чи умінь, які вже вироблені в даної людини.

Автор вирішує принципові питання проблеми здібностей до конкретних видів діяльності, насамперед виявлення якісної своєрідності здібностей та якісних індивідуально-психологічних відмінностей людей, які виявляють здібності до одного і того самого виду діяльності.

Творчі здібності вчені розглядають як психологічні особливості, які сприяють успішному оволодінню діяльністю. При цьому важливо визначитися, які вміння потрібно сформувати, щоб відчути свободу своїх дій у певній творчості, щоб мати можливість проявити цю творчість.

Розглядаючи *класифікації здібностей*, відзначимо такі їх групи:

– за критерієм виду психічних функціональних систем здібності класифікують на сенсомоторні, перцептивні, атенціональні, мнемічні, імажитивні, розумові, комунікативні;

– за критерієм основного виду діяльності – наукові (математичні, лінгвістичні та ін.), творчі (музичні, літературні, художні).

Крім того, вчені виокремлюють поняття *«загальні» і «спеціальні»* здібності, водночас підкреслюючи їх взаємопов'язаність: розвиток спеціальних здібностей можливий лише за умов наявності в людини загальних здібностей.

Під *загальними здібностями* розуміється така система індивідуально-волевих властивостей особистості, яка забезпечує відносну легкість і продуктивність в оволодінні знаннями і здійсненні різних видів діяльності.

Під *спеціальними* здібностями розуміють таку систему властивостей особистості, яка допомагає досягти високих результатів у якій-небудь спеціальній сфері діяльності, наприклад літературної, образотворчої, музичної, сценічної тощо.

До спеціальних здібностей потрібно віднести і *здібності до практичної діяльності,* а саме: конструктивно-технічні, організаторські, педагогічні та інші здібності.

Чим вище розвинені загальні здібності, тим більше створюється внутрішніх умов для розвитку спеціальних здібностей. Зі свого боку розвиток спеціальних здібностей за певних умов позитивно впливає на розвиток інтелекту.

Крім того, існує *розподіл специфічних здібностей* на практичні та теоретичні, навчальні та творчі, предметні та міжособистісні.

С. Л. Рубінштейн стверджує, що *загальні здібності* – це здібності до навчання і праці, а с*пеціальні* – це лише різні прояви, різні сторони загальної здібності до засвоєння досягнень людської культури та її подальшого руху [19].

Привертає увагу класифікація О. Лука, який *класифікує* здібності на три групи: перша – здібності, пов'язані з мотивацією (інтереси і нахили); друга – з темпераментом (емоційність); третя – з розумовими здібностями.

До *розумових здібностей*, на його думку, належать: пильність у пошуку – бачити те, що інші не бачать; здібність до переносу; «боковий» зір; цільність сприймання; здібність до згортання розумових операцій, до пересилення функціональної фіксованості; здібність до оцінних дій, поєднання подразнень, що ми сприймаємо, а також здатність швидко пов'язувати нові дані з попереднім досвідом.

Проблема розвитку творчих і спеціальних здібностей вивчається в межах творчої діяльності, пов'язаної зі сприйманням художніх творів, їх творчим виконанням і відтворенням здобутих вражень та уявлень у власній творчості. Зазначимо, що саме у процесі художньої діяльності відбувається розвиток естетичних і художніх здібностей.

Творчі здібності самі по собі не гарантують творчих здобутків. Для їх досягнення необхідний «двигун», який запустив би в роботу механізм мислення, тобто необхідні бажання, воля та «мотиваційна основа».

У роботах Ш. Тейлора, Дж. Андерсона подається перелік «конкретних здібностей і психічних властивостей, необхідних для роботи в галузі науки і техніки». А саме: висока енергія; винахідливість, кмітливість; пізнавальні здібності; чесність, прямота, безпосередність; прагнення до володіння фактами і принципами (закономірностями), до відкриттів; інформаційні здібності; спритність, експериментальна майстерність; гнучкість, здатність легко пристосовуватись до нових фактів та обставин; наполегливість; незалежність; здатність визначати цінність явищ та висновків; сприйнятливість до нового досвіду; здатність долати розумові обмеження та бар'єри; здатність поступатися, відмовлятися від своїх теорій; здатність «народжуватися кожен день знову»; здатність відкидати другорядне і несуттєве; здатність до важкої наполегливої праці; здатність до побудови складних структур з елементів, до синтезу; здатність до розкладання, до аналізу; здатність до комбінування; здатність до диференціації явищ; здатність до співпраці; інтуїція; творчі здібності, прагнення до розвитку, духовного зростання; здатність дивуватись, зацікавлюватись; здатність повно орієнтуватись у проблемі, усвідомлювати її стан; спонтанна та адаптивна гнучкість; оригінальність; дивергентне мислення; здатність до швидкого отримання нових знань; здатність до самовираження; внутрішня зрілість; скептицизм; сміливість; ентузіазм; мужність; смак до тимчасового безладу, хаосу; підкреслювання свого «я»; впевненість в умовах невизначеності; терпимість до невизначеності, двозначності, неясності.

6.2. Науковий контекст вивчення творчих здібностей

Під час вивчення проблеми *творчих здібностей* виокремлюють три основні підходи [12, с. 45].

Перший – полягає в тому, що суто творчих здібностей не існує. Інтелектуальна обдарованість виступає як необхідна, але недостатня умова творчої активності особистості. При цьому головна роль у детермінації творчої поведінки належить мотивації, цінностям, особистісним якостям (А. Дж. Танненбаум, А. Олах). До основних рис творчої особистості відносять когнітивну обдарованість, усвідомлення проблеми, свободу дій у певних ситуаціях.

У другому підході до вивченння творчих здібностей (Дж. Гілфорд, 1967) творча здібність розглядається як самостійний чинник, незалежний від інтелекту (Ш. Тейлор, Г. Губер). Підкреслюється, що між рівнем інтелекту та рівнем креативності існує незначна кореляція. При цьому Е. Торранс пропонує «теорію інтелектуального порогу», де зазначається, якщо IQ нижче 115–120, то інтелект і креативність утворюють єдиний чинник, а при IQ вище 120 творчі здібності стають незалежною величиною, тобто не існує креативів з низьким інтелектом, але є інтелектуали з низькою креативністю.

Третій підхід полягає в передбаченні того, що високий рівень розвитку інтелекту передбачає високий рівень творчих здібностей, і навпаки, однак творчого процесу як специфічної форми психічної активності не існує взагалі (Д. Веклер, Р. Уайсберг, Г. Айзенк, Л. Термен, Р. Стейнберг).

Отже, у науковій літературі по різному трактують поняття «творчі здібності» (таблиця 6.1).

Г. К. Іванова виокремлює в творчих здібностях три їх складові: перша – пов’язана з мотивацією і представлена інтересами та нахилами; друга – з темпераментом і проявляється через емоційність, а третя – представлена розумовими здібностями людини.

Таблиця 6.1

Визначення поняття творчі здібності

№ з/п	Сутність поняття	Автор визначення
1.	**Творчі здібності –** синтез властивостей особистості, які характеризуються ступенем відповідності певного виду творчої діяльності вимогам до неї та зумовлюють результативність такої діяльності	Т. В. Москалець, В. О. Моляко
2.	**Творчі здібності –** продукт саморуху, самостійного розв'язання задач і питань, самостійного розкриття закономірностей і зв'язків між предметами і явищами, продукт роботи мозку на шляху «від відкриття істин, усім відомих, до відкриття істин, нікому невідомих»	К. Е. Ціолковський
3.	**Творчі здібності –** особливий вид розумових здібностей, які виражаються в умінні породжувати мислительну діяльність за межами вимог, відхилятись під час мислення від традиційних норм, генерувати різноманітні оригінальні ідеї та знаходити способи їх практичного вирішення	В. Рогозіна

В. О. Моляко, розділяючи позицію попереднього автора щодо елементів творчих здібностей, додає до їх структури ще такі компоненти: здатність до саморегуляції та самооцінку [6].

В. В. Клименко складовою творчих здібностей вважає психомоторику, обумовлюючи свою думку єдністю руху, дій, думки та енергопотенціалу людини. Основною умовою роботи механізму творчості автор розглядає оптимальний стан душі (мислення, почуття, уява) і тіла (енергопотенціал, психомоторика) та гармонійність розвитку всіх його складових [1].

В. О. Моляко визначив *показники розвитку розумових здібностей* як *складової творчих здібностей*. До них належать: темпи засвоєння нового матеріалу; уміння аналізу і синтезу; економічність мислення (раціональність, об'єктивна простота спроб вирішення

задач, прагнення до досягнення найбільш красивого рішення); самостійність мислення (здатність без допомоги долати труднощі, що виникають у ході роботи); гнучкість мислення (здатність змінювати способи дій відповідно до зміни ситуації) [3, с. 5].

Критерії розвитку творчих здібностей за Е. П. Торренсом та Дж. Гілфордом подано в таблиці 6.2.

Таблиця 6.2

Критерії розвитку творчих здібностей

№ з/п	Критерії	Показники
1.	Продуктивність мислення	– кількість висунутих ідей
2.	Гнучкість мислення	– кількість різних категорій відповідей; – кількість змін аспектів предмета
3.	Оригінальність	– нові ідеї, що відрізняються від очевидних, банальних, усталених, стереотипних; – частота висунення та використання нових ідей
4.	Деталізація	– уміння виокремлювати значущі деталі при висуненні нової ідеї; – уміння описувати значущі деталі нової ідеї

6.3. Структура творчих здібностей

У навчально-творчій діяльності в психологічній науці виділяють такі узагальнені складові творчих здібностей особистості:

1. Мотиваційно-творча активність і спрямованість особистості.
2. Інтелектуально-логічні здібності.
3. Інтелектуально-евристичні та інтуїтивні здібності.
4. Комунікативно-творчі здібності.
5. Здібності до самоуправління особистістю своєю навчально-творчою діяльністю.

Успішне виконання діяльності залежить, як правило, від комплексу творчих здібностей (можлива компенсація слабовиражених здібностей іншими).

Разом з тим дослідники наголошують на значущості таких структурних компонентів творчих здібностей, як :

– знання, уміння, навички, реалізовані в конкретній діяльності (Б. М. Теплов, Г. С. Костюк);

– психічні процеси: творча уява (Л. С. Виготський, С. Л. Рубінштейн), творче мислення (О. Н. Цибуля, А. Б. Щербо, Г. П. Шевченко);

– емоції, відчуття (Д. М. Джола, В. В. Клименко, В. П. Омельчук, А. Б. Щербо).

Більшість психологів виокремлюють найважливіші здібності, на основі яких виникає більшість якостей творчої особистості (рис. 6.1).

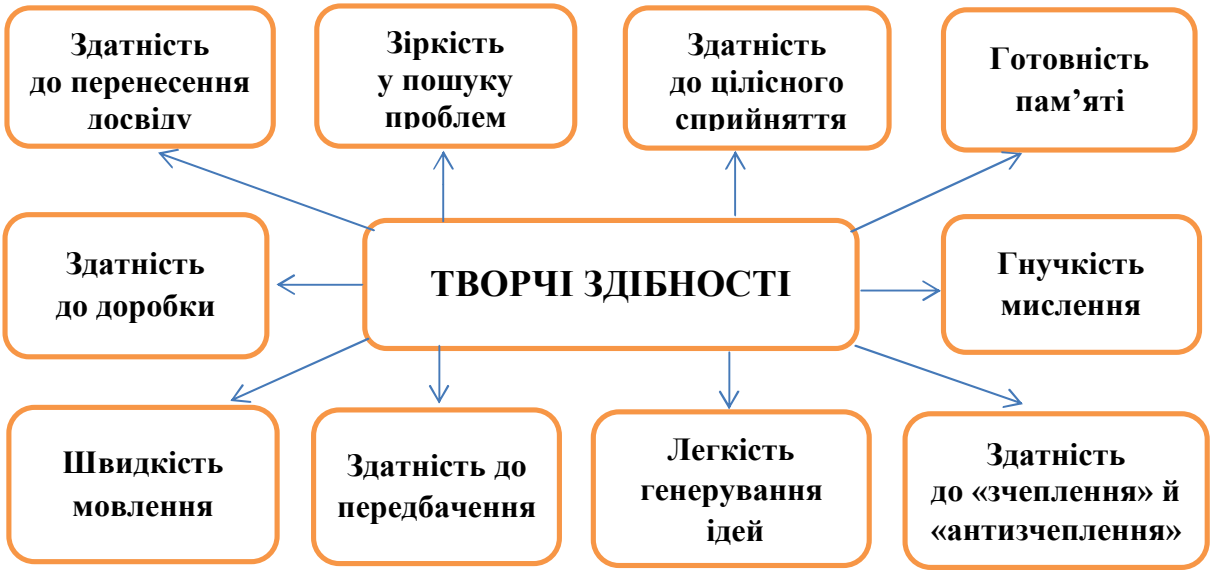

Рис. 6.1. Структура творчих здібностей

6.4. Рівні творчих здібностей та їх характеристика

Визначимо рівні розвитку творчих здібностей особистості:

1. Задатки – зумовлені анатомо-фізіологічними особливостями організму; складають основу розвитку здібностей.

2. Обдарованість – своєрідне поєднання здібностей, що забезпечує швидке й успішне оволодіння діяльністю.

3. Талант – сукупність здібностей, яка дозволяє отримати продукт діяльності, що відрізняється оригінальністю і новизною, високою досконалістю і суспільною значимістю.

4. Геніальність – високий ступінь розвитку таланту, що дозволяє здійснити принципові зрушення в певній сфері творчості, «створити епоху».

У сучасній теорії здібностей суперечливими залишаються питання про структуру здібностей, співвідношення між задатками та здібностями. Більш поширеною є думка про ***задатки*** як органічну успадковану передумову розвитку здібностей. Щоб задатки перетворилися на здібності, крім природженої схильності, потрібно, щоб людина включилася до діяльності, виявила зацікавленість, бажання займатися нею, певні вміння та навички. Адже часто буває і так, що, маючи схильність до певного виду діяльності, людина не використовує цей природний дар, не розвиває свої здібності.

Обдарованість – загальна здатність людини свідомо орієнтувати власне мислення на нові вимоги; це загальна здатність психіки пристосовуватися до нових завдань і умов життя. Обдарованість є функцією всієї системи умов життєдіяльності в її єдності, функцією особистості. Вона нерозривно пов'язана з усім життям особистості й тому виявляється на різних етапах її розвитку. Природні задатки організму самі собою не детермінують обдарованості людини. Вони лише є невід'ємним компонентом тієї системи умов, які визначають розвиток особистості, її обдарованість. Обдарованість виявляється лише через свою співвіднесеність з умовами, в яких відбувається конкретна діяльність людини. Вона виражає внутрішні задатки й можливості людини, тобто внутрішні психологічні умови діяльності в їхньому співвіднесенні з вимогами, які ставить ця діяльність. Для динаміки обдарованості особливо суттєве значення має оптимальність рівня вимог, що висуваються під час діяльності людини, наприклад, вимог, які ставить учневі навчальна програма. Щоб стимулювати розвиток, ці вимоги мають бути досить високими, проте посильними.

Спеціальна обдарованість визначається співвіднесенням внутрішніх психічних умов із вимогами спеціальних видів діяльності. Це співвіднесення є не тільки абстрактним, а й реальним зв'язком, що зумовлює формування обдарованості.

Спеціальні здібності визначаються нахилом до окремих спеціальних різновидів діяльності. Всередині певних спеціальних здібностей проявляється загальна обдарованість індивіда, що співвідноситься з більш загальними умовами провідних форм людської діяльності.

Ч. Спірмен, обстоюючи положення про існування загальної обдарованості, у своїй теорії «двох чинників» розглядає її як «загальну обдарованість» (genetal ability), або «загальний чинник» (general factor), поряд зі спеціальними здібностями. Існування загальної обдарованості визнають також В. Штерн, Е. Мейман.

Найрішучішими опонентами цього погляду є Т. Циген, Е. Торндайк, тобто представники асоціативної психології, які стверджують, що загальної здібності інтелекту або обдарованості не існує.

Під поняттям «обдарованість» потрібно розуміти певні інтелектуальні задатки, пам'ять з її численними підвидами, утворення понять і так зване «комбінування».

Бувають не тільки спеціальні здібності, а й загальна обдарованість у спеціальних здібностях [19].

Під час визначення обдарованості досягнутий рівень чи результат розвитку має співвідноситися з умовами розвитку.

За Б. М. Тепловим, здібності можуть розвиватися безмежно, досягати високого ступеня, тобто таланту, або найвищого – геніальності. При цьому обдарованість – не проста сума здібностей, а нова якість.

У психології розрізняють, зокрема, такі *типи обдарованості*: – *інтелектуальна обдарованість* – виявляється в здібності до навчання, опанування вже створеної культури. Її ще називають «шкільною обдарованістю» (за В. Є. Чудновським). Зазвичай їй властива швидка розумова діяльність – швидке засвоєння й узагальнення матеріалу;

– *творча обдарованість* (за Е. Торренсом) – це чутливість до проблем, вад, прогалин у знаннях, дисгармоній.

Модель структури інтелектуальної обдарованості і механізмів її прояву була запропонована М. А. Холодною у зв'язку з тим, що *інтелектуальна обдарованість* розглядається автором як психічне явище, при якому креативність (разом з іншими формами інтелектуальної продуктивності, способами сприймання дійсності, що індивідуалізуються) – обов'язкова складова цього явища. Оскільки всі ці аспекти роботи інтелекту мають пряме відношення до успішності вирішення тих або інших проблемних ситуацій.

Для характеристики психологічних механізмів інтелектуальної обдарованості і форм її прояву, зокрема креативності, М. А. Холодною вводиться визначальне поняття – *суб'єктивний ментальний простір* віддзеркалення як форма організації індивідуального пізнавального досвіду індивіда. Це поняття складається з таких елементів:

– когнітивних структур (понятійних психічних структур, що є результатом інтеграції всіх попередніх етапів розвитку суб'єкта);

– бази знань суб'єкта (форми організації індивідуального пізнавального досвіду).

Цей суб'єктивний ментальний простір може варіюватися залежно від індивідуальних відмінностей суб'єкта: за ступенем його розвиненості та динамічності; гнучкості і проникливості меж; диференційованості та ієрархізованості його компонентів; інтегрованості різних мов.

Талант (грец. – вага, міра, рівень здібностей) – високий рівень обдарованості, природний хист людини до певного виду діяльності; видатні природні здібності людини до діяльності в якійсь галузі та вміння, які розвиваються з набуттям навичок і досвіду.

Обдаровані в чомусь діти називаються вундеркіндами (з німецької wunderkind – дивовижна дитина). Вважається, що інтелектуальний вундеркінд – це дитина, яка здатна вирішити нетривіальне завдання, не маючи при цьому особливих знань.

У галузі мистецтва та математики ознаки таланту виявляються у людей раннього дитинства. Наприклад, у В. Моцарта музичний талант проявився вже в 3 роки, у Й. Гайдна – у 4 роки. Талант живописця у Рафаеля став помітним у 8 років, у Ван Дейка – у 10, у Б. Мікеланджело – у 13, у І. Рєпіна – у 5 років.

Відомий російський художник К. Брюллов вступив до Академії мистецтв у 9 років. Видатний фізик А. Ампер і математик К. Гаус проявили свої здібності у 4 роки. Паскаль у 10 років вигадав теорію акустики, ґрунтуючись на звуках, вироблених тарілками, коли їх розставляли на столі, а у 15 років написав знаменитий трактат про конічні перерізи.

Талант обумовлює високий рівень розвитку спеціальних здібностей, які дають людині змогу успішно, самостійно й оригінально виконати певну складну діяльність. Така сукупність здібностей дає змогу одержати продукт діяльності, який вирізняється новизною, високим рівнем досконалості та суспільною значимістю.

Перші ознаки таланту можуть виявитись уже в дитячому віці; разом з тим талант може проявитись і пізніше. Його вияви спостерігаємо в різних сферах людської діяльності – в галузях музики, літератури, природничих наук, техніки, спорту, в організаторській і педагогічній діяльності, в різноманітних видах виробництва. Щоб досягти високої майстерності, необхідно багато працювати. Талант виявляється тільки в наполегливій творчій праці. Люди, які досягли високого рівня майстерності і всесвітнього визнання, були титанами праці. Так, англійський природодослідник Чарльз Дарвін (1809–1882) понад 30 років збирав наукові матеріали для своєї книги «Походження видів».

Американський учений Томас Едісон (1847–1931), працюючи над створенням електричної лампочки, провів до 6 000 дослідів лише над обвугленням нитки розжарювання.

Французький письменник Оноре де Бальзак (1799–1850) по 12 і більше разів переписував свої твори.

Пробудження таланту залежить не тільки від наполегливої й систематичної праці. Воно зумовлене потребами суспільства.

На початку 1980-х років Говард Гарднер написав книгу «Рамки розуму», в якій визначив *сім типів таланту:* 1) інтелекту: вербальнолінгвістичний (відповідає за здатність писати і читати, властивий журналістам, письменникам і юристам); 2) цифровий (характерний для математиків); 3) просторовий (властивий

дизайнерам та художникам); 4) фізичний (ним наділені спортсмени та танцюристи, ці люди легше навчаються на практиці); 5) особистісний (його також називають емоційним; відповідає за те, що людина говорить сама собі); 6) міжособистісний (люди з цим талантом часто стають політиками, ораторами, торговцями, акторами); 7) талант навколишнього середовища (цим талантом бувають наділені дресирувальники, землероби). Талановиті люди відрізняються від геніальних величчю і суспільною значущістю проблем, які вони вирішують.

Геній – досить рідкісне явище. Виражаючи потреби суспільства, він творить самостійно й оригінально, шукаючи відповіді на такі питання, яких інші люди часто й не помічають. Своєю діяльністю геній сприяє прогресивному розвитку всього суспільства. Вважається, що за 5 000 років цивілізації геніальних людей було не більше 400 осіб, серед них: Арістотель, М. В. Ломоносов, Д. І. Менделєєв, Леонардо да Вінчі, Б. Мікеланджело, Г. В. Лейбніц, І. П. Павлов, Т. Г. Шевченко.

Геніям властива надзвичайна творча активність, бережливе ставлення до культурних надбань минулого і водночас – рішуче подолання застарілих поглядів і традицій. Вони усвідомлюють швидше за інших людей найактуальніші проблеми свого часу та силою свого розуму знаходять нові шляхи їхнього вирішення.

Типологію творчих людей можна вибудовувати за різними підставами. Широко відома типологія І. П. Павлова, заснована на функціональній асиметрії роботи півкуль кори головного мозку. Усіх творців – залежно від домінування роботи – першосигнальної (заснованої на образах) або другосигнальної (заснованої на словах) – системою ВНД, І. П. Павлов ділить на художників та мислителів: «Між ними існує різниця. Одні митці: письменники, музиканти, живописці захоплюють живу дійсність цілком, сповна, без жодного роз’єднання. Інші – мислителі – саме дроблять її й тим самим ніби убивають її, роблячи з неї якийсь тимчасовий скелет, і потім лише поступово, як би знову збирають її з частин, і намагаються таким способом оживити, що цілком їм все-таки не вдається». У художників домінує права півкуля та образне мислення, у мислителів – ліва півкуля та абстрактне мислення.

Цікаве спостереження наводить письменник М. Зощенко [12, с. 39] у книзі «Повернена молодість». Він розглядає дві групи творців: до першої – належать ті, хто рано помер і прожив при цьому яскраве емоційне життя, до другої – довгожителі. М. Зощенко наводить список митців, померлих у молодому віці: В. Моцарт (36 років), Ф. Шуберт (31), Ф. Шопен (39), Б. Мендельсон (37), Ж. Бізе (37), Рафаель (37), Ван Гог (37). Т. Г. Шевченко (37).

Генії музичного мистецтва

М. Зощенко ставить однозначний діагноз: їхня передчасна смерть настала від невмілого поводження з собою, долю свою вони створили власними руками. Основні причини передчасної смерті, стверджує письменник, – це перевтома, неврастенія та важке життя.

Можливий і такий сценарій, коли творець внаслідок занепаду сил та депресії втрачає творчу продуктивність задовго до смерті.

Довгожителі у творчості відрізняються здатністю саморегуляції, на початку своєї творчості вони також працюють «захоплюючись», але поступово приходять до ідеї необхідності контрольованого плану роботи. Перелік довгожителів, за М. Зощенком, включає таких вчених: І. Кант (81), Л. Толстой (82), Галілей (79), Шеллінг (80), Г. Гете (82), Ньютон (84).

Ернест Кречмер пропонує розглядати *типи геніальності* залежно від конституційного темпераменту.

Циклотимічний тип має такі особливості:

1) багатосторонність;

2) наочно-емпіричний напрям у роботі, схильність збирати, накопичувати та описувати конкретний науковий матеріал, любов до чуттєвого споглядання, обмацування предметів – науки наочно-описові – ботаніка, анатомія, фізіологія, геологія, етнологія. Ґете, Гумбольдт;

3) довіра до інтуїції, почуттів та нелюбов до теоретизування, філософії;

4) схильність до популяризації.

Шизотимічний тип частіше зустрічається у фізиків та математиків, таких як Коперник, Кеплер, Лейбніц, Ньютон, Ампер.

Е. Кречмер називає такі характерні особливості шизотимічного типу:

1) люди точної й ясної логіки та системи типу І. Канта, у поетичній творчості художники зі строгим стилем та непрактичні, кабінетні вчені;

2) романтично налаштовані метафізики типу Ф. Шеллінга – поети-романтики, героїчно фанатичні.

Американські психологи Р. Вудворт виділив вісім *типів учених:*

1) фанатики – для них весь сенс їх життя у науці, вони невтомні, допитливі та вимогливі;

2) піонер – людина ініціативна, продуктивна, має багато ідей, честолюбива і працездатна;

3) діагност – критик наукових напрямів та програм, що вміє знаходити сильні та слабкі сторони;

4) ерудит – людина, яка багато знає у певній галузі і добре в ній орієнтується, але не творча;

5) технік – фахівець, що вміє надати закінченість чужій роботі, зазвичай гарний логік та стиліст;

6) естет – захоплюється наданням рішенню витонченої форми, зневажливо ставиться до роботягів;

7) методолог – систематик прийомів та методів, який знає, як треба працювати;

8) незалежний – спостережливий та впертий індивідуаліст, здатний протистояти будь-яким думкам та теоріям.

Вказана класифікація є умовною, і часто буває важко віднести вченого до однієї з цих груп. Можливі мішані варіанти.

Правила та *установки*, які об’єднують усіх геніїв:

1. Позитивне ставлення до себе: всі переможці думали про себе, як про героя.

2. Постійне самовдосконалення та іронічне сприйняття визнаних авторитетів.

3. Демонстрація величезної сили волі.

4. Феноменальна концентрація і надзвичайне зосередження на ідеї.

5. Віра у власне месіанство.

6. Точний розрахунок, погляд на світ крізь призму власних інтересів.

7. Відверте використання близького оточення.

8. Готовність до активних дій і одержимість: їхня діяльність – низка безперервних кроків.

9. Невдачі швидко забуваються, зате навіть найменша перемога закріплюється в колективній свідомості сучасників, як неймовірний успіх.

10. Здатність використовувати досвід попередників і нові технології для просування ідеї, активного впровадження її в колективну свідомість.

11. Транснаціональність мислення – заради самореалізації вони готові змінювати місце проживання, залишати затишок й ігнорувати комфорт.

12. Ідея для них вище рідної землі.

Геніальність (лат. – дух) – найвищий ступінь розвитку здібностей, що виявляється у творчій діяльності, результати якої мають історичне значення. Психологія творчості, як і психологія загалом, зароджується в річищі філософії, велика кількість продуктивних ідей, висунутих філософами, пізніше у свій спосіб розробляється психологами. Наприклад, до них належить вельми популярна у XIX столітті проблема геніальності як вищої форми людської життєдіяльності, висунута Ф. Шеллінгом.

На відміну від філософії, яка вивчає питання про сутність творчості, психологія концентрує увагу передусім на вивченні її психологічних умов, мотивів і механізмів.

Я. О. Пономарьов вказує на такі *ознаки геніальності* [17]:

1) перцептивні: напруженість уваги, вразливість, сприйнятливість, спостережливість тощо.

2) інтелектуальні: інтуїція, уява, вигадка, дар передбачення, широта знань тощо.

3) характерологічні: відхилення від шаблона, оригінальність, ініціативність, висока самоорганізація, працездатність, наполегливість, захоплення не стільки досягненням мети, скільки творчим процесом, прагнення до творчої діяльності.

Тестові дослідження винахідників, проведені П. О. Нечаєвим, з'ясували відмінності, узгоджені з продуктивністю винахідників. Більш продуктивні відрізняються не стільки розвитком формально-інтелектуальних навичок, скільки будовою особистості за ознаками наполегливості, активності, агресивності в самозахисті, організаторських здібностей.

6.5. Креативність як здатність особистості до творчості

У психологічній літературі при розгляді питань творчих здібностей використовується термін *«креативність».* Цей термін було запропоновано в психології в 60-х роках XX ст. для позначення здібності швидко та нестандартно розв'язувати інтелектуальні навчальні задачі.

У праці американського психолога Х. Е. Тріка «Основні напрями експериментального вивчення творчості» визначено чотири *напрями дослідження креативності*:

– креативність як продукт;
– креативність як процес;
– креативність як здібність;
– креативність як якість.

У межах першого напряму креативність ототожнено з продуктивністю мислення чи інтелекту.

Другий напрям розглядає креативність як творче мислення, його процесуальну характеристику.

Третій напрям ґрунтується на тому, що креативність пов'язана не тільки з мисленням, а й з іншими підсистемами інтелекту.

Згідно з четвертим напрямом креативність – це основна риса високорозвиненої особистості.

Е. П. Торренс та Т. М. Третяк додають, що *креативність* визначається як здатність породжувати нові, оригінальні ідеї, а отже, й ефективно вирішувати проблемні ситуації.

Деякі дослідники наголошують на спільному змісті понять «креативність» та «творчість» і вважають їх тотожними [20, с. 20].

Креативність як системна якість, що характеризується наявністю творчих здібностей та здатністю до творчості, має такі *властивості*: чутливість до дисгармонії елементів у структурі проблеми, яка може виявлятись у вадах елементів, порушенні їх порядку, наявності зайвої інформації; прагнення до корекції дисгармонії; можливість корекції на основі відповідної інтелектуальної компетентності.

Отже, *креативність* – це сукупність особливостей психіки, які забезпечують продуктивні перетворення у діяльності особистості.

Дискусійними в психології виступають позиції щодо розуміння двох подібних понять: «креативна особистість» і «творча особистість».

Креативна особистість має внутрішні передумови для творчої діяльності: особистісні утворення, специфіку когнітивної сфери, нейрофізіологічні задатки, що зумовлюють її творчу активність, тобто не стимульовану ззовні пошукову та перетворювальну діяльність. Отже, *креативність особистості* – детермінанта її творчої активності.

Креативна особистість

Творчою називають креативну особистість, яка внаслідок впливу зовнішніх факторів набула потрібні для актуалізації творчого потенціалу додаткові мотиви, особистісні утворення, здібності, що сприяють досягненню творчих результатів в одному чи кількох видах творчої діяльності.

На думку Я. О. Пономарьова, із креативністю пов’язані дві *особистісні якості*: інтенсивність пошукової мотивації та чутливість до побічних утворень, що виникають у ході розумового процесу (оскільки, на думку дослідника, мислення споконвічно логічне, то він розглядає творчий продукт мислення як побічний) [17].

У своїх експериментах Я. О. Пономарьов виявив певну *кореляцію між показниками IQ (коефіцієнтом інтелекту) і Cr (креативністю),* але вважав її не настільки високою, щоб за

результатами тестів на інтелект можна було судити про креативність: у його експериментах 2/3 креативних випробуваних «випали» під час тестування на інтелект.

Дослідники Ш. Тейлор і Д. Холанд дійшли висновку, що інтелектуальність і креативність нерозрізненні, тому креативність – «особлива точка» індивідуальних властивостей, яка залежить від загальної інтелектуальності.

Р. Марч, М. Эдварс, Т. Хазан також засвідчили високу кореляцію між показниками IQ та Cr. Вони вважали їх подібними здібностями.

Проте вчені Дж. Гетцельс, П. Джексон, Ж. Флешер дійшли висновку про те, що креативність не залежить від інтелекту, оскільки більшість досліджуваних із високим інтелектом мали низьку креативність. Однак найяскравіші креативні досліджувані мали досить високі показники IQ.

Отже, суперечливі на перший погляд дослідження свідчать, що креативність та інтелектуальність пов’язані до певного рівня, вище якого креативність, – незалежна змінна. Такий висновок повною мірою реалізовано в концепції Е. П. Торренса. У його «теорії інтелектуального порогу» йдеться про те, що коли рівень IQ нижчий за 115–120, інтелект і креативність утворюють єдиний фактор, а в разі IQ = 120 творчі здібності стають незалежною величиною, тобто немає креативів із низьким інтелектом, але є інтелектуали з низькою креативністю.

А. М. Матюшкін, беручи до уваги праці вчених-дослідників (Н. С. Лейтес, В. М. Теплов, В. А. Крутецький), до структури креативності включає: домінуючу роль пізнавальної мотивації; дослідницьку творчу активність, що виявляється у знаходженні нового, в постановці та вирішенні проблем; можливість досягнення оригінальності рішень; можливість прогнозування і попередження; здатність до створення ідеальних еталонів, що включають високі естетичні, моральні, інтелектуальні оцінки.

До *структурних компонентів креативності* дослідники також відносять:

– інтерес до парадоксів, схильність до сумніву;
– відчуття новизни, гостроту думки, творчу уяву;

– інтуїцію, естетичне відчуття краси;

– дотепність, здатність відкривати аналогії, сміливість і незалежність думок;

– самокритичність, логічну строгість, здатність користуватися різними формами доказів.

На увагу заслуговує розуміння креативного продукту – це інновації та нові ідеї в техніці, нові стилі та жанри в мистецтві, нові парадигми та теорії в науці.

Науковий інтерес викликає питання щодо можливості розглядати креативний продукт і креативний процес незалежно один від одного та підходи до його розв'язання.

Ф. Баррон вводить визначення креативності як «внутрішнього процесу, який продовжується спонтанно в дії», і стверджує, що з цієї точки зору відсутність продукту не говорить про відсутність креативності. Він стверджує, що неможливо дати певне визначення креативності, як й іншого процесу, що відбувається в центральній нервовій системі, без доказів у поведінці та суб'єктивних знань про нього.

Більшість учених надають перевагу судженням про наявність креативного процесу за наявністю продукту. Тут постає питання про *критерії оцінювання креативності.* Одним із визначальних критеріїв креативності є нестандартність.

Проте нетривіальні відповіді та оригінальні запитання не завжди збігаються. На думку Е. Торренса, «відбувається необґрунтоване змішування змісту понять: здатність до творчості ототожнюється з нестандартністю, нестандартність – з оригінальністю, а остання – з нетривіальними відповідями в цій групі досліджуваних. Нестандартність – поняття більш широке, ніж оригінальність».

До проявів креативності (якщо користуватися критерієм нестандартності) можна віднести будь-яку девіацію: від акцентуацій до проявів аутичного мислення.

Ґрунтуючись на дослідженнях Г. С. Альтшуллера, Л. С. Виготського, В. Н. Дружиніна, С. Ю. Лазарєва, Е. Ю. Фатєєва, було виявлено, що до компонентного складу креативних здібностей належать: творче мислення та творча уява.

Висновки

Сьогодні постановка питання про те, як продовжити найактивніший творчий період життя людини є надзвичайно важливою. Осягненню цього, на думку Л. Е. Орбан-Лембрик, сприяють: правильна організація часу (темп, ритм); висока етична і професійна культура, активність у виборі життєвого шляху; культура спілкування; вміння забезпечити відповідність своїх здібностей і типологічних особистісних властивостей умовам життя; урахування впливу етнопсихологічного середовища на розвиток і становлення особистості; уміння долати суперечності мікросередовища та особистості, що детермінують поведінку індивіда; використання науково обґрунтованого алгоритму продуктивного розв'язання завдань розвитку зрілої людини; самовдосконалення особистості, усвідомлення нею своїх можливостей, ставлення до себе як до суб'єкта, творця власного життя.

Перелік питань до самоконтролю

1. Розкрийте сутність поняття «творчі здібності».
2. Що таке «рівень творчості»? На якому з них частіше за все перебувають ваші творчі досягнення?
3. Визначте рівні творчих здібностей та їх структуру.
4. Дайте визначення «креативності особистості» та охарактеризуйте її.
5. Доведіть, що мотивація самоактуалізації є найбільш продуктивною з огляду на рівень творчих досягнень особистості.
6. Проаналізуйте психологічні труднощі, з якими зустрічається обдарована дитина в школі.
7. Охарактеризуйте погляди дослідників на проблему організації навчання обдарованих дітей. Яку з них ви поділяєте? Обґрунтуйте відповідь.
8. Яким вимогам повинна відповідати індивідуальна програма навчання творчих дітей?
9. Якими професійно важливими якостями особистості повинен володіти вчитель, який працює з обдарованими дітьми? Обґрунтуйте відповідь.

Завдання для самостійної роботи

1. Дослідити психологічні проблеми обдарованої дитини шкільного віку.

2. Сформулюйте рекомендації щодо подолання труднощів, які перешкоджають творчому розвитку обдарованої дитини.

3. Напишіть твір на тему «Психологічний портрет обдарованої людини».

Тестові завдання

1. Здібності, які визначають успіхи людини в різних видах діяльності, називаються:

а) творчими;

б) загальними;

в) навчальними;

г) спеціальними.

2. Природжені передумови до розвитку здібностей називаються:

а) талантом;

б) обдарованістю;

в) задатками;

г) геніальністю.

3. Найвищий щабель розвитку здібностей, що виявляються у творчій діяльності, результати якої мають історичне значення в житті суспільства, у розвитку науки, літератури, мистецтва, називають:

а) талантом;

б) обдарованістю;

в) навичками;

г) геніальністю.

4. Видатні здібності в певній або декількох галузях діяльності називають:

а) обдарованістю;

б) навичками;

в) талантом;

г) геніальністю.

5. Індивідуально-психологічні особливості особистості, які є умовою успішного здійснення певної діяльності й визначають відмінності в оволодінні необхідними для неї знаннями, уміннями та навичками, – це:

а) задатки;

б) здібності;

в) темперамент;

г) характер.

6. Здатність усвідомлено виконувати певні дії називається:

а) звичкою;

б) операцією;

в) вмінням;

г) автоматизмом.

7. Здібності, які визначають схильність людини до абстрактно-теоретичних роздумів, називаються:

а) загальними;

б) теоретичними;

в) практичними;

г) спеціальними.

8. Найвищий рівень розвитку здібностей – це:

а) майстерність;

б) талант;

в) обдарованість;

г) геніальність.

9. Вроджені особливості зорового й слухового аналізаторів відносять до:

а) здібностей;

б) темпераменту;

в) характеру;

г) задатків.

10. Друга сигнальна система переважає у людей:

а) мислительного типу;

б) проміжного типу;

в) художнього типу;

г) усіх типів.

11. Розвиненість здібностей у людей залежить від:

а) природних задатків;

б) виду їх діяльності;

в) роботи над собою;

г) усього перерахованого.

12. Здібності людини, які забезпечують відносну легкість в оволодінні знаннями, навичками, уміннями й ефективність у різних видах діяльності називають:

а) спеціальними;

б) природними;

в) пізнавальними;

г) загальними.

13. Сукупність індивідуально-психічних особливостей особистості, які забезпечують успіх у будь-якій діяльності, легкість і швидкість оволодіння нею, називаються:

а) обдарованістю;

б) здібностями;

в) задатками;

г) типом вищої нервової діяльності.

14. Найбільш сприятливе поєднання здібностей, що дає можливість особливо успішно, творчо виконувати певну діяльність, – це:

а) талант;

б) обдарованість;

в) геніальність;

г) задатки.

15. Подивившись малюнки малого Тараса Шевченка, решетилівський дяк сказав, що у хлопця відсутні здібності до малювання. Насправді він оцінив:

а) уміння;

б) талант;

в) здібності;

г) задатки.

16. Здібності проявляються у:

а) вміннях, навичках;

б) динаміці набуття умінь та навичок;

в) характері;

г) темпераменті.

17. На думку Платона, здібності людини зумовлені такими факторами:

а) спадковими;

б) соціальними;

в) біосоціальними;

г) індивідуальними.

18. Необхідними умовами формування та розвитку здібностей людини є:

а) інтеграція різних видів діяльності, розширення кола інтересів особистості;

б) оволодіння культурним надбанням людства, посередництво старших, активна діяльність особистості, інтеграція різних видів діяльності, розширення кола інтересів особистості;

в) інтеграція різних видів діяльності, посередництво старших;

г) ігнорування людиною здобутків попередніх поколінь, активна діяльність особистості, посередництво старших.

19. Рівень розвитку здібностей визначають такі показники:

а) наявність специфічних знань та вмінь;

б) успішне виконання певного виду діяльності;

в) успішний результат діяльності, самобутність її виконання, швидкість оволодіння знаннями та вміннями;

г) самобутність виконання конкретного виду діяльності.

20. Укажіть особливості, не притаманні задаткам:

а) переходять у спеціальні здібності лише в результаті їхнього розвитку в процесі навчання, виховання та діяльності;

б) задатки визначають здібності та характеризують їх розвиток;

в) можуть залишатися невикористаними, не розвиненими в здібності, якщо людина живе в несприятливих умовах або якщо вона не працює над удосконаленням своїх здібностей;

г) істотною їх характеристикою є багатозначність.

21. Між здібностями та діяльністю існує зв'язок, що виражається у тому, що:

а) діяльність є підґрунтям формування здібностей;

б) здібності визначають знання та вміння людини;

в) особистість адаптується до певного виду діяльності;

г) здібності індивіда є результатом його попередньої діяльності та передбачають наступну.

22. Дослідження яких видів здібностей здійснюється за професійним відбором:

а) потенційних;

б) спеціальних;

в) актуальних;

г) загальних.

23. Стійка орієнтованість індивіда на певну діяльність – це:

а) майстерність;

б) нахил;

в) обдарованість;

г) задатки.

24. Рівень розвитку здібностей залежить від:

а) якості знань й умінь, від міри їх об'єднання в єдине ціле;

б) наявності специфічних знань та умінь;

в) швидкості оволодіння знаннями та вміннями;

г) соціальних вимог.

25. Найвищий рівень розвитку здібностей як загальних (інтелектуальних), так і спеціальних – це:

а) обдарованість;

б) геніальність;

в) талант;

г) схильність.

26. Психолог Б. М. Теплов встановив, що важливою складовою музичних здібностей є:

а) узагальнення матеріалу;

б) чутливість до точності інтонацій;

в) скорочення процесу міркування;

г) швидке переключення на інший хід думки.

27. Домінуючими здібностями в навчанні та вихованні є:

а) творчі;

б) навчальні;

в) специфічні;

г) загальні.

28. Від яких факторів залежить формування спеціальних здібностей:

а) задатків;

б) виховання;

в) потреб суспільства;

г) виняткової пам’яті.

29. До якого типу вищої нервової системи належать звичайні люди (не науковці, не митці):

а) з відносним переважанням другої сигнальної системи;

б) з відносною врівноваженістю сигнальних систем;

в) з відносним переважанням першої сигнальної системи;

г) усіх типів.

30. Літературні здібності проявляються у:

а) здатності запам'ятовувати дрібниці та відображати їх;

б) здатності до логічного мислення у сфері кількісних і просторових відношень;

в) спостережливості, вразливості, наявності яскравих, наочних образів пам'яті, естетичних почуттях, виразності мови;

г) легкому й вільному переключенні від однієї розумової операції до іншої.

31. Загальні розумові здібності – це:

а) здібності, необхідні для успішного виконання будь-якої однієї діяльності;

б) здатність до логічного мислення;

в) легке і вільне переключення від однієї розумової операції до іншої;

г) задатки, потрібні для виконання не будь-якої однієї, а багатьох видів діяльності.

32. Як пов'язані між собою здібності та знання, уміння, навички:

а) такого зв'язку немає;

б) від здібностей залежить легкість і швидкість набуття знань, умінь, навичок;

в) набуття знань, умінь сприяє подальшому розвитку здібностей;

г) від здібностей залежить легкість і швидкість набуття знань, умінь, навичок, при цьому набуття знань, умінь сприяє подальшому розвитку здібностей.

33. Чи можна стверджувати наявність прямого зв'язку здібностей людини з масою її мозку:

а) ні;

б) так, маса мозку видатних людей дещо вища середньої;

в) так, маса мозку видатних людей дещо нижча середньої;

г) так, маса мозку обдарованих людей значно вища середньої.

34. Чи можна стверджувати, що успішність виконання конкретного виду діяльності залежить від конкретної здібності:

а) так;

б) ні, успішність виконання будь-якої діяльності залежить не від однієї, а від поєднання різних здібностей;

в) ні, оскільки той самий результат може бути забезпечений різними способами (дефіцит одних здібностей може бути компенсований за рахунок більш високого розвитку інших);

г) ні, оскільки успішність може забезпечуватись різними способами та поєднанням різних здібностей.

35. Для того щоб діяльність сприяла розвитку здібностей дитини, вона повинна бути:

а) простою;

б) складною;

в) перебувати у зоні оптимальної складності;

г) перебувати на межі можливостей дитини.

36. Яка з наведених характеристик не є ознакою здібностей:

а) це індивідуально-психологічні особливості, що відрізняють одну людину від іншої;

б) це індивідуальні особливості, що стосуються успішності виконання якоїсь однієї діяльності чи кількох;

в) це ті знання, уміння й навички, якими володіє людина;

г) це індивідуально-психологічні особливості, що розвиваються на базі природних передумов у процесі життя.

Список рекомендованих джерел

Основний

1. Клименко В. В. Психологія наукової творчості. К.: Аверс, 2017. 319 с.

2. Міщиха Л. П. Психологія творчості: навчальний посібник. Івано-Франківськ: Гостинець, 2007. 448 с.

3. Моляко В. О. Творчий потенціал людини як психологічна проблема. *Психологічна газета*. 2005. № 6. С. 4–5.

4. Моляко В. А. Творческая одаренность и воспитание творческой личности. К., 1991.

5. Моляко В. А. Концепция творческой одаренности. *Первые международные научные Ломовские чтения*. М., 1991. С. 102–104.

6. Моляко В. А. Проблемы психологии творчества и разработка подхода к изучению одаренности. *Обдарована дитина*. К., 2002. № 4. С. 19–26.

7. Роменець В. А. Психологія творчості. К.: Либідь, 2002. 234 с.

8. Туріщева Л. В. Особливості роботи з обдарованими дітьми. Харків: Основа, 2008. 122 с.

9. Туриніна О. Л. Психологія творчості: навч. посіб. К.: МАУП, 2007. 160 с.: іл. Бібліогр. С. 156–157.

10. Яланська С. П. Психологія творчості: навчальний посібник. Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2014. 180 с.

Додатковий

11. Богоявленская Д. Б. Субъект деятельности. М.: Знание, 1989. 96 с.

12. Дружинин В. Н. Психология общих способностей. СПб.: Питер, 2007. 368 с.

13. Иванова Г. К. Формирование творческих способностей школьников на уроках физической культуры: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Майкоп, 1998. 146 с.

14. Клименко В. В. Как воспитать вундеркинда. Харьков: Фолио, 2016. 116 с.

15. Лук А. Н. Психология творчества. М.: Политическая литература, 1978. 346 с.

16. Моляко В. А. Психологические проблемы творческой одаренности. К., 1995.

17. Пономарев Я. А. Психология творчества. М.: Наука, 1976.

18. Рогозина В. Педагогические условия развития творческих способностей на уроке. *Воспитание школьников*. 2007. № 4. С. 28–30.

19. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологи. СПб.: Питер, 2000. 868 с.

20. Черепковська Н. І. Виявлення та стимуляція розвитку творчого потенціалу дітей. *Обдарована дитина*. 2006. № 1. С. 18–21.

Тема 7. Психологічні засади творчого процесу

Мета: освоїти психологічні засади творчого процесу.

Вступ
7.1. Загальна характеристика творчого процесу.
7.2. Структура та етапи творчого процесу.
7.3. Психологічні механізми розвитку творчого процесу.
7.4. Єдність раціонально-логічного та емоційно-чуттєвого рівнів свідомості в творчому процесі.
Висновки

Ключові поняття та терміни теми: *творчий процес, етапи творчого процесу, свідоме і несвідоме, психологічні механізми, інтуїція, ісайт, уява, натхнення, чуттєві та раціональні рівні свідомості.*

Вступ

Творчість – це складний процес, що має відповідні етапи, успішність протікання яких досягається завдяки функціонуванню певних психологіних механізмів.

Творчий процес не можна зводити або лише до неусвідомленого, мимовільного явища, або тільки до дискурсивного, тобто логічного акта; це – єдність інтуїтивного і дискурсивного мислення, раціонально-логічного та емоційно-чуттєвого рівнів свідомості.

Природні нахили є лише однією з можливостей й передумов здійснення творчого процесу. Поза соціальним середовищем ці нахили не можуть розвиватися і, більше того, реалізуватися.

Аналіз творчого процесу ускладнюється певною умовністю його структурування. Безпосередність, імпульсивність, самобутність творчості не дозволяє у практиці чітко розрізнювати межі кожного з його етапів, творчого процесу. Зрозуміло, що таке розмежування та виокремлення можливо лише в процесі теоретичних розмірковувань. Тим більше, що з накопиченням творчого досвіду часто відбувається «згортання» окремих актів творчої діяльності, коли створюється ілюзія миттєвого й несподіваного знаходження творчого рішення.

7.1. Загальна характеристика творчого процесу

У науковій літературі психологічна характеристика творчого процесу розглядається з різних позицій.

Структурна характеристика творчого процесу багатогранна, знаходить своє вираження в наявності його різних стадій, фаз як специфічних складових творчості.

Процеси творчості можуть протікати по-різному, залежно від змісту діяльності та від індивідуальних особливостей особистості та таланту творця. Психологічні аспекти та етапи творчого процесу стали предметом дослідження зарубіжних і вітчизняних психологів. Серед них: Д. Б. Богоявленська, Л. С. Виготський, Дж. Гілфорд, О. М. Матюшкін, В. О. Моляко, Я. О. Пономарьов, О. К. Тихомиров, П. М. Якобсон.

На увагу заслуговує позиція Б. А. Лєзіна, який вирізнив три стадії творчого процесу: перша – праця (накопиченнння інформації, необхідна стимулювання несвідомої роботи та натхнення); друга – несвідома робота, «але як ця праця здійснюється, безпечеречно, неможливо говорити, це таємниця, одна з семи світових загадок», – писав Б. А. Лєзін; третя – натхнення – «це переведення з неусвідомленої сфери у свідомість уже готового висновку» [14, с. 296].

Слушний варіант поетапного розподілу творчого процесу запропонував П. К. Енгельмейер у роботі «Теорія творчості», а саме:

– перший етап – зародження задуму, етап інтуїції і бажання;

– другий етап – знання, роздуми, вироблення плану досягнення цілі;

– третій етап – матеріальне виконання задуму, етап вміння [16, с. 30].

Надалі в психологічних дослідженнях творчого процесу превалює використання розглянутої класифікації. Разом з тим учені прагнули охопити якнайбільше нюансів психічних станів творця, повною мірою осягнути багатоплановість, внутрішню логіку творчої діяльності, розробити «модель» творчого процесу та проаналізувати його структурні елементи. Рельєфно проявляється тенденція включення в динамічну послідовність етапів, фаз і стадій творчого процесу, феномену сприйняття створеного продукту, зокрема в зразках художньої творчості.

За Я. О. Пономарьовим, фази процесу творчості ставлять таку послідовність:

– перша фаза (свідома робота) – підготовча (особливий діяльний стан як передумова інтуїтивного осягнення нової ідеї);

– друга фаза (несвідома робота) – дозрівання (несвідома робота над проблемою, інкубація творчої ідеї);

– третя фаза (перехід несвідомого у свідомість) – натхнення (внаслідок несвідомої роботи та оригінальна ідея надходить у сферу свідомості, відбувається прогнозування шляхів практичної реалізації творчої ідеї, спочатку гіпотетично, як принцип, задум);

– четверта фаза (свідома робота) – розвиток ідеї, її підсумкове оформлення та перевірка [18, с. 56].

В основу виділення фаз творчого процесу в теорії творчості Я. О. Пономарьова покладено експериментально досліджений факт переходу від свідомо організованих, логічно обґрунтованих пошуків до інтуїтивного вирішення проблеми або поставленого завдання. Проте спочатку не усвідомлюється засіб вирішення, а зміст не пов'язується зі змістом попередніх пошуків. Еволюція вирішення проходить на етапах процесу творчості, коли думка, знайдена інтуїтивним шляхом, переходить у логічно завершену та усвідомлюється за своїм результатом.

Так, згідно з позицією Я. О. Пономарьова, *першу фазу* можна назвати фазою логічного аналізу, на цій стадії для розв'язання творчої проблеми використовуються знання суб'єкта, які він актуалізує, відтворює в конкретній ситуації.

Друга фаза визначена інтуїтивним вирішенням проблеми. Характерною ознакою її є неусвідомлений засіб розв'язання проблеми.

Третій фазі творчого процесу вчений дає додаткову назву – фаза вербалізації інтуїтивного вирішення. Людина не може пояснити, як отримала результат, але відчуває, що проблема вирішена.

Четверта фаза – фаза формалізації вербалізованого розв'язку проблеми, коли рішення отримує кінцеву, логічно завершену форму. Так людина найповніше осмислює і процес, і результат своєї творчої діяльності .

В. О. Моляко в дослідженнях творчого процесу на матеріалі проєктно-конструкторської діяльності виділяє *п'ять стратегій*: 1) стратегій пошуку аналогів; 2) реконструювання; 3) комбінування; 4) універсальна стратегія; 5) випадкових підстанов [21].

Процес творчої проєктно-конструкторської діяльності, відповідно до стратегічної концепції організації, можна умовно поділити на три взаємопроникаючі цикли: еталонування, проєктування та апробування.

Учений доводить, що стратегії реалізуються у результаті конкретних дій, які в сукупності створюють мислительну тактику. Наприклад, у професійній діяльності конструктора можна виділити 16 тактик: інтерполяції, екстраполяції, редукції, гіперболізації, дублювання, розмноження, заміни, модернізації, конвергенції, деформації (трансформації), інтеграції, а також тактики базової деталі, автономізації, послідовного підпорядкування, зміни (перестановки) та диференціації.

В. О. Моляко запропонована методика, за якою школярів навчали розв'язанню творчих завдань, до якої входили методи активізації творчого мислення, система творчого тренінгу КАРУС, що передбачає навчання зазначених стратегій та використання ускладнюючих умов, творчі ігри школярів (наприклад, гра «Конструкторське бюро») [21].

Д. Фельдман пропонує модель креативного процесу, яка містить три пов'язані між собою складові:

1) рефлексивність як основний процес, що відрізняє людину від тварин, дозволяє формувати самосвідомість, самооцінку, за допомогою мови планувати, відтворювати й аналізувати світ;

2) цілеспрямованість (інтенціональність), яка дозволяє зорієнтувати досвід, що пережитий всередині й зовні організму разом із вірою в можливість змін на краще, уможливлює реально змінити середовище;

3) оволодіння способами трансформації й реорганізації, які пропонуються культурою та обумовлюють індивідуальні відмінності [28].

7.2. Структура та етапи творчого процесу

У психологічній літературі найбільш поширеним варіантом структурної організаії творчого процесу є диференціація на *чотири етапи:*

1. Вникнення (постановка) та усвідомлення творчої проблеми.
2. Пошук шляхів, принципу вирішення проблеми.
3. Відкриття, «народження» оригінальної ідеї, створення ідеальної моделі відкритого явища, розробка задуму.
4. Верифікація, тобто практична перевірка гіпотези та реалізація результату творчого акта.

На етапі виникнення й усвідомлення творчої проблеми виявляється один з найчіткіших критеріїв активності свідомості, творчого потенціалу особистості – здібність постановки проблеми. Знаходження проблеми, зазначав Дж. Бернал, є найвищим показником творчості.

Проблемні ситуації, що вимагають творчості, відрізняються від буденних своєю нестандартністю, відсутністю «накатаних» шляхів вирішення. Проблема – форма пошуку, це вісь, навколо якої розгортаються усі розумові процеси. Проблема може породжуватись різними об’єктивними факторами, зокрема самим ходом саморозвитку науки, потребою удосконалення технології, знарядь праці, еволюцією мистецтва тощо. Логіка виникнення проблеми, що вимагає творчого вирішення, може повністю усвідомлюватися, але іноді саме виявлення проблеми є своєрідним відкриттям і залежить від ступеня обдарованості дослідника.

У ході постановки проблеми дослідник обґрунтовує висновок про те, що вибране для дослідження питання дійсно не вирішене у світовій науці або запропоновані рішення незадовільні. Такий висновок є суттєвою умовою та етапом наукової постановки проблеми. Важливе місце у постановці проблеми займає обґрунтування її актуальності. Чим гостріша проблема, що вимагає свого вирішення, тим вище актуальність пошуку засобів її вирішення.

Глибокий аналіз проблемних ситуацій, продуманість визначення проблеми є необхідними умовами оптимізації творчого дослідження.

Етап, на якому здійснюється пошук найбільш раціональних, а нерідко й оригінальних шляхів вирішення творчої проблеми. Пошук починається з аналізу наявної інформації, зокрема тієї, що закладена у пам'яті й завершується висуванням гіпотез, що вказують на можливі шляхи вирішення творчої проблеми.

Гіпотеза – основна форма пошуку вирішення проблеми, центральний механізм творчості; може бути або припущенням про властивості та структуру предмета (об'єкта, системи), що вирішує суперечності, або пропозицією про способи (програму) дослідницької діяльності.

На думку В. Бажана і П. Дигильового, гіпотеза – єдиний спосіб представити те, що могло відбутися і проникнути туди, де кінчається «поле зору» органів чуття. Етапами розвитку гіпотези є здогадка, робоча гіпотеза, наукова гіпотеза. Робоча гіпотеза у процесі обґрунтування переростає в наукову.

Завершення творчого процесу проходить *на третьому етапі*, оскільки підсумком є вирішення творчої проблеми, тобто *одержання конкретного результату.* Творчий акт набуває різних форм, але основними серед них є такі: відкриття, винахід, раціоналізація, висування нової ідеї, розробка задуму, нової методики. Отримані дані на третьому етапі коригуються та оформлюються у логічно стрункy систему.

Завершальний *четвертий етап* – це перевірка істинності отриманого результату і здійснення реалізації.

Основним критерієм істинності творчого акта є практика, але використовуються й логічні засоби обґрунтування отриманих результатів.

Суттєвим моментом перевірки гіпотез є критика, за допомогою якої виявляються хибні підходи до дійсності, неспроможність планів, необґрунтованість висновків. Гіпотеза, істинність якої доведено, стає достовірним теоретичним знанням, теорією або її часткою. Чим менше минає часу між народженням творчої ідеї та її втіленням, тим більша ефективність творчого акту.

Творчий процес, особливо в сфері наукового пізнання, настільки складний і багатоманітний, що його здійснення неможливе, якщо суб'єкт творчості не введе в дію всі матеріальні та

духовні засоби пізнання. Уся багатоманітність матеріальних і духовних засобів пізнання і становить зміст механізму творчості.

На кожному з етапів творчості широко використовуються формально-логічні та інтуїтивно-евристичні засоби. Безумовно, в процесі наукової творчості широко використовуються методи індукції та дедукції, аналізу та синтезу, абстрагування та узагальнення, аналогії та моделювання.

Форми наукового пізнання, тобто наукові факти, наукова проблема, гіпотеза і наукова теорія, будучи наслідком творчості, виступають разом з тим і важливими її засобами. Але процес творчості передбачає вихід за межі того, що безпосередньо логічно випливає з теоретичних положень.

Грехем Уоллес (Wallas, 1926) виділив такі стадії творчого мислення в творчому процесі:

– підготовка, що включає ідентифікацію проблеми та початкові спроби її вирішення;

– інкубація: вирішення проблеми відкладено, людина займається іншими справами, даючи можливість несвідомим процесам переробляти отриману на першій стадії інформацію;

– осяяння (інсайт): рішення виникає раптово;

– верифікація: людина перевіряє придатність рішення, що виникло.

Креативні ідеї спочатку можуть не бути конкретно визначеними, тому можуть зароджуватися як інтуїтивне передчуття. З цих позицій Є. Бастік розглядав перші три фази креативного процесу як інтуїцію.

Ось що розповідає відомий американський винахідник Генрі Паркер: «Я можу бути на концерті, можу читати чи розмовляти, як раптом нова ідея осяює мою голову. Зазвичай це не пов’язано з тим, що я роблю. Негайно ідея заповнює мій розум, витісняючи інше. Я, звичайно, здивований її простотою. Я прагну до паперу та в небагатьох значках – генеральний план переді мною» [17, с. 48]. Г. Уоллес першим показав роль інкубації, процесу, зазначеного у біографіях великих учених та творців.

Важливість цього процесу експериментально підтвердив Л. Сільвейра (Silveira, 1971). Він пропонував випробуваним вирішити одне завдання і дивився, як перерва під час роботи впливала на ефективність її вирішення. Виявилося, що серед тих, хто працював без перерви, виконали завдання лише 55 % учасників експерименту, серед тих, хто взяв перерву на 30 хвилин, вдалося вирішити завдання 64 % учасників, а серед тих, хто перервався на 4 години, – 85 % учасників.

Інкубацією пояснюються випадки прозріння (перебування «підказок» на вирішення проблеми) під час сну. Д. Шулер писав, що В. А. Моцарт розповідав своїм друзям, що після довгих творчих пошуків засинав і уві сні його музичний твір уявлявся йому у вигляді величезного витончено гарного торта, всі фрагменти якого були видимі одночасно і всі вони звучали. Д. І. Менделєєву, стомленому пошуками класифікації хімічних елементів, наснилася циркова арена, по ній колами скакав кінь, на ньому стояла наїзниця і підкидала смолоскипи, що розсипалися блискучими іскрами. Прокинувшись, учений усвідомив, що смолоскипи та іскри – це символи елементів та їх валентностей. Невипадково тому першим варіантом таблиці Менделєєва було коло з циркулярним розташуванням хімічних елементів. [17, с. 285].

Висловлюється припущення, що інкубаційний період, пов’язаний з перервою, дозволяє учасникам експерименту не «зациклюватися» на неефективному рішенні, забути неправильну стратегію розв’язання та інформацію, що веде людину неправильним шляхом.

Т. Тардіф і Р. Стернберг (Tardif, Sternberg, 1988) вважають, що структурура творчого процесу включає такі стадії:

1) зміна структури зовнішньої інформації та внутрішніх уявлень за допомогою формування аналогій та з’єднання концептуальних прогалин;

2) постійне переформулювання проблеми;

3) застосування існуючих знань, спогадів та образів для створення нового та застосування старих знань та навичок у новому ключі;

4) використання невербальної моделі мислення;

5) наявність внутрішньої напруженості, що виникає через конфлікт між старим і новим, різних шляхів вирішення задачі та наявною невизначеністю.

У психологічній науці особливого значення набуває дискусія щодо співвідношення *свідомих та несвідомих* компонентів у творчому процесі. Численні дослідники вважають, що вміння висловлювати приходять з несвідомої ідеї – це ключ до творчого процесу.

Креативність досягається тоді, коли несвідомі ідеї вносяться до свідомих тверджень. Самі творці та носії видатної креативності підкреслюють активність несвідомого у творчому процесі [15, с. 205]. Ця позиція взаємодіє з психоаналітичним трактуванням. Так, К. Юнг, наприклад, вважав, що творчість ділиться на два види – психологічне, що пов'язане з роботою свідомості, та візіонерське, що виражає архітепічні образи несвідомого.

Інші дослідники ігнорують роль несвідомого у творчому процесії. Проте виважена думка відводить несвідомим процесам у креативності певну роль. Наприклад, П. Ленглі і Р. Джонс приписують важливу роль несвідомим елементам у тій активації пам'яті, яка релевантна творчому інсайту і робить доступною інформацію, свідомо не затребувану.

Я. О. Пономарьов зазначає, що на зміну класифікаціям стадій творчого процесу з виділенням етапів несвідомого прийшли класифікації, що включають більш об'єктивні положення, пов'язані з відмовою від пошуків механізмів несвідомої роботи. Він надає детальну характеристику цих етапів, у якій суттєвим є виділення ряду здібностей, наявність яких зумовлює успішність здійснення творчості на цих етапах [25, с. 125].

1. *Усвідомлення проблеми.* Під час усвідомлення проблеми наголошується на моменті виникнення проблемної ситуації. Якщо завдання не представлене у повному вигляді, його виконання пов'язується з умінням «бачити питання». Розсуд цього питання констатується зазвичай виходячи з наявності супроводжуючої емоційної реакції (здивування, утруднення), яка потім характеризується як безпосередня причина, що змушує уважно розглянути та зрозуміти ситуацію. Деякі автори пов'язують цей момент із спеціальним «умінням ставити питання». Постановка питання

розуміється як етап, що містить загальне уявлення про можливе рішення, і в першу чергу – вибір напряму, в якому треба шукати відповідь на поставлене запитання, ту «розумову платформу», точку зору, план, проєкт вирішення, що спрямовує мету, яка є вирішальною на наступних етапах. Отже, усвідомлення проблеми завершується постановкою питання.

2. *Вироблення гіпотези.* Звідси починається вирішення проблеми. Цей етап найчастіше кваліфікується як кульмінаційний пункт рішення, як вирішальний перехід від того, що видно, до того, що відсутнє. На цьому етапі підкреслюється особлива роль застосування відомих правил, різноманітних знань, за допомогою яких здійснюються аналіз і синтез вихідних даних. Особливе значення надається експерименту, вид якого (розумовий, дієвий) залежить від виду та суті завдання.

3. *Перевірка рішення.* Завершальним етапом є логічний доказ істинності судження і перевірка рішення засобами практики. За сприятливих умов успішно висунута гіпотеза перетворюється на теорію» [25, с. 148–150].

А. Л. Галін, спираючись на опис процесу наукової творчості, даний Г. Сельє, дає психологічну характеристику восьми етапів творчого процесу.

Перший етап – мотиваційний: бажання дізнатися про нове. Це або прояв інтересу до чогось, або його непорозуміння.

Другий етап – ознайомлення з явищем, яке заінтригувало, збір про нього інформації. Здійснюється шляхом вивчення літератури, або залученням знань зі свого власного досвіду, або шляхом безпосереднього обстеження об’єкта.

Учений може захопитися надмірно ретельним, скрупульозним або тривалим ознайомленням з явищем без спроби його осмислити, що призводить до емпіризму. З іншого боку, можливе «проскакування» цього етапу і прагнення все відразу зрозуміти на основі загальних міркувань.

Третій етап – обмірковування набутої інформації, спроба зрозуміти виділене явище на основі вже наявних знань. Якщо завдання не складне, то, зіставивши відоме з невідомим, зрозуміти явище можна вже на цій стадії творчості. Якщо явище до кінця не

зрозуміле, вчений може висунути гіпотезу, намагаючись передбачити кінцевий результат і «перейти» через ряд наступних етапів. У цьому випадку він одразу переходить на сьомий етап, приступаючи до перевірки гіпотези.

Четвертий етап – виношування ідеї. Цей етап пов'язаний з включенням у розв'язання завдання несвідомих процесів. Зіставляючи деякі факти, нанизуючи їх на основний стрижень уже наявних знань з розв'язуваного завдання, вчений поступово просувається у своєму розумінні.

На цьому етапі вчений, не довіряючи інтуїції або підозрюючи про її існування, може спробувати розібратися в явищі лише на основі свідомих зусиль. Йому може здаватися, що якщо зробити ще кілька спроб або якщо ознайомитися з ще одним розділом знань, то шукане рішення буде досягнуто. Це призводить до надмірного раціоналізму, що гальмує процес інтуїтивного мислення.

П'ятий етап – поява відчуття близькості вирішення. Воно виявляється у певній напруженості, занепокоєнні, дискомфорті. Цей стан аналогічний тому, коли людина намагається згадати добре відоме їй слово або ім'я, але зразу не може пригадати.

Г. Сельє писав, що почуття близькості рішення знайоме лише справжнім творцям. Відчуваючи наближення цілісного ставлення до явища, але вміючи його висловити, людина може впасти в ірраціоналізм, говорити про те, що істину можна «відчути», «наблизитися до неї», але зрозуміти і висловити її не можна. Якщо вчений зупиняється на цьому етапі, творчість припиняється.

Шостий етап – народження ідеї. Ідея може виникнути раптово, у хвилини розсіяної уваги. Напруженість знімається, на зміну їй можуть приходити сильно або слабко виражені позитивні емоційні реакції.

Сьомий етап – виклад ідеї. Отриману ідею необхідно розглянути, перевірити, уточнити, налагодити зв'язок з іншими вже наявними уявленнями. Завершується цей етап написанням статті, звіту, тобто створенням продукту творчості з уточненими формулюваннями та логікою доказів. На цьому етапі може спостерігатися недосконале вираження ідеї або засліплення нею, що не дає вченому побачити її недоліки.

Восьмий етап – життя ідеї. Викладена, опублікована, подана у вигляді доповіді, впроваджена у практику ідея починає «жити», завойовуючи собі «місце під сонцем» поряд з іншими ідеями, часом вступаючи з ними у боротьбу. Часто нова ідея не приймається науковою спільнотою. Пригадаємо, для прикладу, історію відкриття вітчизняними вченими явища рідкого кристала. «Рідкий кристал? Абсурд! Як може бути кристал рідким?» – запитували премудрі академіки та відмовляли авторам відкриття у публікаціях цілих десять років, доки американці не відкрили те саме явище та не побудували на цій основі всю мікроелектроніку (отримавши за своє «відкриття» Нобелівську премію).

Викладені етапи творчого процесу не фіксовані жорстко, вони можуть рухатися (якщо завдання вирішено на третьому етапі, то одразу йдуть сьомий та восьмий етапи), вчений може повернутися до початку, щоб докладніше ознайомитися з явищем, якщо він відчуває брак інформації.

7.3. Психологічні механізми розвитку творчого процесу

Психологічний механім розвитку творчого процесу є його центральною ланкою, що реналізується у формі внутрішнього розумового плану дій. У його структурі дослідник виокремлює 6 рівнів розвитку. Наведемо приклад розумових дій дитини згідно з рівневою структурою психологічного механізму творчого процесу.

На *першому рівні* розвитку внутрішнього розумового плану дій дитина не здійснює мисленнєві операції й не підпорядковує свої дії задачі, вираженій словами, але здатна маніпулювати необхідними речами.

На *другому рівні* лише шляхом маніпулювання предметами, що оточують її, дитина вирішує словесно сформульовану задачу.

На *третьому рівні* вона маніпулює уявленнями про речі, але не чітко підпорядковує свої маніпуляції вимогам словесно поставленої задачі.

На *четвертому рівні* це підпорядкування стає можливим, вирішення досягається у результаті проб і помилок, потім лягає в основу плану повторних дій; реалізуючи це завдання, вона вже співвідносить кожну дію з умовами задачі.

На *п'ятому та шостому рівнях* повністю розвивається ця здатність, вже немає потреби користуватися шляхом проб і помилок, людина аналізує внутрішню структуру задачі й на цій основі складає план її розв'язання, якому підпорядковує свої подальші дії.

У системно-структурному підході на першій фазі творчого процесу переважають вищі (п'ятий та шостий) рівні психологічного механізму творчості, які співвідносяться з аналогічними етапами онтогенезу психологічного механізму поведінки. На другій фазі домінує нижчий (перший) рівень, і тільки на останньому етапі цієї фази домінуюча роль переходить до другого рівня. На третій фазі домінують середні (третій та четвертий) рівні. І на четвертій, останній, фазі знову домінують вищі (п'ятий і шостий) рівні психологічного механізму творчості [21].

Розглядаючи психологічні механізми творчого процесу, суперечливим є питання про те, чи є творчий процес «нормативним» з більшою чи меншою силою прояву, чи він доступний лише певним індивідам (Едісону, Моцарту, Пікассо) у певні моменти часу.

Прихильники є як у однієї, так і в іншої точки зору. Якщо креативність визнається нормативним процесом, то вона наявна в будь-кого – дорослого, дитини чи навіть комп'ютера. З цієї точки зору вважається, що креативний процес можна тренувати.

Інші дослідники (Т. Амабель, Ф. Баррон, С. Девіс, Б. Хеннесі) вважають, що творчий процес виникає лише в результаті сприятливих сполучень багатьох факторів: структури індивідуальності, необхідних навичок, наявності проблем, спеціального оточення. Особливого значення для прояву інсайту набуває творче мислення.

Для оцінки людей, що мають екстраординарні здібності у вирішенні складних аналітичних проблем, можуть бути запропоновані два механізми.

Перший – янусианські розумові процеси, другий – здатність генерувати «одночасне бачення», необхідне для вирішення складних причинно-наслідкових проблем. Янусианське мислення передбачає здатність активно обмірковувати дві протилежні речі одночасно і через це відпрацьовувати дві несумісні точки зору на предмет паралельно [26, с. 130].

Другий – механізми психометричного підходу, завдяки якому оцінюється здатність людей генерувати вид інсайту, пов'язаний із суперсучасними навичками вирішення проблеми.

Дослідники П. Ленглі, Р. Джонс підкреслюють роль несвідомолї та підсвідомої сфери у контексті активації пам'яті, яка релевантна творчому інсайту й тим самим сприяє доступності інформації, оборобка якої не здійснювалась свідомо.

Згідно з Дж. Девідсоном існує 3 види інсайту:

1) інсайт «вибіркового декодування», який дозволяє виокремити релевантну інформацію від іррелевантної;

2) інсайт «виборчого комбінування», що правильно поєднує «фрагменти» інформації;

3) інсайт «вибіркового порівняння» поєднує нову інформацію з тією, що вже тримається у пам'яті. У творчому процесі можна помітити всі три види інсайту [176].

Науковий інтерес становлять погляди дослідників на роль уяви в творчому процесі. Так, виявлено, що люди з рівнем інтелекту вище середнього частіше мають збіднену уяву чи не мають її взагалі, ніж люди з середнім інтелектом.

С. М. Косслін зазначає, що немало яскравих людей не можуть брати участь у дослідженні візуальної уяви, тому що вона в них незначна.

Ф. Гальтон зазначав, що більшість учених, яких він досліджував, говорили про незначну або повну відсутність візуальної уяви, і водночас інтелектуальні люди говорили про яскраву й детальну конкретну уяву.

Х. Гарднер зазначав, що конкретна уява більш наявна у представників оглядових наук (ботаніка, зоологія, геологія), ніж соціальних і поведінкових.

Про важливість пам'яті в процесі творчого інсайту зазначають П. Ленглі і Р. Джонс. Доступність інформації дозволяє створювати неочевидні асоціації й приходити до оригінальних вирішень проблеми.

К. Джорджтаун досліджував зв'язок креативності з порушеннями уваги. Він досліджував 87 семикласників із порушеною увагою та інтелектом не менш 115 і помітив у них набагато вищу

креативність за фігурною формою тесту Е. П. Торренса, ніж у контрольної групи з рівним інтелектом, але без таких порушень. Наведені дані свідчать про залежність креативності від інших когнітивних процесів, а також від індивідуальної специфіки їх розвитку та творчої активності.

Натхнення. Перше, що завжди звертає на себе увагу під час аналізу процесу творчості, – це той стан особливої напруженості, підйому всіх сил і здібностей людини, який позначається словом натхнення. Воно пов'язане зазвичай з найважливішими, вирішальнішими моментами творчої діяльності – із виникненням задуму та ідеї твору, зі знаходженням вирішення наукової проблеми, принципу винаходу або ідеї оперативного плану, зі створенням центральних образів художнього твору і найпроникливіших хвилюючих його моментів.

Стан натхнення характеризується повним зосередженням уваги на предметі творчості та відволіканням від усього іншого. Результатом виняткового зосередження уваги є максимальне загострення свідомості, максимальна ясність його.

Проте саме тому, що свідомість цілком зосереджена на предметі творчості, сам процес творчості мало усвідомлюється у стані натхнення. Художник зазвичай не може відповісти на питання, як народилися в цьому самі натхненні образи, учений не може сказати, як прийшла йому на думку в хвилину «осяяння» вирішальна ідея його відкриття. У стані натхнення людина менше, ніж будь-коли здатна стежити за тим, як протікають у неї процеси мислення і уяви. Тому в стані натхнення творчі процеси є мало усвідомленими.

Однак це не означає, що сама творчість у стані натхнення є, як іноді думають, «несвідомою». Навпаки, неусвідомленість творчих процесів – наслідок максимальної свідомості самої творчості.

Натхнення характеризується не лише зосередженням уваги на предметі творчості, але й емоційним зануренням в нього, глибокою захопленістю тими почуттями, які збуджуються предметом творчості. Натхнення – це стан значного емоційного підйому, при якому зберігається виняткова ясність свідомості.

Одна з психологічних особливостей дійсно продуктивного творчого процесу, що найяскравіше виявляється у стані натхнення, – спільна робота уяви та мислення. Творчість рівною мірою неможлива і без уяви, і без строгої критичної думки.

Нерідко буває, що основні ідеї вирішення наукової проблеми, або центральні моменти художнього твору створюються протягом порівняно коротких періодів підйому натхнення. Проте такими «спалахами натхнення» не вичерпується весь процес творчості.

Короткочасні періоди виняткової творчої продуктивності завжди є лише підсумком величезної попередньої роботи. Якщо вирішення складної наукової проблеми іноді приходить до вченого ніби раптово, в найнесподіваніший момент – на прогулянці, у трамваї, театрі, ліжку перед засинанням або після пробудження, то насправді, звичайно, не цей момент дає рішення; він є лише кінцевою точкою тривалого процесу творчої роботи. Попередня робота, що слугувала підготовкою творчого рішення задачі, полягає у вивченні, обдумуванні цього завдання і в збиранні необхідних матеріалів. Така підготовка має місця не лише у роботі вченого, але і в роботі письменника, художника.

Певна річ, підготовча робота не зводиться лише до збирання матеріалів спеціально для здійснення цього задуму. Не меншого значення набуває те, що можна назвати збиранням матеріалів «про запас», яке становить необхідний момент у творчій діяльності і ученого, і художника. Гарний фахівець постійно зайнятий збиранням фактичних даних у галузі своєї спеціальності та осмисленням їх. Тому, стикаючись з новою проблемою, він має в своєму розпорядженні вже значний обсяг підготованого матеріалу, фактів, ідей. Можливість давати швидкі рішення нових питань і є результатом такої загальної підготовки в галузі творчої діяльності.

У певних спеціальностях «підготовка себе» до вирішення творчих завдань має навіть більше значення, ніж тривала попередня робота спеціально над цією проблемою. Так, наприклад, у діяльності воєначальника, який нерідко позбавлений можливості тривало вивчати й обдумувати проблему, що встає перед ним, і тому повинен заздалегідь підготувати себе, свій розум до того, щоб швидко давати творче рішення нових, несподіваних, непередбачених проблем.

У галузі мистецтва творча діяльність абсолютно неможлива без «збирання матеріалу про запас». Творча робота митця передбачає наявність досить великого запасу життєвих спостережень. У безперервному поповненні цього запасу і позначається та спостережливість, яка становить необхідну умову художньої творчості.

Під час вивчення якостей розуму і вольових якостей людини, зазначалось, що справжня швидкість думки, так само як справжня рішучість, не має нічого спільного з квапливістю. Про негативне значення квапливості треба пам'ятати і при аналізі творчих процесів. Адже твір має бути не лише ретельно підготовленим, але і «виношеним». Видатні діячі мистецтва та науки уміли роками виношувати свої творчі задуми для створення творів-шедеврів.

Досить повчальна з цієї точки зору робота Ч. Дарвіна над «Походженням видів».

1837 року в його записнику вперше з'являються окремі ідеї, що належать до теорії еволюції. Є підстави думати, що в 1839 році намітилися вже загальні контури теорії. Проте лише через три роки, в 1842 році, Ч. Дарвін зробив на папері перший, ще порівняно короткий, нарис своєї теорії. Цей «Нарис 1842 року» містить вже всі основні розділи, всі основні ідеї «Походження видів», але він в 12 разів коротший за знамениту книгу і має характер чорнових, неоформлених нарисів. Ще через два роки Ч. Дарвін пише вже в чотири рази детальніший та значно більш оброблений «Нарис 1844 року».

Пройшло ще 15 років, перш ніж Ч. Дарвін визнав можливим приступити до писання самої книги. Ці 15 років були цілком присвячені подальшому збиранню матеріалів і знаходженню нових доказів основних положень теорії. До кінця цього періоду Ч. Дарвін накопичив настільки величезний матеріал чорнових заміток, що, за його словами, потрібний був цілий рік, аби лише проглянути їх і привести в порядок.

Легко зрозуміти, що після такої підготовчої роботи написання книги могло бути здійснене в досить короткий термін: Ч. Дарвін почав писати «Походження видів» у липні 1858 року, а в квітні 1859 року книга вже стала друкуватися.

Той факт, що найважливіші моменти творчості пов'язані зі станом натхнення, може при поверхневому підході до питання створювати враження, немов творча праця здійснюється перш за все короткими спалахами і не вимагає усидливої, регулярної роботи. Це враження, проте, глибоко помилкове. По-перше, творча продукція в моменти натхнення створюється не лише цими моментами, але і всією тривалою попередньою роботою. По-друге, сам стан натхнення є здебільшого результатом систематичної, регулярної роботи. Потрібно уміти змушувати себе працювати регулярно і за відсутності натхнення; лише за цієї умови можна розраховувати на часту появу і самого натхнення.

Уявлення – це психічна діяльність, що полягає у створенні ситуацій мислення, які в цілому ніколи не сприймалися людиною в дійсності. В уявленні відбивається не тільки і не стільки сучасне і минуле, скільки переважно майбутнє, опосередковане соціальним досвідом, де відображаються тенденції розвитку об'єктів.

Уявлення – це відображення дійсності як можливості. Основна функція уявлення – ідеальне уявлення результату діяльності до того; передбачення того, що ще не існує. Велику роль уявлення відіграє у формуванні гіпотези. Уявлення комбінує асоціації, поєднує різнопорядкові враження, ідеї, почуття, закликає до життя нові образи. Гіпотези прокладають шлях руху знання до істини.

С. Л. Рубінштейн писав, що уява – це «відхід» від минулого досвіду та його перетворення в образній формі. Основний момент у цьому процесі – виникнення та формування цілісного образу – уявлення. Перетворення досвіду в уяві виявляється у поступовому збагаченні її образів, постійному ускладненні сюжетів малюнків, ігор, розповідей і збільшенні тривалості уяви, коли особистість спрямовано фантазує, добре відокремлюючи образи реальності від образів фантазії [23].

Рубінштейн Сергій Леонідович (1889–1960)

У свідомості митця художня дійсність існує як естетично значуща в кожному своєму прояві, розглядається крізь призму художньої творчості. Споглядаючи за світом, творець неусвідомлено начебто «приміряє» життєвий матеріал до можливого використання

у своїх майбутніх творіннях. Він відмічає у сприйнятому явищі, прожитій події те, що може бути потрібно йому при створенні художнього образу, у майбутніх творчих перевтіленнях.

Творча уява. Здатність людини дивитися на світ «поглядом майбутнього» реалізується завдяки випереджальній дії *творчої уяви,* за допомогою якої можливим стає попереднє уявне (ідеальне) створення продуктів творчої діяльності.

Наукові відкриття – це результат абстрактних логічних операцій над уже відомими посиланнями. За допомогою творчої фантазії науковцю вдається побачити явища світу по-новому, в нових зв'язках і відношеннях.

Творча уява дозволяє митцям детально і чітко бачити втілювані ними явища, події. І. Рєпін, малюючи картину «Запорожці пишуть листа турецькому султану», зізнавався, що в нього голова йде обертом від їхнього галасу.

Г. Флобер відчув присмак миш'яку в той момент, коли описував самогубство героїні роману «Мадам Боварі».

Прояв творчої уяви

Творча уява дозволяє з'явитися миттєвому випереджальному баченню можливих якостей об'єкта, явища у вигляді яскравих живописно-пластичних картин, сповнених звуками, кольорами. При цьому схоплюються зовнішньо невловимі зв'язки предметів і явищ, що дозволяє побачити незвичне у звичному, за частиною – ціле, за теперішнім – минуле і майбутнє. Ці зв'язки, що виявляються шляхом здогадки, вільної гри асоціацій, і формують творчі новоутворення.

Л. С. Виготський зазначав, що уява – це не особлива функція серед інших, а складніша форма психологічної діяльності, що являє собою об'єднання декількох пов'язаних функцій. Роль уяви та творчої діяльності краще описує поняття «психологічна система», що поєднує форми уяви та мислення у властивих їм міжфункціональних зв'язках і відношеннях. *Учений* довів, що у формах уяви, які пов'язані з творчістю, спрямованою на дійсність, межа між реалістичним мисленням і уявою стирається; уява стає неодмінним, невід'ємним елементом реалістичного мислення.

Уява не досить пов’язана з емоціями, вона достатньо свідома й доволі конкретна; це саме варто зазначити і про мислення. Уява – важлива частина свідомості, не пов’язана з безпосереднім пізнанням дійсності.

Досліджуючи роль уяви у творчій діяльності, Л. С. Виготський дійшов висновку, що на всіх етапах розвитку людини її процес пізнання вдосконалюється. Творчий розвиток особистості – це рух до глибшого проникнення в дійсність і звільнення від раніше відомої примітивнішої форми її пізнання. При цьому для глибшого осягнення дійсності потрібне вільніше ставлення свідомості до її елементів, безпосередньо даних у первинному сприйнятті.

Художні образи, що виникають, з’являються у результаті творчого освоєння митцем дійсності, коли її об’єкти сприймаються й осмислюються з точки зору їх смисложиттєвої цінності. Творча уява дозволяє особистості відчути й уявити світ у його реальній багатобарвності, подолати межі існуючої сфери життєвіяльності, помножити зв’язки особистості з об’єктивною дійсністю.

Інтуїція (лат. – intuitio, від intueor – пильно, уважно дивитися) – знання, що виникає без усвідомлення способів і умов його набуття, унаслідок чого суб’єкт має його як результат «безпосереднього міркування». Інтуїцію трактують і як специфічну здатність «цілісного схоплювання» умов проблемної ситуації (почуттєва й інтелектуальна інтуїція), і як механізм творчої діяльності.

Інтуїцію трактують і як специфічну здатність (наприклад, художня або наукова інтуїція), і як цілісне охоплення умов проблемної ситуації. Розрізняють чуттєву й моторну інтуїцію. Перша – кінцевий етап в осягненні зовнішнього об’єкта, який існує в синтезі елементів у часі та просторі; друга – команда низки дій, що не залежить від свідомої підготовки.

Ілюстрація вираження інтуїції

Для *концепцій інтуїтивізму* (А. Берґсон, М. Лоський) характерне трактування інтуїції як прихованої першопричини в несвідомому творчому акті.

Сучасна психологія розглядає інтуїцію як необхідний, внутрішньозумовлений творчістю момент виходу за межі усталених стереотипів, зокрема логічних програм пошуку розв'язання задач; так зване безпосереднє інтуїтивне знання, опосередковане досвідом практичної та духовної діяльності особистості. Інтуїтивні компоненти виявляються у всіх професіях та різних життєвих ситуаціях, насамперед пов'язаних із дефіцитом часу та інформації.

Г. Клекстон (Claxton, 2000) виділив такі види інтуїції:

1) експертиза – нерефлексивне виконання складних, висококваліфікованих дій;

2) імпліцитне навчання – спосіб набуття знання за допомогою неусвідомлених, неконцептуальних засобів;

3) судження – прийняття точного рішення та здійснення категоризації за неможливості пояснити або довести їх;

4) чутливість – підвищена уважність як свідома, так і неусвідомлена до деталей ситуації;

5) інкубування як фаза креативності – вирішення проблеми, коли свідома, навмисна діяльність зі знаходження рішення припиняється та людина займається справами, не пов'язаними з проблемою;

6) роздум – процес «пережовування» досвіду для того, щоб виявити його значущість.

А. С. Кармін (2007) з огляду на те, що основною ознакою інтуїції є те, що людина не усвідомлює, як і звідки з'являється у неї певне знання, вважає, що під її ім'ям ховаються різнорідні типи когнітивних феноменів. Він виділяє шість таких типів.

Інтуїція як інстинктивна реакція. «Почуття небезпеки», «незрозумілий страх», «несвідомий жах», «агресивний синдром» і тому подібні переживання у багатьох випадках виникають на основі дії інстинктивних механізмів.

Диспозиційна інтуїція. Існують різноманітні причини схильності людини до певних дій. Така схильність нерідко веде до неусвідомленого вибору рішення, яке виникло незрозуміло як, але насправді обумовлено наявними у нього диспозиціями – починаючи від стійких характеристик характеру й закінчуючи швидкоплинними психічними станами. Найбільш типовим прикладом може бути вплив установки за Д. Н. Узнадзе.

Перцептивна (чуттєва) інтуїція. Вона пов'язана з несвідомим сприйняттям та обробкою інформації (субсенсорне сприйняття).

Асоціативна (імажинативна) інтуїція. Наочно-образне мислення, у процесі якого виникають асоціативні ланцюжки образів, нерідко протікає непідконтрольно свідомості. Але на рівень свідомості впливають лише «інтуїтивно» одержані результати комбінування, аналізу та синтезу.

Логічна інтуїція. Зазвичай інтуїцію протиставляють логіці. Однак А. С. Кармін вважає, що в деяких випадках логічні переходи від одних тверджень до інших відбуваються настільки стрімко, що остаточний результат виникає «сам собою», як безпосередній проміжний виклад, раптовий здогад.

Евристична інтуїція. Вона пов'язана з несвідомими механізмами взаємодії між чуттєво-наочними образами та поняттями. Існують дві її основні форми: *концептуальна інтуїція* – перехід від наочних образів до понять та *ейдетична інтуїція* – перехід від поняття до образів. За певних умов акти ейдетичної та концептуальної інтуїції можуть призводити до формування нових понять, які неможливо було б створити засобами наочно-образного мислення. Це та інтуїція, яка постає як прорив до принципово нової ідеї. Тому характерні для обох форм евристичної інтуїції стрибки думки відіграють важливу роль у творчій діяльності людини [24].

У житті кожної людини бувають моменти, коли не вистачає інформації та часу для прийняття відповідного рішення, що не дозволяє спокійно, методично та раціонально врахувати всі обставини. Тоді інтуїція дає можливість побачити проблему в цілому, уникнути обмеження відомих підходів до її розв'язання.

Поняття «інтуїції» часто пов'язують з ***інсайтом,*** яке трактують як момент осяяння, коли людина раптово знаходить вирішення задачі, а також із творчістю.

В. Моляко, розглядаючи інтуїцію у зв'язку з розв'язанням творчих задач, визначив її як неусвідомлений процес мислення, що сприяє вирішенню задачі або її частини.

Харктерними ознаками інтуїції є:

По-перше, неусвідомленість. Проблема інтуїції – це проблема її співвідношення з логікою. Сучасна філософія виходить з того, що інтуїція виступає насамперед як одна із форм неусвідомленого

відображення, зв'язаного з проявами діяльності мислення суб'єкта, розглядається як неусвідомлена людиною діяльність мислення з переробки й узагальнення раніше набутої актуальної інформації. Інтуїція буває достатньою для істини, але її не досить, щоб переконати в цій істині інших і себе. Необхідний доказ, що включає або звернення до чуттєвих сприймань, або до логічних міркувань й аргументів.

По-друге, *безпосередність.* В інтуїтивному акті присутній так званий «перебіг», перерва в ланцюжку міркувань, мовби раптове «осяяння», безпосереднє «передбачення» нового знання. Саме ця ознака інтуїції свідчить про те, що процес інтуїтивного пізнання неможливо формалізувати, для нього неможливо виробити певну логічну формулу. Всі ланки процесу мислення ніби зливаються в одному.

По-третє, *раптовість, несподіванка.* Це стрибкоподібний перехід до нового знання, перерва неперервності в русі мислення. Раптовість інтуїтивного мислення зв'язана з характерною властивістю такого мислення – одночасним, миттєвим урахуванням множини даних і факторів актуальної ситуації. Раптовість інтуїтивного висновку є результатом синтетичної діяльності мислення, внутрішні процеси якого часто не усвідомлюються суб'єктом, хоча завдяки їм і здійснюється одночасний аналіз множини факторів.

Відомий дослідник творчості Я. О. Пономарьов вважає однією з найважливіших здібностей особистості, що забезпечує інтуїтивне рішення, здатність діяти «про себе», тобто внутрішній план дій (ВПД), що поступово розвивається у людини.

Основними *умовами формування і прояву інтуїції* є: висока професійна підготовка суб'єкта, глибоке знання проблеми; пошукова ситуація, стан проблемності; дія у суб'єкта пошукової домінанти (пануючої ідеї) на основі неперервних спроб вирішити проблему; напружені зусилля щодо її вирішення; наявність підказки, «пускового» механізму інтуїції. Розглядаючи інтуїцію як елемент творчості, мається на увазі лише один із різновидів інтуїції – евристичний. Але інтуїція може бути і стандартизованою, результатом якої є репродуктивні, а не нові оригінальні знання.

Отже, сутність і роль інтуїтивного пізнання полягає у тому, що творчий акт залучає до своєї орбіти все мислення.

Мрія, сновидіння, фантазія виступають як сторони (аспекти) пізнавального процесу, надаючи йому різні смислові відтінки. У гносеологічному розумінні вони розрізняються у ставленні до об'єктивного світу.

7.4. Єдність раціонально-логічного та емоційно-чуттєвого рівнів свідомості в творчому процесі

Задум художнього твору містить у собі як емоційно-чуттєвий, так і раціонально-логічний моменти, певне співвідношення яких характеризує цей етап становлення твору.

Потрібно зазначити, що творчий задум виникає по-різному. В одному випадку його перша іскра «випромінюється» певним життєвим враженням, яке пробуджує почуття і думку художника і розпочинає творчий процес. В інших випадках задум виникає ніби спонтанно, з раптово усвідомленої художником потреби виразити певний душевний стан, генетичний зв'язок якого з попередніми життєвими враженнями залишається незрозумілим.

Наступний «спалах» є або прямим *інтуїтивним доповненням*, продовженням сприйняття, або *асоціацією,* що інтуїтивно виникла. Так, наприклад, цікаво, що першим імпульсом, який стимулює дію складних механізмів творчої свідомості митців, може бути окремий колір, який визначає в кожному випадку різний сюжет картини. Для багатьох композиторів окрема музична інтонація може сколихнути ряд образів.

Задум є складним, внутрішньодинамічним цілим, яке містить різноманітні елементи. Це і окремі образи, і загальні ідеї, і елементи ритмічного, композиційного характеру, уявлення про просторово-структурну організацію твору. Формується ідеальна конструкція, в якій схоплюється загальний смисл уявного об'єкта і водночас утримуються його конкретні види, деталі. Останні присутні в задумі в «знятому» вигляді, створюючи навколо нього смислове поле. Полісемантична смислова наповненість образу-задуму надає йому багатозначний, динамічний характер, містить можливість різноманітних шляхів реалізації.

При цьому в задумі лише окреслюється зона пошуку художніх рішень. На етапі виникнення задуму художником визначається домінуюче смислове і емоційне начало, навколо якого організуються образні елементи. Відбір, характер перетворення вражень творця безпосередньо пов'язаний з художньою ідеєю творчого «проєкту». Вона визначає динаміку комбінуючої, синтезуючої та узагальнюючої дії творчої свідомості. Наявність домінуючого ідейно-емоційного начала дозволяє цілісному образу не розпадатися на окремі деталі. Будь-яка з них є складовою частиною вищої єдності. Одночасне виникнення і подальший розвиток ідеї образу відбувається у самому процесі втілення.

Відомо, що *механізм творчої дії може бути неусвідомленим*, але така дія може бути названою усвідомленою, якщо людина усвідомлює її ціль. Характерно, що, незважаючи на неусвідомлений характер впорядкування уявлень, їх комбінування, перетворення, художнє образотворення у своїй основі є свідомим процесом, і його дія підпорядковується усвідомленій цілі (художній ідеї, завданню). Змістовно ступінь усвідомленості творчої дії може бути визначено як ступінь адекватності формованого образу поставленій художником цілі, ідеї, як співвіднесеність, динамічна єдність окремих образних елементів.

Встановлення *загальної ідейно-емоційної спрямованості образу*, її усвідомлення визначають творчу свободу у цілеспрямованому сприйнятті і пізнанні дійсності, знаходженні необхідних образних елементів. Цей період пов'язаний із поглибленням, збагаченням художнього образу, конкретизацією його змістовно-смислового обсягу, пошуком відповідних характеристик. Те, що раніше було в мріях, набуває все більш виразних контурів.

Втілення можливостей («запрограмованих» у задумі) в конкретно-чуттєві форми, кристалізація необхідної інформації у цілісний художній образ відбувається як у структурних рівнях раціонального, так і в чуттєво-емоційній формі. Останнє надає образу більш конкретних, виразних обрисів, тоді як на раціональному рівні встановлюються його різноманітні внутрішні і зовнішні зв'язки.

Характер певного зв'язку образів, їх зміст визначається художньою концепцією автора, його естетичним ідеалом, намаганням подати цікавий для нього факт дійсності. При цьому в процесі творення митець відчуває тиск усього соціокультурного контексту, часто не усвідомлюючи джерела своїх емоційних і раціональних орієнтацій.

У період конкретизації задуму твору найбільш яскраво виявляються здібності вільного оперування даними уявлень, створення їх нових поєднань. У створенні художніх образів використовуються певні засоби трансформації та комбінування образних елементів, їх специфіка полягає у тому, що в основі закладені мисленеві операції, тоді як почуттєвість постає формою всіх перетворень. Саме почуттєвий зміст образів визначає способи їх перетворення.

Логіка творчого процесу, закони образотворення принципово відрізняються від законів звичайної логіки мислення. Думки об'єднуються тут не за принципом логічної необхідності. Збережені в арсеналах пам'яті, в глибинних рівнях душевної організації творця, а також актуальні чуттєві образи об'єднуються більш вільним принципом асоціацій за контрастом, подібністю, сполучністю. Вони комбінуються такими способами, як *аглютинація, гіперболізація, типізація, символізація*.

Нерідко відбувається зіставлення якостей, властивостей об'єктів дійсності, які належать до далеких одна від одної сфер буття. Творці використовують різке змішування і перетворення реальних характеристик прототипу – людини чи явища (гротеск), інакомовлення (з використанням алегорій, міфу, символів).

Історії відомо багато прикладів порушення «здорового глузду» заради посилення асоціативного ряду, символіки образу.

За певною комбінацією образних елементів з'являється ще ряд уявлень, асоціацій. У результаті відкривається ще один додатковий штрих, деталь образу. В процесі становлення образу одні його елементи уточнюються, отримують домінуючий розвиток, інші ж відходять на другий план або зовсім зникають. Так виокремлюються не тільки загальні, але й особливі характеристики необхідного образу.

Зміст наявних уявлень, отриманих у результаті як актуального пізнання і сприйняття дійсності, так і попереднього досвіду життя, зовсім не є піддатливою масою, з якої ліпляться нові образи. Іноді задум, образ зароджується, викристалізовується дуже повільно. Іноді образ зароджується раптово, маючи більш-менш завершену художню форму. Так, наприклад, В. Шекспір писав відразу начисто, не викреслюючи і не виправляючи ні одного з рядків своїх п'єс, тоді як Гьоте довго народжував задум перед тим, як «подарувати» його паперу.

У процесі творчості виникають паузи різної тривалості. Вони можуть бути пов'язаними з труднощами пошуків необхідних образних елементів, наприклад, коли художник спробував усі можливі варіанти рішення того чи іншого завдання і констатував, що уся сукупність його знань, весь арсенал його досвіду не дозволяє йому вирішити цю проблему. Пауза в процесі творчості може бути також пов'язана з тим, що в момент імпровізаційно-пошукової роботи виникають такі образні фрагменти, характеристики, які безпосередньо не пов'язані між собою. Внаслідок цього автору необхідно винайти нове смислове ядро, пов'язане з основним задумом. Перерва в роботі дозволяє митцю накопичити нові, зокрема й не пов'язані безпосередньо з творчим процесом враження.

Чередування наочно-чуттєвих уявлень і осмислення – характерний шлях становлення образу. Це також пов'язано з тим, що раптове осяяння, інтуїтивність виникнення образів пов'язані з наступною раціоналізацією процесу, коли знайдений образ чи його елемент розглядаються з точки зору відповідності очікуваному результату (представленому у формі ідеальної моделі).

Отже, мисленням фіксуються лише результати внутрішньої активності зі створення образу, тоді як відбір і знаходження необхідних образних рішень відбувається інтуїтивно. Внаслідок цього створюється ілюзія раптовості появи того чи іншого образу.

Під час розгляду специфіки творчого процесу необхідно брати до уваги *різний ступінь свободи у автора,* який працює в таких видах художньої творчості, як література, живопис, музика, скульптура, і художника-співтворця – інтерпретатора (режисер, актор, диригент, балетмейстер, співак, музикант-виконавець).

У співтворця творча дія організована вже створеною літературною, музичною та іншою першоосновою. Вона організована у напрямі ідей автора. Суб'єктивне прочитання, інтерпретуюча діяльність специфічна у тому, що співавтор повинен рухатися за логікою розвитку сюжету твору, але він вільний у розстановці ціннісних акцентів. З одного боку, творче мислення, художня уява спрямовуються на «спілкування» з автором першооснови, формування загальних уявлень про нього завдяки вивченню його епохи, стилю, індивідуальних особливостей. З іншого – на осягнення створеної «першотворцем» образної моделі дійсності і одночасово на формування її особливого варіанта.

Унаслідок цього у кожного співавтора твір-першооснова розкодовується, оживає по-різному. Крім того, кожна епоха пропонує своє оригінальне бачення того чи іншого образу.

У процесі творчості одні співавтори намагаються максимально наблизитися до авторської образної моделі, перебираючи потенціальні можливості авторського задуму. Інші – докорінно перетворюють художній образ, наділяючи його новим смислом («імпровізація на тему»).

І в першому, і в другому випадку, як результат неможливості повторити особистий досвід кожного митця, відбувається перенесення початкового образу у новий якісний стан. Він поглиблюється, збагачується складними новими асоціаціями. Відкриваються нові глибини образу, які раніше не були помічені, різноманіттям трактовок розширюється його зміст.

Твір як першооснова в процесі творчого освоєння матеріалу перетворюється на нову художньо-образну модель. Крім того, треба брати до уваги більш нормовані умови співтворчої діяльності, пов'язані як із труднощами інтерпретації вже конкретно запропонованого художнього матеріалу, так і з суто часовими та виробничими обмеженнями (наприклад, чітко визначений термін підготовки концерту, вистави, зйомки фільму), які обумовлюють велике духовно-творче і психофізичне навантаження.

На матеріально-практичній фазі творчості відбувається своєрідне «дешифрування» в конкретному матеріалі певного виду творчості, «закодованих» в ідеальній образній моделі художнього

змісту. Етап матеріалізації – це не тільки технічна робота, мовне (словесне, звукове, живописне) оформлення задуму, але і продовження його формування, остаточна конкретизація усіх елементів цілого твору.

Сальвадор Далі. Лебеді, відображені в слонах

Якщо на перших етапах «виношування» задуму мовний матеріал виду мистецтва, в якому творить митець, відіграє другорядну роль, то на цьому етапі образотворення повністю залежить від мовного оформлення образних структур. Цей період «внесення» образу в матеріал пов'язаний із багатьма труднощами, супроводжується болісними, тяжкими експериментами у сфері мовних форм. Іноді досить складно «втиснути» задумане, уявлене в жорсткі межі матеріальної форми на специфічній мові конкретного виду мистецтва. У цій діяльності важливу роль відіграє витончений, розвинений смак, естетичне відчуття матеріалу і професійна майстерність творця. Остання, набута початково творцем під контролем свідомості, поступово з накопиченням досвіду творення автоматизується, переходячи у сферу підсвідомості. Переповненість враженнями, образними ідеями, бажання втілити задумане і незадоволеність існуючими мовними засобами часто спонукає авторів творів на пошуки нових форм художнього висловлювання. Для прикладу: творчість композиторів і виконавців – Р. Вагнера, Ф. Ліста, М. Мусоргського, Н. Паганіні, С. Рахманінова, І. Стравінського; письменників і поетів – М. Коцюбинського, Ф. Достоєвського, Дж. Байрона, Л. Українки; кінорежисерів – С. Ейзенштейна, О. Довженка, Ф. Фелліні; живописців і скульпторів – К. Мане, П. Пікассо, К. Малевича, С. Далі.

Як уже зазначалося раніше, створюючи ідеальну модель, автор мислить її в матеріалі певного виду мистецтва. Живописець, уявляючи, вже «бачить» творені образи в кольорі і пластиці та надає їм певної просторово-композиційної структури, а музикант уявляє внутрішнім слухом ці образи в певних звукокомплексах.

У процесі матеріального втілення задуму митець використовує різні природні можливості вихідного матеріалу мистецтва як знаки, що репрезентують зміст образів. Звук, наприклад, за своєю динамічною природою виявляється прекрасним засобом для відтворення динаміки людських почуттів і емоцій без обов'язкового зображення їх вищих проявів. У сполученнях і фактурі фарб, у звукоритмічних особливостях слова, в можливостях музичної інтонації творець виокремлює ті аспекти і властивості, які допоможуть йому з максимальною силою і точністю матеріалізувати певний задум, його зміст. Творчою силою митця матеріал мистецтва оживлюється, набуває смислової виразності.

У межах певного виду творчості й у зв'язку з певною системою його мови формуються певні *художні асоціації* – звукові, зорові, інтонаційні, які «вшиваються» як життєвими, так і художніми враженнями. Так, змістовність музики стає можливою в результаті тривалого процесу створення стійких асоціацій між програмними елементами і музичними засобами (наприклад, розгортання музичної теми може пов'язуватися з ідеєю розвитку, боротьби протилежних сил).

У процесі творчості митець використовує мову певного виду мистецтва, яка обумовлена історичними і культурними традиціями, що склалися в процесі тривалого історичного узагальнення. Наприклад, композитор користується уже виокремленими з природи елементами: не послідовністю акустичних звуків, а тональністю, ладом. Уява письменника-казкаря розквітчає різними чарівними перетвореннями усталені схеми казкових ситуацій, жорстко обмежених кількістю персонажів і певною динамікою розвитку сюжету.

Щоразу, втілюючи новий задум, автор повинен вміти відмовитися від того, що було в попередній творчій діяльності, переглянути способи вираження, яким користувався у минулих роботах. Це не закреслює значення дотримання творцем певної художньої традиції. Хоча для кожного автора характерна певна усталеність деяких мотивів, образних асоціацій, способів вираження (наприклад, улюблений живописцем колорит), творець намагається не зупинятися на досягнутому, не повторювати себе.

Висновки

На підставі викладеного зазначимо, що на сучасному етапі дослідження творчості проводяться у двох основних аспектах – особистісному та процесуальному.

В особистісному аспекті головне місце займають якості, здібності особистості як суб'єкта творчої діяльності, її потреби, мотиви, інтереси, знання, уміння, навички, властивості характеру, самосвідомість, емоції, почуття індивіда.

У процесуальному аспекті визначаються особливості перетворення суб'єктом предмета творчості, об'єкта, об'єктивної дійсності в цілому. Тому фази, стадії, етапи та результати такого перетворення виступають на передній план.

Останнім часом у дослідженнях процесу творчості все виразніше виявляється тенденція до зближення, поєднання процесуального та особистісного аспектів. Розгортання та впровадження системного підходу до вивчення цього питання сприяє активізації творчого процесу. Внаслідок цього думка про творчу особистість як цілісного регулятора творчого процесу, як важливу складову ланку суспільно налагодженого процесу творчого перетворення світу звучить усе виразніше.

У творчому процесі здійснюється інтегрування результатів роботи уяви, сприйняття, пам'яті, мислення в єдине цілісне утворення. Мобілізуються усі духовні сили та здібності творчої особистості. Відбувається подолання «автоматизму сприйняття», перетворення сенсорної чутливості на художнє спостереження. Останнє дозволяє не тільки все бачити і виразно фіксувати, але й виразити найбільш яскраве й типове явище при певних перетвореннях.

Творчі знахідки генеруються пам'яттю творця, яка в подальшому, в процесі безпосередньої роботи над конкретним твором, надає широкий комбінаційний простір для вільної творчої дії.

Питання для самоконтролю

1. Надайте загальну характиристику творчого процесу.
2. Визначте структуру творчого процесу, розкрийте особливості його етапів, фаз, стадій.
3. Встановіть співвідношення свідомого та несвідомого у творчому процесі.

4. Знайдіть спільне та відмінне між інтуїцією та інсайтом.

5. У чому полягає особливість дії психологічних механізмів творчості?

6. Як відбувається поєднання семоційно-чуттєвого та раціонально-логічного в творчому процесі?

Завдання для самостійної роботи

1. Скласти графічні схеми: взаємодії свідомості та несвідомого у творчому акті (за О. Я. Пономарьовим); етапів творчого процесу (за Г. Воллесом та Е. Гетчинсоном).

2. Проаналізувати процес створення власної пісні або хореографічної композиції як творчого акту.

Тестові завдання

1. Психологічний механізм уяви – це:

а) типологічні особливості вищої нервової діяльності;

б) дисоціація життєвих вражень та об'єднання виокремлених елементів у нові комбінації;

в) виконання різних розумових дій, завдяки чому зберігається зв'язок продуктів людської фантазії з реальністю;

г) здатність нервової системи фіксувати і зберігати враження.

2. Відтворення образу предмета, що ґрунтується на минулому досвіді суб'єкта і виникає під час відсутності впливу предмета на органи чуття, називається:

а) відчуттям;

б) сприйняттям;

в) уявленням;

г) почуттям.

3. Миттєве усвідомлення рішення проблем – це:

а) мислення;

б) інтелект;

в) інсайт;

г) евристика.

4. Несвідомий акт миттєвого осягнення структури ситуації або завдання є мисленням:

а) дискурсивним;

б) теоретичним;

в) аналітичним;

г) інтуїтивним.

5. Вкажіть, що складає основу відкриттів, створення винаходів, нових художніх образів:

а) механізм творчості;

б) соціальний досвід;

в) мотив діяльності;

г) працездатність;

д) творчі здібності.

6. З наведеного переліку виокремте поняття, яке забезпечує самостійне створення нових, оригінальних образів:

а) творча фантазія;

б) творча уява;

в) соціалізація;

г) фрустрація;

д) творча думка;

е) творче сприймання;

ж) сублімація;

и) депривація.

7. Бажання самостійно відшукувати інформацію, висувати ідеї, освоювати нові сфери діяльності називається:

а) креативністю;

б) мотивацією самоактуалізації;

в) інтелектуальною ініціативою;

г) творчою уявою;

д) творчим мисленням.

8. Метод пошуку, який зі значною ймовірністю дозволяє відбирати найбільш успішні способи розв'язання завдань, називається:

а) евристикою;

б) інсайтом;

в) проникливістю;

г) осяянням.

9. Ви сформували основну проблему дослідження. Який з таких кроків буде правильним:

а) сформулювати вихідну гіпотезу;

б) вибрати методику виміру;

в) ознайомити з літературою;

г) вибрати об'єкти для дослідження.

10. Локатор та «електронне око» були створені за допомогою такого прийому уяви, як:

а) акцентування;

б) аглютинація;

в) типізація;

г) аналогія.

11. За допомогою якої форми уяви створено образи таких казкових героїв: Хлопчик-Мізинчик, Дюймовочка, ельф, гном:

а) схематизація;

б) гіперболізація;

в) аглютинація;

г) літота.

12. Художник створює карикатури й шаржі за допомогою такого прийому уяви, як:

а) типізація;

б) аналогія;

в) аглютинація;

г) акцентування.

13. Механізм переробки уявлень в уявні образи, що полягає у приєднанні в уяві частин чи властивостей одного об'єкта до іншого, називається:

а) абстрагуванням;

б) аглютинацією;

в) гіперболізацією;

г) схематизацією.

14. Специфічним проявом впливу образів уяви на рухому сферу є:

а) ятрогенія;

б) ідеомоторні акти;

в) аглютинація;

г) тактильно-кінестетичні відчуття.

15. До пасивної уяви, мимовільного чи довільного створення образів, які не призначені для втілення в дійсність, належить:

а) фантазування;

б) репродуктивна уява;

в) мрія;

г) творча уява.

Список рекомендованих джерел

Основний

1. Бухлова Н. Б. Обдарована дитина. Психолого-педагогічний супровід. К.: Шкільний світ, 2013. 104 с.

2. Робота з обдарованими дітьми / Володарська М. О., Настенко А. І., Пілаєва О. М., Полуніна С. М. Харків: Основа, 2010. 190 с.

3. Карпенко Н. А. Психологія творчості: навч. посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2016. 156 с.

4. Роменець В. О. Психологія творчості: навч. посіб. 2-ге вид. К.: Либідь, 2004. 288 с.

5. Туріщева Л. В. Особливості роботи з одарованими дітьми.

Харків: Основа, 2008. 122 с.

6. Туриніна О. Л. Психологія творчості: навч. посіб. К.: МАУП, 2007. 160 с.: іл. Бібліогр. С. 156–157.

7. Яланська С. П. Психологія творчості: навчальний посібник. Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2014. 180 с.

Додатковий

8. Анджейчак А. Психолого-педагогічні умови формування творчої особистості дитини в освітньо-виховних закладах. *Обдарована дитина*. 2000. № 5. С. 8–13.

9. Антонюк Л. В. Особливості роботи з обдарованими дітьми. *Шкільна бібліотека*. 2016. № 5. С. 41–43.

10. Баракова Ю. Є. Інтелектуальні ігри в початковій школі. Х.: Вид. група «Основа», 2005. 192 с.

11. Баракова Ю. Є. Універсальні інтелектуальні ігри. Педагогічна академія пані Софії. Х.: Вид. група «Основа», 2005. 32 с.

12. Вауліна О. М., Бурилова Є. М. Закордонний досвід у роботі з обдарованими дітьми. *Початкове навчання та виховання*. 2015. № 31–32. С. 36–39.

13. Волобуєва Т. Б. Розвиток творчої компетентності школярів. Харків, 2005. 110 с.

14. Вопросы теории и психологии творчества / изд.-сост. Б. А. Лезин. Харьков, 2003. 25 с.

15. Дружинин В. Н. Психология общих способностей. 2-е изд. СПб., 2002. 236 с.

16. Энгельмейер П. К. Теория творчества. М.: Книжный дом «Либроком», 2010. 208 с.

17. Ильин Е. П. Психология творчества, креативности, одаренности. СПб., 2009. 434 с.

18. Исследование проблем психологии творчества / отв. ред. Я. А. Пономарев. М.: Наука, 1983.

19. Кармин А. С. Типология интуиции. *Ананьевские чтения*: материалы научно-практической конференции. СПб., 2007. С. 25–27.

20. Клименко В. В. Психологические тесты таланта. Харьков: Фолио, 2016. 228 с.

21. Моляко В. А. Психология творческой деятельности. К.: Знание, 1978.

22. Робота з обдарованими дітьми. Сходинки творчого зростання. 1–4 класи. Пос. для вчителя. Тернопіль: Навчальна книга, 2006. 152 с.

23. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. М.: Главы «Воображение», «Способности», 1999. 680 с.

24. Пелех Н. В. Обдарована дитина: заняття з розвитку творчих здібностей дошкільників старшого віку. *Дошкільний навчальний заклад*. 2015. № 9. С. 7–14.

25. Пономарёв Я. А. Психология творения. Воронеж, 1999. 356 с.

26. Торшина К. А. Современные исследования проблемы креативности в зарубежной психологи. *Вопросы психологии*. 1998. № 4. С. 124–133.

27. Feldman D. Y., Csikzentmihalyi M., Gardner H. Changing the world: A framework for the study of creativity. Yale: Yale press, 1994.

МОДУЛЬ ІІІ
МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТВОРЧОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

Тема 8. Психодіагностика творчого потенціалу особистості

Мета: сформувати у здобувачів професійну компетентність щодо використання у психологічній практиці методик діагностики розвитку креативості, творчих здібностей, творчого мислення.

План лекційного заняття

Вступ

8.1. Ретроспективний аналіз дослідження творчого потенціалу у психологічній науці.

8.2. Методика діагностики вербальної та невербальної креативності.

Висновки

Ключові поняття та терміни теми: *діагностика, методика, творчий потенціал, креативність, творча обдарованість, творчі здібності, творче мисленння.*

Вступ

Під час дослідження творчого потенціалу корисно розглянути всі аспекти психіки, які сприяють активізації творчості.

1. Креативність, що значною мірою пов’язана з творчою уявою особистості.

2. Творче мислення, яке характеризується здатністю до продуктивного мислення, висунення оригінальних ідей та гіпотез під час вирішення проблем, знаходження способів їх нестандартного вирішення, здатністю до розробки творчих проєктів і перевірки результатів їх практичної реалізації.

3. Особистісні якості, прояви яких сприяють успішності творчого процесу.

4. Творчі здібності, які забезпечують досягнення ефективного результату творчої діяльності.

8.1. Ретроспективний аналіз дослідження творчого потенціалу у психологічній науці

Проблема діагностики креативності залишається актуальною не лише в психології, а й в інших галузях наукового знання. Вчені визнають, що творчі здібності не є синонімами здібностей до навчання та їх складно відображати у тестах, що визначають IQ. Нині значний інтерес дослідників змістився від такого типу людей, як вчений, точний і критично мислячий до такого типу особистості, як винахідливий, нестандартний, оригінальний і дотепний, а здатність до творчості, яка тривалий час вважалася необхідною, насамперед для створення творів мистецтва, дедалі все більше визнається основою як наукових і технічних, так і будь-яких досягнень.

Існує безліч концепцій і *підходів* до проблеми вивчення креативності: *психометричний, соціально-особистісний, альтернативний*. Прихильники вказаних підходів застосовували різні методи діагностики для вивчення креативності та творчих здібностей, визначення рівня творчого розвитку особистості.

Нині є актуальною дискусія про підходи до діагностики креативності. Узагальнюючи спільні погляди кількох наукових шкіл щодо цієї проблеми, можна констатувати основні принципи діагностики творчих здібностей. Так, дослідники вважають, що творчі здібності належать до дивергентного мислення, тобто типу мислення, що характеризується здійсненням інтелектуальних операцій у різних напрямах від проблеми з огляду на її зміст, тоді як типове для нас – конвергентне мислення – спрямоване на пошук з безлічі рішень єдино правильно. Наприклад, представники психометричного підходу Дж. Гілфорд, Е. П. Торренс пропонували вимірювати креативність і творчі здібності за допомогою тестів на дивергентне мислення.

Традиційні тести інтелекту не доцільні для вимірювання рівня творчого мислення, вони зазвичай оцінюють конвергентне мислення, за якого особистість повинна знайти одну правильну відповідь на питання або проблему.

Термін «креативність» (Cr) здебільшого застосовують на позначення розумових процесів, які використовують для прийняття рішень, ідей, осмислення, створення художніх форм, теорій чи будь-яких унікальних і нових продуктів.

Діагностичні тести вивчення креативності (лат. creatio – створення) започаткував Дж. Гілфорд, який звернув увагу на значущість дослідження креативності як додатка до інтелекту. Вчений розробив модель «структури інтелекту», де представив креативність як пізнавальну здатність. Ключовим моментом цієї моделі було запровадження відмінностей між двома видами мислення: дивергентного та конвергентного. При цьому здатність до конвергентного мислення стала ототожнюватися з тестовим інтелектом і вимірюватися за допомогою тестів IQ, а здатність до дивергентного мислення – з креативністю. Відповідно до такого підходу діагностика основних параметрів дивергентного мислення розглядалася вченим як спосіб діагностики креативності.

У 60-ті роки XX ст. Дж.-П. Гілфорд і Е. П. Торренс створили батареї тестів діагностування дивергентного мислення.

«Батарея тестів Дж. Гілфорда», розроблена на основі моделі інтелекту, оцінює різні аспекти дивергентного мислення та складається з 10 тестів:

1) назва історій (оригінальне продукування семантичних одиниць);

2) «що з цим робити» (оригінальне продукування семантичних класів);

3) подібні значення (оригінальне продукування семантичних відносин);

4) написання пропозицій (оригінальне продукування семантичних систем);

5) різновиди людей (оригінальне продукування семантичних висновків);

6) «що на підставі цього придумати» (оригінальне продукування символічних одиниць);

7) різні групи букв (оригінальне продукування символічних класів);

8) створення предметів (оригінальне продукування символічних систем);

9) заховані букви (оригінальне продукування символічних трансформацій);

10) додавання декорацій (оригінальне продукування символічних висновків). Кожне завдання обмежене в часі й оцінює гнучкість і оригінальність мислення. Тести супроводжують орієнтовні нормативні дані, одержані від груп дорослих та учнів старших класів. Дослідники, які застосовували ці тести, наголошують на їхній високій надійності.

Дж. Гілфорд розробив також тести, що складаються з *14 субтестів*, до яких увійшли 10 тестів на вербальну креативність та 4 – на невербальну. Під ці тести вчений визначив *показники*, за якими діагностувалася *креативність*. До них учений відніс здатності до: виявлення та постановки проблеми; генерування великої кількості ідей; продукування різноманітних ідей; нестандартного реагування на подразники; удосконалення об'єкта, додаючи деталі; вирішення проблеми; аналізу та синтезу.

Е. П. Торренс продовжив дослідження Дж. Гілфорда у підходах до діагностики креативності. Він розглядав креативність як «здатність до загостреного сприйняття недоліків, прогалин у знаннях, дисгармонії» [14, с. 152]. У розумінні вченого процес прояву креативності має пройти кілька *етапів*:

1) сприйняття проблеми;
2) пошук рішення;
3) виникнення та формулювання гіпотез;
4) перевірка висунутих гіпотез;
5) модифікація;
6) результат.

Отже, ідеальний тест на креативність має відображати перебіг всіх зазначених етапів.

Проте Е. П. Торренс обмежився оцінкою креативності за продуктами діяльності [11]. У свої тести вчений включив завдання у вербальній сфері, образотворчій та словесно-звуковій сферах. Ці завдання ґрунтувалися на виникненні та прийнятті дивергентних рішень та відкривали багато можливостей. Вони дозволяли оцінювати кількісні (швидкість, гнучкість) та якісні (оригінальність) сторони творчого мислення.

Унікальність розроблених тестів Е. П. Торренса полягала в тому, що вони вже могли використовуватися в широкому діапазоні на відміну від тестів Дж. Гілфорда. Спеціальна увага приділялася тому, щоб зробити їх цікавими та привабливими для дітей різного віку.

Сьогодні тести Дж. Гілфорда та Е. П. Торренса набули широкого поширення. Тести Е. П. Торренса часто використовуються для визначення рівня креативності в адаптованій версії Е. А. Аверіної та Е. І. Щебланової. Вони у своїх тестах запропонували такі *критерії креативності:*

– продуктивність (здатність до продукування максимально великої кількості ідей);

– оригінальність мислення (здатність висувати нові, несподівані ідеї, що відрізняються від широко відомих, загальноприйнятих, банальних);

– гнучкість мислення (здатність переходити від явищ одного класу до явищ іншого, часто досить далеким за змістом).

Креативна людина повинна вміти гнучко змінювати стратегію, тактику пошуку і здатність розробляти висунуті та обрані ідеї.

Представлені для виміру креативності когнітивні тести часто критикувалися, тому що вони вимірювали лише окрему сторону креативності, обмежувалися часом і проводилися за певних умов.

Адепти *альтернативного підходу* вважають, що робити висновки про рівень розвитку креативності та творчих здібностей можна лише на основі аналізу творчих проявів протягом тривалого часу (В. Воллах, К. Коган) або у вільній, нерегламентованій ситуації (Д. Б. Богоявленська).

Д. Б. Богоявленська приділяє велику увагу проблемі діагностики креативності. Доводиться невалідність тестів креативності, оскільки саме поняття «креативність» ототожнюється з поняттям «дивергентне мислення», яке не збігається з істинним, на думку автора, змістом креативності [14, с. 54–65].

Д. Б. Богоявленська як *альтернативу психометричному підходу* оцінки креативності наводить *метод «креативне поле»,* в якому описує основні принципи свого методу: відсутність зовнішньої та внутрішньої оцінної стимуляції; відсутність підгрунтя в дослідженні об’єкта; тривалість експерименту: відсутність обмежень у часі та багаторазовість.

Особливість застосування методу «креативне поле» полягає в тому, що вищезапропоновані вимоги можна використовувати на різному матеріалі, у різних методиках.

Зазначимо, що за діагностики креативності та творчих здібностей необхідно правильно організувати *процедуру тестування*.

У цьому аспекті В. Н. Дружинін зазначав, що тести креативності можна умовно проранжувати залежно від того, наскільки поведінка обстежуваного регламентована ситуацією [9].

У дослідженнях В. Н. Дружиніна та Н. В. Хазратової були зроблені висновки про те, що креативність проявляється у ситуаціях, коли поведінка випробовуваного не регламентується [9].

Тести на креативність припускають вільнішу поведінку випробуваного. При цьому якщо людина не дає креативної відповіді у вільній ситуації, це не свідчить про відсутність у неї креативності. Тести можуть проводитись як в індивідуальному, так і у груповому варіанті.

Під час проведення тестів потрібно пам’ятати, що креативність проявляється лише у сприятливих умовах. Несприятливі функціональні стани, складні умови проведення, недостатньо сприятлива ситуація різко знижують результати.

Тест являє собою методику, в якій випробуваному надається можливість проявити себе в нестандартній ситуації чи справі. При цьому час виконання не повинен бути обмежений, а якщо обстежуваному важко виконати завдання, то його необхідно підбадьорювати.

Отже, для того щоб більш точно визначити рівень креативності та творчих здібностей, необхідно дотримуватися таких *умов*:

– створити сприятливу обстановку для тестованого;

– активізувати мотивацію респондента на досягнення нових результатів;

– зорієнтувати випробуваного на досягнення власних прихованих здібностей.

Прихильники *методу проблемних ситуацій* вважають, що за допомогою комплексу певних умов проблемна ситуація активізує розумові процеси та стимулює до процесу вирішення творчого завдання.

Однак зазначимо, що за таких умов випробуваний може проявити ті знання й здібності, які вимагає від нього виконання цього завдання. Такий метод не дозволяє повністю охопити фактори творчого мислення. При цьому розумовий процес штучно стимулюється й обмежується конкретними умовами завдання, створюючи межі інтелектуально-творчим проявам особистості.

Представники *соціально-особистісного підходу* пропонують розглядати креативність як системну властивість особистості. Під час вивчення креативної особистості виділяють такі напрями: дослідження особистісних рис і мотивів, дослідження «я» у зв'язку з креативністю, креативність у контексті самоактуалізації. У межах такого підходу креативність розглядається вченими як сукупність певних особистісних, емоційних та мотиваційних характеристик. Для прикладу: А. Маслоу, Р. Мей, К. Роджерс у своїх працях пропонують загальну особистісну модель творчості, до якої увійшли такі характеристики творчої особистості: внутрішня система цінностей та критеріїв; самостійність і безпосередність; багатство та «відкритість» внутрішніх переживань; актуальна потреба в оновленні навколишнього світу та самовдосконалення.

На думку А. Маслоу, найповніше реалізувати свій потенціал особистості допомагають сміливість, відвага, свобода, спонтанність, самоприйняття. К. Роджерс описав тенденцію до самоактуалізації як володіння сильною мотивацією та наявність підтримуючого середовища, що надає можливість для розвитку [9].

Сучасні вчені (Г. Альтшуллер, І. Верткін, В. Н. Козленко) у своїх роботах, присвячених індивідуальним особливостям креативних людей, вивчали такі характеристики творчої особистості, як: оригінальність, ініціативність, неабияка активність, прямота суджень, чесність, безпосередність, винахідливість, незалежність, лабільність, внутрішня зрілість, критичність, скептицизм, сміливість, мужність, толерантність до невизначеності, схильність до алегоричності, метафоричності, підкреслення власного «Я».

Дослідження особистості, здатної до прояву креативності, проводилися за допомогою *особистісних опитувальників*, в яких оцінювалися особистісні риси, а саме: відкритість, схильність до ризику, індивідуалізм. Так, наприклад, Т. Любарт запропонував

вимірювати особистість на креативність за допомогою *опитувальника «Список прикметників»,* який включає 300 прикметників, що описують певні прояви особистості. Він складається з кількох шкал, які вимірюють конкретні особистісні риси. Крім того, Т. Любарт вирізнив шкалу особистісної креативності. Після того, як людина виконає завдання й опише себе, зазначаючи найбільш підходящі прикметники зі списку, підраховується загальний бал з особистісної креативності залежно від того, які прикметники вона вибрала [10].

Важливою умовою креативності є *мотивація.* «Багато людей мають здібності, щоб бути креативами, але не всі є ними. Вирішальною є мотивація», стверджував Ф. Беррон [15]. Не можна не погодитися з цим твердженням. Для того щоб людина відчувала сили та здатності творити, їй необхідна внутрішня та зовнішня мотивація, які підвищують самооцінку людини та ефективніше спрямовують будь-яку діяльність. Занижена самооцінка знесилює, а завищена – може бути важливим чинником прояву творчого потенціалу та реалізації прихованих можливостей людини. Тому необхідно підвищувати самоповагу, впевненість в успіху в будь-якій діяльності. «Успішність діяльності, – як зазначає Р. М. Грановська, – залежить від уявлень про свої можливості не меншою мірою, ніж від самих здібностей» [11, с. 120].

Тому важливо під час діагностики креативності проводити додатково дослідження внутрішньої та зовнішньої мотивації в різних ситуаціях. Для цього використовується опитувальник, розроблений *Е. П. Торренсом «Шкала творчої мотивації».*

Сьогодні застосовуються рейтингові *шкали Дж. Рензуллі* в *адаптованому варіанті Є. Є. Тунік.* Хотілося б звернути увагу на роль довкілля, що впливає на прояви креативності. Вчені досліджували сімейні середовища, у школі та за місцем роботи, у яких визначали найбільш сприятливі умови для творчості. На думку багатьох учених, середовище є тим фундаментом, на якому відбувається розвиток та формування тих якостей, які необхідні для адаптації до конкретних умов, та стимулом для подальшого розвитку особистості.

Набір креативних тестів Роберта Вільямса. Адаптований Є. Є. Тунік варіант призначений для підлітків від 9 до 17 років. Він складається з 3 частин.

Перша частина – це тест дивергентного мислення. Цей тест за формою проведення є образним. Вимагає 20–25 хвилин на проведення. Спосіб проведення – груповий (тест спрямований на вимірювання когнітивної складової, пов'язаної з креативністю).

Друга частина – опитувальник особистісних, творчих характеристик. Опитувальник складається з 50 тверджень, завдання опитувальника – завдання закритого типу з безліччю варіантів відповідей. Опитувальник спрямований на самооцінку якостей особистості, які тісно пов'язані з креативністю.

Третя частина – це оцінна шкала Вільямса для вчителів і батьків, спрямована на з'ясування експертної думки про креативні прояви даної дитини. Це дозволяє проводити порівняльний аналіз результатів усіх трьох частин наборів тестів.

Використання різних методик діагностики креативності та творчих здібностей дозволило виявити *загальні індекси оцінки креативності*:

– *індекс продуктивності* як відношення кількості відповідей до кількості завдань;

– *індекс оригінальності* як сума індексів оригінальності окремих відповідей (тобто зворотних величин щодо частоти відповідей у вибірці) віднесена до загальної кількості відповідей;

– *індекс унікальності* як відношення кількості унікальних відповідей до загальної їх кількості.

Для підвищення якості тестування креативності необхідно дотримуватися таких *параметрів креативного середовища,* як: відсутність обмеження за часом; мінімізація мотивації досягнення; відсутність змагальної мотивації і критики дій; відсутність у тестовій інструкції жорсткої установки на творчість.

Отже, умови креативного середовища створюють можливості для прояву креативності. При цьому високі показники тестування виявляють креативних особистостей.

Однак низькі результати тестування не свідчать про відсутність креативності у досліджуваного, оскільки творчі прояви спонтанні та непідвладні довільній регуляції.

Отже, визначити рівень креативності та творчих здібностей лише тестами на когнітивні знання недостатньо, необхідно проводити паралельно додаткові дослідження особистісних рис людини, її мотивацію та середовище, в якому вона перебуває. Тільки тоді діагностика буде досить точною.

З огляду на викладене зазначимо, що креативність – це галузь психологічних досліджень, яка досі залишається актуальною та дискусійною. Адже, креативність становить центральну ланку діяльності будь-якої людини, коли вона намагається вирішити нові проблеми або має швидко адаптуватися до мінливих умов навколишнього середовища.

Дедалі більше зростає потреба у розвитку творчих здібностей людей, щоб за допомогою їх проявів знайти відповіді на питання, які ставить перед нами життя та існуюча дійсність.

8.2. Методика діагностики вербальної та невербальної креативності

У психологічній практиці для дослідження вербальної та невербальної креативності широкого розповсюдження набули тести Дж. Гілфорда чи Е. П. Торренса у модифікації Е. Тунік.

Час проведення батареї тестів – 40 хвилин. Тести призначені для вікової групи від 5 до 15 років. З дітьми віком від 5 до 8 років тести проводяться в індивідуальній формі. З віковою групою від 9 до 15 років тести проводяться у груповій формі (можливе проведення в індивідуальній формі). Варто зазначити, що субтест 3 (слова або вирази) має дві модифікації, одна модифікація – слова – призначена для дітей від 5 до 8 років, друга – вирази – призначена для 9–15 років.

Тести можна проводити як в індивідуальній, так і у груповій формі. Щоб уникнути занепокоєння піддослідних і створити сприятливу психологічну атмосферу, тести називаються заняттями.

Часто заняття проводяться в ігровій манері як веселі заняття, але можуть використовуватися педагогами не тільки як діагностичні, але і для розвитку творчого мислення у дітей. Хотілося б застерегти педагогів від негативних оцінок за результатами тестів. У процесі проведення аналогічних занять допустимо лише

заохочення дітей, а під час обговорення результатів занять приведення лише найкращих відповідей із заохоченням. Не досить правильне виконання тестів обговорювати не слід, а дітям треба просто сказати: «Ну що ж, нормально».

Під час обговорення найкращих відповідей психолог намагається розширити розумові горизонти респондентів, вміння подивитися на речі та явища з різних боків, вміння побачити незвичайне у звичайному, самостійне мислення, вміння запропонувати щось нове, фантазувати, зв'язати на перший погляд незв'язні речі, тобто виховувати творчий підхід до життя.

У попередній інструкції, яка дається у вільній формі, випробуваним пропонується давати якнайбільше різноманітних відповідей на завдання, виявляти свої гумор та уяву, постаратися придумати такі відповіді, які не зможе придумати ніхто інший.

Субтест 1. Використання предметів (варіанти вживання)

Завдання. Перерахувати якнайбільше способів використання предмета, що відрізняються від звичайного вживання.

Інструкція випробуваному. Газета використовується для читання, ти можеш вигадати інші способи використання газети. Що можна зробити з неї? Як її можна використати?

Інструкція зачитується усно.

Час виконання субтесту 1–3 хвилини. Усі відповіді дослівно записуються психологом за індивідуальної форми проведення. При груповій формі проведення відповіді записують самі випробувані. Час враховується після прочитання інструкції.

Результати виконання тесту оцінюються у балах.

Враховуються три категорії:

1. Побіжність (швидкість відтворення ідеї) – сумарна кількість відповідей. За кожну відповідь надається 1 бал, всі бали підсумовуються.

$$Б = 1\ n,$$

де n – число класів (категорій відповідей).

2. Гнучкість – кількість класів (категорій) відповідей.

Усі відповіді можна віднести до різних класів. Наприклад, відповіді типу: зробити з газети – шапку, корабель, іграшку тощо можна віднести до одного класу – створення виробів та іграшок.

Далі перераховуються основні категорії відповідей.

Категорії відповідей субтесту 1:

1. Використовувати для записів (записати телефон, розв'язувати приклади, малювати…).

2. Використовувати для ремонтно-будівельних робіт (заклеїти вікна, клеїти під шпалери...).

3. Використовувати як підстилку (постелити на брудну лаву і сісти, покласти під взуття, постелити на підлогу під час фарбування стелі…).

4. Використовувати як обгортку (загорнути покупку, обернути книги, загорнути квіти…).

5. Використовувати для тварин (підстилка кішці, хом'яку, прив'язати на нитку бантик із газети та грати з кішкою…).

6. Використовувати як засіб для витирання (витерти підлогу, протирати вікна, мити посуд, туалетний папір…).

7. Зброя агресії (бити мух, карати собаку, плюватися кульками з газети…).

8. Переробка (здати в макулатуру...).

9. Отримання інформації (дивитись рекламу, давати та дивитися оголошення, робити вирізки, перевірити номер лотерейного квитка, подивитися дату, подивитися програму ТБ тощо).

10. Покриття (згори) (укриватися від дощу, прикрити щось від пилу, сховатися від сонця…).

11. Спалювання (для розпалювання, для розведення багаття, зробити факел ...).

12. Створення виробів, іграшок (зробити корабель, шапку, пап'є-маше).

Варто приписати кожній відповіді номер категорії з перерахованого вище списку, якщо кілька відповідей будуть належати до однієї категорії, то враховувати першу відповідь із цієї категорії, тобто враховувати кожну категорію тільки один раз. Потім варто підрахувати кількість використаних дитиною категорій. Кількість категорій може змінюватися від 0 до 12. Хтось може дати

багато відповідей, тобто мати високий показник за фактором «швидкість», але всі відповіді можуть належати до однієї категорії, наприклад до категорії 13 – «Створення виробів, іграшок».

За одну категорію даємо 3 бали.

$$Г = 3m,$$

де Р – показник гнучкості;
m – кількість використаних категорій.

Відповідям, які не підходять до жодної категорії, присвоюється нова категорія і відповідно додається по 3 бали за кожну нову категорію. Таких відповідей може бути кілька. Але перш ніж надавати нову категорію, потрібно досить уважно співвіднести відповідь з наведеним списком категорій.

3. Оригінальність – кількість відповідей із незвичайним вживанням поняття. У цьому випадку оригінальною вважається відповідь, надана один раз за вибіркою обсягом 30–40 осіб. Одна оригінальна відповідь – 5 балів.

Усі бали за оригінальність підсумовуються.

$$Ор = 5k,$$

де Ор – показник оригінальності;
k – кількість оригінальних відповідей.

Підрахунок сумарного показника за кожним субтестом варто проводити чітко після процедури стандартизації, тобто переведення сирих балів до стандартних. У цьому випадку пропонуємо проводити підсумовування балів за різними факторами, усвідомлюючи те, що така процедура не є достатньо коректною, а отже, сумарними балами можна користуватися тільки як приблизними та оціночними.

$$Т1 = Б1 + П + Ор1 = n + 3m + 5k,$$

де Т1 – сумарний бал по 1 субтесту;
Г1 – гнучкість по 1 субтесту;
Б1 – швидкість по 1 субтесту;
Ор1 – оригінальність по 1 субтесту;

n – загальна кількість доречних відповідей;
m – кількість категорій;
k – кількість оригінальних відповідей.

Варто звернути особливу увагу на термін «доречні, адекватні відповіді». По-перше, потрібно виключати відповіді, які згадувалися в інструкції, – очевидні способи використання газет: читати газету, дізнаватися новини тощо, крім спеціально обумовлених у категорії 1. Але в цьому випадку треба виключати тільки найочевидніші способи використання газети, по суті, лише наведені вище. По-друге, варто виключати повторювані (повністю), що дублюють одне одного відповіді.

Субтест 2. Висновки

Завдання. Перелічити різні наслідки гіпотетичної ситуації.

Інструкція випробуваному. Уяви, що станеться, якщо тварини та птахи зможуть розмовляти людською мовою.

Час виконання субтесту – 3 хвилини.

Оцінювання. Результати виконання субтесту оцінюються у балах:

1. Побіжність (швидкість відтворення ідей), n – загальна кількість наведених наслідків, 1 *відповідь (1 наслідок) – 1 бал. Б = n.*

2. Оригінальність – кількість оригінальних відповідей, кількість віддалених наслідків. Тут оригінальною вважається відповідь, наведена лише один раз (на вибірці 3 040 осіб).

Одна оригінальна відповідь – 5 балів.

$$Ор = 5k,$$

де Ор – показник оригінальності;
k – кількість оригінальних відповідей.

$$Т2 = n + 5k,$$

де Т2 – сумарний показник 2 субтесту.

Як і в першому субтесті, слід звернути увагу на виключення «недоречних» (неадекватних) відповідей, а саме: відповідей, що повторюються, я-відповідей, що не мають відношення до поставленого завдання.

Субтест 3. Слова

Модифікація для дітей 5–8 років.

Субтест проводиться індивідуально.

Завдання. Вигадати слова, які починаються або закінчуються певним складом.

Інструкції. Перша частина: придумай слова, які починаються на літери «по», наприклад «полиця».

Надаються 3 хвилини.

Друга частина: вигадай слова, які закінчуються на літери «ка». Наприклад, «торба». Даються 2 хвилини.

Час виконання всього субтесту – 4 хвилини.

Оцінювання. Результати виконання субтесту оцінюються у балах. Враховуються два показники:

1. Швидкість – загальна кількість наведених слів. Одне слово – 1 бал.

2. Оригінальність – кількість оригінальних слів, наведених один раз на вибірку 3 040 осіб. Одне оригінальне визначення – 5 балів.

$$Ор = 5\ k,$$

де k – число оригінальних слів;

Ор – показник оригінальності.

$$ТЗ = n + 5\ k,$$

де ТЗ – сумарний показник третього субтесту.

Модифікація для 9–15 років.

Завдання. Придумати речення, що складаються з чотирьох слів, у яких кожне слово починається із зазначеної літери.

Інструкції. Придумай якнайбільше речень, що з чотирьох слів, причому кожне слово у реченні починається із зазначеної букви. Ось ці літери (випробовуваним пред'являються надруковані літери): У М С К.

Використовують літери лише в такому порядку, не слід змінювати їх місцями. Приклад пропозиції: «Веселий хлопчик дивиться фільм».

Необхідно придумати якнайбільше своїх пропозицій із цими літерами.

Час виконання субтесту – 5 хвилин.

Оцінювання результатів. Виконання субтесту оцінюється за трьома показниками:

1. Швидкість – кількість придуманих речень – n, одна пропозиція – 1 бал.

$$Б = n.$$

2. Гнучкість. Зараховується кількість слів, використаних випробуваним, причому кожне слово враховується лише один раз. Тобто у кожному наступному реченні враховуються ті слова, які не вживалися випробуваним раніше або не повторюють слова з вказаного прикладу. Однокореневі слова, що належать до різних частин, вважаються однаковими, наприклад веселий, весело.

Кількість слів, які використовуються один раз – т. Одне слово – 0,1 бала.

$$Г = 0{,}1\ т,$$

де Р – показник гнучкості.

3. Оригінальність. Рахується число оригінальних за змістом речень, тобто таких пропозицій, для яких головна думка, висловлена в них, є оригінальною. Оригінальною буде вважатися пропозиція, яка зустрічається один раз на вибірці 30–40 осіб. Одна оригінальна пропозиція – 5 балів.

$$Ор = 5\ k,$$

де Ор – показник оригінальності;

k – число оригінальних речень.

$$ТЗ = n + 0{,}1m + 5k,$$

де ТЗ – сумарний показник третього субтесту (для 9–15 років).

Субтест 4. Словесна асоціація

Завдання. Навести якнайбільше визначень для загальновживаних слів.

Інструкції. Наведи якнайбільше визначень для слова «книга». Наприклад: «красива книга» – яка ще буває книга?

Час виконання субтесту – 3 хвилини.

Оцінювання. Результати виконання субтесту оцінюються у балах за трьома показниками:

1. Втеча – сумарна кількість наведених визначень – n. Одне визначення – 1 бал.

$$Б = n.$$

2. Гнучкість – кількість наведених класів – категорій відповідей. Одна категорія – 3 бали.

$$Г = 3 т,$$

де Р – показник гнучкості;

т – кількість категорій відповідей. Список категорій:

1. Час видання (стара, нова, сучасна, старовинна...).

2. Дії з книгою будь-якого типу (кинута, забута, вкрадена, передана…).

3. Матеріал та спосіб виготовлення (картонна, пергаментна, папірусна, рукописна, надрукована…).

4. Призначення, жанр (медична, військова, довідкова, художня, фантастична…).

5. Приналежність (моя, твоя, Петіна, бібліотечна, загальна, своя…).

6. Розміри, форма (велика, важка, довга, тонка, кругла, квадратна…).

7. Поширеність, популярність (відома, популярна, знаменита, рідкісн…).

8. Ступінь безпеки і чистоти (рваний, цілий, брудний, мокрий, пошарпаний, запорошений ...).

9. Цінність (дорога, дешева, цінна…).

10. Колір (червоний, синій, фіолетовий ...).

11. Емоційно-оцінне сприйняття (хороша, весела, сумна, страшна, сумна, цікава, розумна, корисна ...).

12. Мова, місце видання (англійська, іноземна, німецька, індійська, вітчизняна…).

Усі відповіді, що належать до однієї категорії, враховуються один раз та отримують 3 бали. У принципі, максимально можливий бал 12 х 3 = 36 балів (це у випадку, коли у відповідях присутні всі дванадцять категорій, що на практиці зустрічається дуже рідко). Як і у випадку субтесту 1, відповідям, що не підходять ні до якої категорії, надається нова категорія і відповідно додається по 3 бали за кожну нову категорію. У цьому випадку максимально отримана кількість балів може збільшитися.

3. Оригінальність – число оригінальних визначень – у разі – k. Оригінальне визначення – наведене лише один раз на вибірці з 30–40 осіб.

Одне оригінальне визначення – 5 балів.

Ор = 5 k (показник оригінальності).

$$T4 = n + 3\ m + 5\ k,$$

де Т4 – сумарний показник 4 субтесту.

Субтест 5. Складання зображень

Завдання. Намалювати задані об’єкти, користуючись певним набором фігур.

Інструкції. Намалюй певні об’єкти, користуючись наступним набором фігур: коло, прямокутник, трикутник, півколо. Кожну фігуру можна використовувати кілька разів, змінювати розміри, але не можна додавати інші фігури або лінії.

У першому квадраті намалюй обличчя, у другому – будинок, у третьому – клоуна, а у четвертому – те, що ти хочеш. Підпиши четвертий рисунок.

Досліджуваному пред’являється набір фігур, зображений на рис. 8.1, та зразок виконання завдання – лампа – рис. 8.2. Зразок незаповненого тестового бланку наведено на рис. 8.3.

Час виконання всіх рисунків – 1–8 хвилин. Довжина сторони квадрата – 8 см (для тестового бланку).

Оцінювання проводиться за двома показниками:

1. *Швидкість – гнучкість*. У цьому показнику враховуються:

М – кількість зображених елементів (деталей), 1 деталь – 0,1 бала;

N2 – кількість використаних класів фігур (з чотирьох заданих, a, b, c, d), один клас фігур – 1 бал;

V 2 – змінюється від 0 до 4;

V 3 – число помилок, помилкою вважається використання рисунку незаданої постаті чи лінії, одна помилка – 0,1 бала;

Б =? (n1 + n2 – n3) (швидкість).

Потім бали Б (швидкість) сумуються за чотирма рисунками.

2. Оригінальність.

k 1 – число оригінальних елементів рисунка. Під оригінальним елементом розуміється елемент незвичайної форми або незвичайне розташування елемента, незвичайне використання елемента, оригінальне розташування елементів відносно один одного.

Один оригінальний елемент – 3 бали.

В одному рисунку може бути кілька оригінальних елементів (рис. 8.4). k 2 – оригінальність рисунка (за темою, змістом). Може зустрічатися один раз на вибірку 30–40 осіб. k 2 може набувати значення 0 або 1. За оригінальний сюжет – 5 балів.

$$Op = 5k + ?\ 3k,$$
$$T5 = Б + Op,$$

Б – швидкість;

Op – оригінальність;

T5 – сумарний показник 5 субтесту.

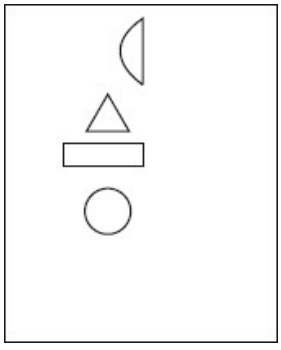

Рис. 8.1. Стимульний матеріал

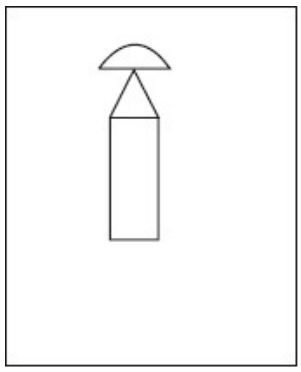

Рис. 8.2. Приклад виконаного зображення

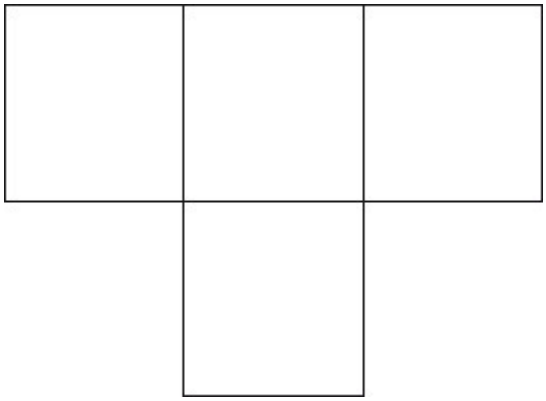

Рис. 8.3. Зразок тестового бланку

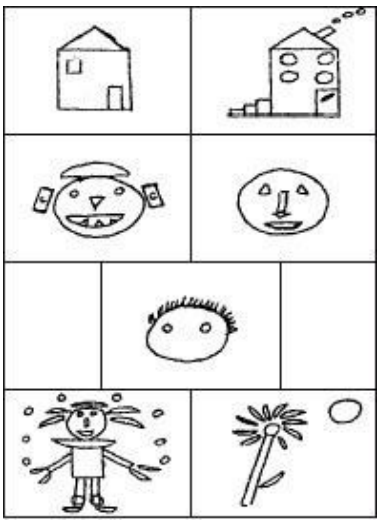

Рис. 8.4. Приклади рисунків, які виконані випробуваними

Субтест 6. Ескізи

Завдання. У квадратах тесту наводиться безліч однакових фігур (кіл), кожну з них треба перетворити на різні зображення.

Інструкції. Необхідно додати будь-які деталі або лінії до основного зображення так, щоб вийшли різні цікаві рисунки.

Потрібно домалювати ці картинки. Малювати можна всередині кола та зовні кола. Необхідно підписати назву кожного рисунка.

Час виконання двадцяти картинок – 10 хвилин.

На рис. 8.5 зображено частину невикористаного тестового бланка для цього субтесту. Розмір квадрата 5 х 5 см.

Випробуваному пред'являється як приклад намальоване обличчя (рис. 8.6).

Тестовий бланк складається з двох аркушів стандартного паперу, на кожному аркуші зображено по 10 квадратів із колом посередині (рис. 8.5).

Оцінювання за трьома показниками:

1. Швидкість – число адекватних задач зображених рисунків; n – число рисунків (змінюється від 0 до 20). За один рисунок – 1 бал.

$$Б = n.$$

Виключаються рисунки, що точно повторюють один одного (дублікат), а також рисунки, в яких не використаний стимульний матеріал – кола.

2. *Гнучкість* – кількість зображених класів (категорій) рисунків. Зображення різних осіб належать до однієї категорії, зображення різних тварин також становлять одну категорію;

m – кількість категорій, за одну категорію – 3 бали.

Г = 3m (гнучкість).

Список категорій:

1. Війна (військова техніка, солдати, вибухи…).

2. Тварини. Птахи. Риби. Комахи.

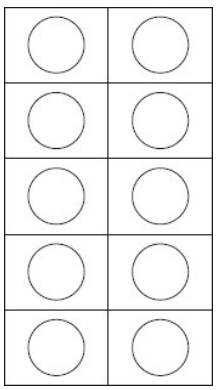

Рис. 8.5. Зразок тестового бланка

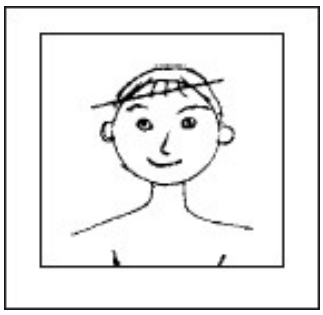

Рис. 8.6. Приклад рисунка для попереднього показу

3. Знаки (літери, цифри, нотні знаки, символи…).
4. Іграшки, ігри (будь-які).
5. Космос (ракета, супутник, космонавт ...).
6. Особа (будь-яке людське обличчя).
7. Люди (людина).
8. Машини, механізми.
9. Посуд.
10. Предмети домашнього побуту.
11 Природні явища (дощ, сніг, град, веселка, північне сяйво).
12. Рослини (будь-які – дерева, трави, квіти…).
13. Спортивні снаряди.
14. Продукти (їжа).
15. Візерунки, орнаменти.
16. Прикраси (намиста, сережки, браслет…).

Якщо рисунок не відповідає жодній категорії, йому присвоюється нова.

3. Оригінальність.

k – число оригінальних рисунків; оригінальним вважається рисунок, сюжет якого використаний один раз (на вибірці 30–40 осіб). Один оригінальний рисунок – 5 балів.

$$Op = 5\ k,$$

Op – показник оригінальності.

$$T6 = n + 3\ m + 5\ k$$

де Т6 – сумарний показник 6 субтесту.

Під час підрахунку балів за субтестом 6 варто враховувати всі рисунки незалежно від якості зображення. Про сюжет і тему треба судити не лише за рисунком, а й обов'язково брати до уваги підпис (рис. 8.7).

У маленьких дітей, які не вміють писати після закінчення роботи, необхідно запитати, що зображено на рисунках і підписати назви. Здебільшого це стосується вікової групи 5–7 років.

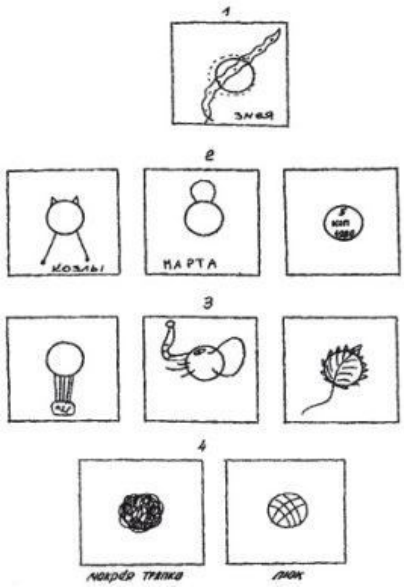

Рис. 8.7. Приклади рисунків

Субтест 7. Схована форма

Завдання. Знайти різні фігури, приховані у складному малоструктурованому зображенні.

Інструкції. Знайди якнайбільше знайомих предметів у цьому рисунку. Що тут зображено?

Час виконання субтесту – 3 хвилини. Тестовий стимульний матеріал наведено на рис. 8.8.

Оцінювання. Результати виконання субтесту оцінюються у балах за двома показниками.

1. Швидкість – сумарна кількість відповідей – n; одна відповідь – 1 бал.

$$Б = n.$$

2. Оригінальність – кількість оригінальних, рідкісних відповідей – k. У цьому випадку оригінальною буде вважатися відповідь, що надана один раз на вибірці 30–40 осіб, одна оригінальна відповідь – 5 балів.

$$Ор = 5 к.$$
$$Т7 = n+5k.$$

Т7 – сумарний показник сьомого субтесту.

Рис. 8.8. Стимульний матеріал

Якісний аналіз даних

Субтест 1. Використання газети

По цьому тесту випробуваними було надано у середньому 6 відповідей людини (за 3 хвилини), розкид за кількістю відповідей великий – від 1 до 14 відповідей.

Найчастіші відповіді: «Зробити з газети літак, шапку, корабель. Здати до макулатури. Підстилати газету. Впізнавати з неї нове. Дізнаватися програму ТБ».

Рідкісні, оригінальні відповіді: «Замочити газету та перекладати слова. Обмахуватися, коли спекотно. Карати газетою собаку (плескати собаку). Користуватися як календарем. Дізнатися номер лотерейного квитка. Дати грати кішці. Складати анонімки».

Субтест 2. Висновки

Тест викликав у деяких дітей труднощі. У середньому було дано 4 відповіді за 3 хвилини. Розмах становить від 0 до 11 відповідей. Було наведено 80 типів відповідей.

Індивідуальні відповіді: «Люди та тварини допомагатимуть один одному. Буде весело. Буде плутанина». Рідкісні, оригінальні відповіді: «Тварин навчатимуть іноземній мові, навчатимуть співати пісні; виступатимуть по телебаченню; голуб полетить і передасть листа словами; тварини їздитимуть на дачу; у тварини відпаде шерсть та хвіст».

Методики діагностики творчого мислення

Оскільки рівень здібностей не завжди відповідає рівню творчості, психологи діагностують як інтелектуальну обдарованість і продуктивність дітей, так і їх творчу обдарованість і продуктивність (креативність). Творчу обдарованість і продуктивність характеризують: багатство думки (кількість нових ідей на одиницю часу); гнучкість думки (швидкість переключення з одного завдання на інше); оригінальність; допитливість; здатність до розроблення гіпотези; релевантність (логічна незалежність реакції від стимулу); фантастичність (відірваність відповіді від реальності за наявності певного логічного зв'язку між стимулом і реакцією).

Методика «Лонгітюд» Л. Термена

Широко відомі дослідження американського психолога Л. Термена (1925 р.), який присвятив свої праці розвитку інтелекту дитини, теорії тестових вимірювань про геніальність. У США він спостерігав за 1 528 учнями (857 хлопцями та 671 дівчиною), вибраних із близько 250 тис. учнів. Було залучено дітей, коефіцієнт розумового розвитку яких перевищував 140. Результати досліджень показали, що в талановитих учнів показники фізичного розвитку, загального здоров'я та статевого дозрівання перевищували пересічні. Понад 70 % осіб зі згаданої групи закінчили коледж. Майже всі вони продовжили навчання в аспірантурі. Через декілька років було проаналізовано дані про 730 осіб цієї групи. З них було вибрано 150 найбільш успішних і 150 найменш успішних. Ці дві підгрупи найбільше різнилися суспільними здобутками. Виявилося, що члени успішної групи мають сильніші характери.

Л. Термен вдосконалив шкалу Біне-Сімона, фактично створивши відомий тест, що отримав назву «Шкала Стендфорд-Біне». У процесі лонгітюдного дослідження обдарованих дітей (IQ понад 140) психолог вивчав динаміку творчих здібностей і дійшов

висновку, що у таких дітей спостерігається більша активність і ефективність їх діяльності. Ця властивість зберігається впродовж життя. Вчений дотримувався думки, що основою творчої обдарованості є спадковість. Обґрунтував теорію про існування первісних розумових здібностей, до яких відносив: швидкість сприймання, вільність мовлення; цифрові обчислення; асоціативну пам'ять; логічне мислення.

Методика на визначення творчого мислення «Значення слів» О. І. Бесєдіна, І. І. Ліпатова, О. В. Тимченка, В. Б. Шапаря

Методика «Значення слів» О. І. Бесєдіна, І. І. Ліпатова, О. В. Тимченка, В. Б. Шапаря призначена для оцінювання творчого мислення. Досліджуваним пропонується 25 слів із різними значеннями. Упродовж 15 хвилин слід записати максимальну кількість значень для кожного слова. Завдання виконується на чистих аркушах паперу.

Інструкція: «Перед вами список із 25 слів. Ваше завдання за 15 хвилин написати якомога більше значень для кожного слова (враховуються лише різні слова)».

Перелік слів: корінь, господарство, зворот, тінь, язик, культура, шлях, лінія, суспільство, голова, обличчя, зв'язок, одиниця, номер, петля, квиток, рух, життя, смуга, клас, роль, світло, основа, слово, картина.

Далі визначаються результати за кількість підібраних слів: 51 – 2 бали; 52–61 – 3 бали; 63–71 – 4 бали; 72 – 5 балів.

Тестова методика Дж. Рензуллі, Р. Хартман і К. Калахан для вивчення творчого мислення та творчих проявів особистості

Опитувальник Дж. С. Рензуллі, Р. К. Хартмана є експрес-методом, що дозволяє швидко та якісно проводити діагностику в умовах обмеженого часу, а також доповнює батареї тестів (згадані вище), що потребують великих витрат часу та сил.

У цей час великі американські вчені-психологи Дж. Рензуллі, Р. Хартман і К. Калахан стали координаторами створення концепції та системи роботи з обдарованими дітьми. Ними були зібрані дослідницькі роботи вчених усього світу, присвячені проблемам дитячої та юнацької обдарованості.

На підставі цих робіт Дж. Рензуллі, Р. Хартман і К. Калахан вирішили створити надійний та валідний інструмент об'єктивної експертної оцінки вчителями різних сторін дитячої обдарованості. Було обрано чотири види обдарованості:

1) здатність до навчання;
2) мотиваційно-особистісні характеристики;
3) творчі здібності (креативність);
4) лідерські здібності.

Було створено опитувальники, з допомогою яких експертна рейтингова оцінка, виставлена педагогами, використовувалася у процесі ідентифікації обдарованих дітей.

Автори наголошували, що опитувальники не призначені для заміни існуючих тестів, а повинні бути додатковим засобом і можуть застосовуватися разом з існуючими методами ідентифікації обдарованих дітей. Ученими було проаналізовано досить багато літературних джерел, виявлено найважливіші поведінкові показники чотирьох видів обдарованості та створено чотири опитувальника. До них були включені лише найбільш значущі характеристики обдарованості, які виділені відомими вченими з різних країн. Але про таку характеристику обдарованості повинні були повідомити не менше трьох загальновизнаних учених. Між ними не мало бути суттєвих протиріч та розбіжностей.

Оскільки використовувалася експертна вчительська оцінка, то характеристики обдарованості були поведінковими, тобто за допомогою систематичного та випадкового спостереження під час різних ситуацій педагоги оцінювали ступінь прояву різних якостей школярів.

Методика «Анаграми»
(модифікація тесту Г. Айзенка, Н. А. Головань)

Методика «Анаграми» (модифікація тесту Г. Айзенка, Н. А. Головань) застосовується для дослідження компонентів творчого мислення дітей шкільного віку**.** Необхідний матеріал: анаграми: аалтірк, кожал, жаарб, тяха, нусск, вочане, атсін, товоквір, хда, ракиш, квоін, алсть, ідмь, анорбз, ійбли, йовубл, нийіс, саивл, шпаук, шрауг, ламюнко, нулшко, мнізко, ртаника, уакщ, улакк, тібчо, кмаабш, олаагш, отлаакш, ааннб, лякуоб, омнил, шааинм, іпрап, памгернет, апрупіс, ронт, сьецілт, ликор, коурс, круа.

Під час виконання завдання обстежуваним пропонується інструкція: «За 5 хвилин скласти із даних анограм слова, використавши всі букви анограми та не додаючи інших. Не затримуйтеся довго на цьому завданні». Відповіді: тарілка, ложка, чашка, баржа, яхта, скунс, човен, стіна, вівторок, дах, вікно, сталь, мідь, бронза, білий, буйвол, синій, слива, пушка, груша, малюнок, шлунок, знімок, картина, щука, кулак, чобіт, башмак, галоша, кашалот, банан, яблуко, лимон, машина, папір, пергамент, папірус, трон, стілець, крило, сурок, рука. Обробка даних виконаного завдання. Оцінка роботи досліджуваного проводиться за такою шкалою: 31 слово і більше – гнучке мислення з елементами самобутності, оригінальності; 22–30 слів – висока гнучкість; 17–21 слово – хороші показники гнучкості; 11–16 середні показники гнучкості; 10 слів і менше – інертне мислення.

Висновки

Отже, у сучасній психологічній науці з позицій психометричного, соціально-особистісного та альтернативного підходів розроблено безліч різних методів та підходів до діагностики творчого потенціалу: тести, шкали для оцінки якостей особистості, опитувальники, творчі завдання, експертні оцінки креативності, аналіз продуктів творчої діяльності.

Дослідниками здійснюються вимірювання творчого потенціалу на основі діагностики когнітивних, особистісних, мотиваційних чи середовищних змінних.

При цьому для діагностики рівня та динаміки розвитку креативності більшість дослідників досі використовують тест як найшвидший і найпростіший спосіб, у якому прояв креативності відображається у показниках швидкості, гнучкості, оригінальності та розробленості ідеї.

Відповідно до такого підходу виявлення рівня розвитку креативності і творчих здібностей допомагає психологам планувати подальшу роботу з творчого розвитку особистості за показниками креативності, творчих здібностей і творчого мислення.

Перелік питань для самоконтролю

1. Проаналізуйте дослідження творчого потенціалу у психологічній науці.

2. Які методики застосовуються для вивчення творчого потенціалу особистості?

3. Яких вимог треба дотримуватися під час відбору та застосування методик для дослідження творчого потенціалу особистості?

4. Охарактеризуйте психологічні методики діагностики творчої обдарованості дітей.

5. Розкрийте сутність, зміст і процедуру дослідження вербальної та невербальної креативності (Дж. Гілфорд та Е. П. Торренс у модифікації Е. Тунік).

6. Яка методика Л. Термена спрямована на розвиток творчого мислення дитини?

7. Проаналізуйте тестову методику Дж. Рензуллі, Р. Хартман і К. Калахан для діагностики творчого мислення та творчих проявів особистості.

8. Розкрийте особливості використання методики «Анаграми» (модифікація тесту Г. Айзенка, Н. А. Головань), запропонованої для діагностики творчого мислення дітей шкільного віку.

Завдання для самостійної роботи

1. Проаналізуйте праці гештальтпсихологів (Макса Вертгеймера, Вольфганаг Келера, Курта Коффки) про природу продуктивного мислення.

2. Розкрийте погляди необіхевіористів на діагностику інтелектуальної активності та творчих здібностей.

3. Здійсніть порівняльний аналіз діагностичних методики Л. Термена та Дж. Рензуллі щодо вивчення креативності та творчої обдарованості особистості: знайдіть спільне та відмінне.

Тестові завдання

1. Арнольд Гезелл запровадив у психологію метод:

а) спостереження;

б) аналізу вивчення продуктів діяльності;

в) біографічний;

г) лонгітюдного вивчення психічного розвитку.

2. Вивчення креативності започаткував:

а) А. Гезелл;
б) Л. Термен;
в) Дж. Гілфорд;
г) Е. Торренс.

3. Л. Термен здійснив лонгітюдне дослідження дітей із:

а) IQ понад 140;
б) IQ понад 120;
в) IQ понад 110;
г) IQ понад 130.

4. Л. Термен дотримувався думки, що основою творчої обдарованості є:

а) спадковість;
б) соціум;
в) дозрівання відділів головного мозку;
г) дозрівання ЦНС.

5. Л. Термен до первісних розумових здібностей не відносив:

а) швидкість сприймання;
б) вільність мовлення;
в) цифрові обчислення;
г) образну пам’ять.

6. Хто з відомих дослідників наголошував на тому, що в процесі розвитку навчання може випереджати дозрівання, а може відставати від нього:

а) Коффка;
б) Фолькельт;
в) Келер;
г) Вертгеймер.

7. Хто з видатних психологів особливу увагу приділяв вивченню креативності на основі дитячих малюнків:

а) Коффка;
б) Фолькельт;
в) Келер;
г) Вертгеймер.

8. Хто з нижче вказаних дослідників вважав, що навчання веде до утворення нової структури, отже, до іншого сприйняття і усвідомлення ситуації:

а) Коффка;
б) Фолькельт;
в) Келер;
г) Вертгеймер.

9. Який час відведено на виконання методики «Значення слів»:

а) 10 хвилин;
б) 15 хвилин;
в) 20 хвилин;
г) 25 хвилин.

10. Здатність запропонувати багато рішень, коли інші можуть знайти лише одне-два, – це:

а) пластичність;
б) рухливість;
в) ригідність;
г) оригінальність.

11. Перехід від одного аспекту проблеми до іншого без обмежень однією версією – це:

а) пластичність;
б) рухливість;
в) ригідність;
г) оригінальність.

12. Здатність приймати несподівані, небанальні, незвичні рішення – це:

а) пластичність;
б) рухливість;
в) ригідність;
г) оригінальність

13. Коли було створено «Батарею тестів Дж. Гілфорда»:

а) у 50-ті рр. XX століття;
б) у 60-ті рр. XX століття;
в) у 70-ті рр. XX століття;
г) у 80-ті рр. XX століття.

14. Скільки тестів містила «Батарея тестів Дж. Гілфорда»:

а) 5;
б) 10;
в) 15;
г) 20.

15. Хто здійснив модифікацію методики діагностики вербальної та невербальної креативності Дж. Гілфорда та Е. П. Торенса?

а) Е. Е. Тунік;
б) Дж. Рензуллі;
в) А. Біне;
г) Р. Стернберг.

16. Який із цих методів спрямований на дослідження тексту художнього твору з метою отримання психологічних відомостей про автора:

а) метод тестів;
б) біографічний метод;
в) аналіз результатів діяльності.

Список рекомендованих джерел

Основний

1. Бухлова Н. Б. Обдарована дитина. Психолого-педагогічний супровід. К.: Шкільний світ, 2013. 104 с.

2. Володарська М. О. Робота з обдарованими дітьми / М. О. Володарська, А. І. Настенко, О. М. Пілаєва та ін. Харків: Основа, 2010. 190 с.

3. Карпенко Н. А. Психологія творчості: навч. посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2016. 156 с.

4. Клименко В. В. Психологія наукової творчості. К.: Аверс, 2017. 319 с.

5. Роменець В. А. Психологія творчості. навч. посіб. 2-ге вид. К.: Либідь, 2004. 288 с.

6. Туриніна О. Л. Психологія творчості : навч. посіб. К.: МАУП, 2007. 160 с.: іл. Бібліогр. С. 156–157.

7. Яланська С. П. Психологія творчості: навчальний посібник. Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2014. 180 с.

Додатковий

8. Богоявленская Д. Б. Психология творческих способностей. М.: Изд. цент «Академия», 2002. 320 с.

9. Дружинин В. Н. Психология общих спосібностей. СПб.: Питер, 2007. 368 с.

10. Психология креативности / Любарт Т., Мушира К., Торджман С., Зенасны Ф.; пер. с фр. Д. В. Люсин. М.: Когито-центр, 2009. 215 с.

11. Савенков А. И. Психология детской одаренности. М.: Генезис, 2010. 440 с.

12. Тихомирова Т. Н. Интеллект и креативность в условиях социальной среды. М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2010. 230 с.

13. Туник Э. Е. Лучшие тесты на креативность. Диагностика творческого мышления. СПб.: Питер, 2013. 320 с.

14. Богоявленская Д. Б. Что выявляют тесты интеллекта и креативности? *Психология. Журнальчик высшей школы экономики*. 2004. № 2. С. 54–65.

15. Puttins creativitu to work / F. Barron, R. Sternberg, T. Tardif (eds). *The nature of creativity*. Cambridge Cambr. Press, 1988. P. 76–98.

Тема 9. Технології творчого розвитку особистості

Мета: освоїти технології творчого розвитку особистості та особливості їх використання в психологічній практиці.

План лекційного заняття

Вступ
9.1. Організація процесу творчого розвитку особистості.
9.2. Технології творчого розвитку особистості.
9.2.1. Проблемно-пошукова технологія.
9.2.2. Евристична технологія.
9.2.3. Рефлексивно-творча технологія.
9.2.4. Вітагенна технологія.
9.3. Digital-технології творчої самореалізації особистості.
Висновки

Ключові поняття та терміни теми: *етапи творчого розвитку особистості, проблемно-пошукова технологія, евристична технологія, рефлексивна технологія, вітагенні технології, технологія «відеоарт», технологія голограми, технологія «віртуальна вистава».*

Вступ

Одним із стратегічних завдань реформування освіти в Україні, згідно з державною програмою «Освіта», є формування освіченої творчої особистості, становлення її фізичного і морального здоров'я. Розв'язання цього завдання вимагає оновлення змісту та методів і технологій навчання, спрямованих на творчий розвиток особистості.

Сьогодні люди мають бути готовими жити в умовах постійних змін, непередбачених ситуацій, тому мусять бути мобільними, гнучкими, творчими. В організації пізнавальних процесів зростає роль асоціативно-образного типу мислення, механізмів інтуїції. Тому необхідно застосовувати новітні технології та методи, які сприятимуть розвитку творчого потенціалу особистості, самостійному творчому мисленню, формуванню спектру життєвих компетентностей, адекватних соціокультурним реаліям.

9.1. Організація процесу творчого розвитку особистості

У сучасній психологічній літературі логіка та послідовність процесу творчого розвитку особистості реалізується у п'ять етапів організаційної роботи.

Перший етап – пробудження, накопичення сенсорного, емоційного, інтелектуального досвіду як основи творчості. Важливими моментами цього періоду є інформаційний простір та імпульс спонукання, джерела, що мотивують творчу діяльність.

Другий – наслідування, імітація, освоєння еталонів креативної поведінки, технологій, засобів, способів творчої діяльності. Основна увага на цьому етапі приділяється освоєнню технологічного досвіду.

Третій – імплікації (зв'язку), перенесення, застосування освоєних прийомів у нових особистісно-значущих умовах, експериментування, пошук нових зв'язків та відносин, джерело становлення Я-концепції щодо власних можливостей, імпульс до розвитку позиції творця.

Четвертий – трансформація, перетворення досвіду відповідно до індивідуальних особливостей, можливостей, потреб особистості.

П'ятий – гармонізація психологічної структури креативності, індивідуалізація творчої діяльності, становлення творчої індивідуальності.

Серед пріоритетних способів розвитку здатності особистості до творчості особливого значення набуває створення проблемних ситуацій, постановка творчих завдань, формування евристичної структури досвіду особистості та умінь, які сприяють самостійному пошуку та виокремленню проблемних ситуацій та проблемних завдань у навколишній дійсності.

Отже, ключовим моментом розвитку творчості особистості є формування особливої структури її досвіду – евристичної структури. Ця структура постає як продукт певним чином організованої діяльності, спрямованої на розвиток здатності до різних форм пошукової діяльності.

З цих позицій на увагу заслуговує використання проблемних та евристичних технологій розвитку здатності до творчості.

9.2. Технології творчого розвитку особистості

9.2.1. Проблемно-пошукова технологія

Зазначимо, що характерною ознакою змісту проблемно-пошукової технології є відображення об'єктивних протиріч, що закономірно виникають у процесі пошуку та творчої діяльності, а також виступають джерелом розвитку думки.

Специфіка проблемної технології полягає в усвідомленні проблемної задачі, яка стимулює пошук способів і засобів її вирішення, відкриває шлях до нових знань у процесі. Структурна організація проблемно-пошукової технології подається у таблиці 9.1.

Таблиця 9.1

Структура проблемно-пошукової технології	
1.	Актуалізація набутих знань
2.	Створення проблемної ситуації – усвідомленого суб'єктом утруднення, подолання якого потребує пошуку нових знань і способів дій
3.	Постановка проблеми – проблемної ситуації, прийнятої суб'єктом на основі набутих знань, умінь, досвіду творчого пошуку
4.	Побудова проблемної задачі – проблеми, що вирішується за заданими умовами й параметрами
5.	Мисленнєвий пошук і розв'язання проблеми, що передбачає формулювання та доказовість гіпотез, аналіз можливих помилок, передбачення наслідків реалізації висунутих гіпотез, узагальнення та обґрунтування висновків
6.	Перевірка результатів вирішення проблеми і закріплення набутих знань

Успішність процесу впровадження проблемно-пошукової технології досягається завдяки створенню оптимальних умов для активізації творчої діяльності**,** що нейтралізує виявлені протиріччя та сприяє ефективності процесу реалізації даної технології (рис. 9.1).

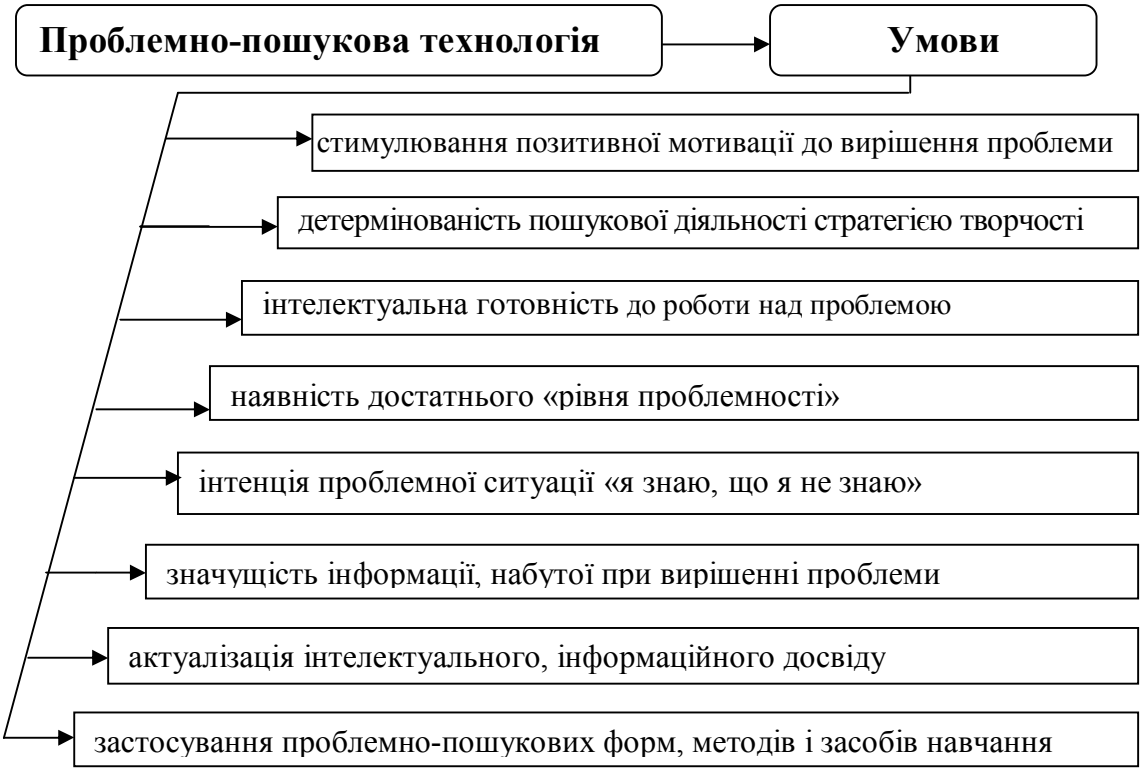

Рис. 9.1. Умови реалізації проблемно-пошукової технології

Послідовність етапів проблемно-пошукової технології зумовлена логікою пошуково-пізнавальної діяльності: сприйняття – осмислення – моделювання – оперування – аналіз мисленнєвого пошуку (рис. 9.2).

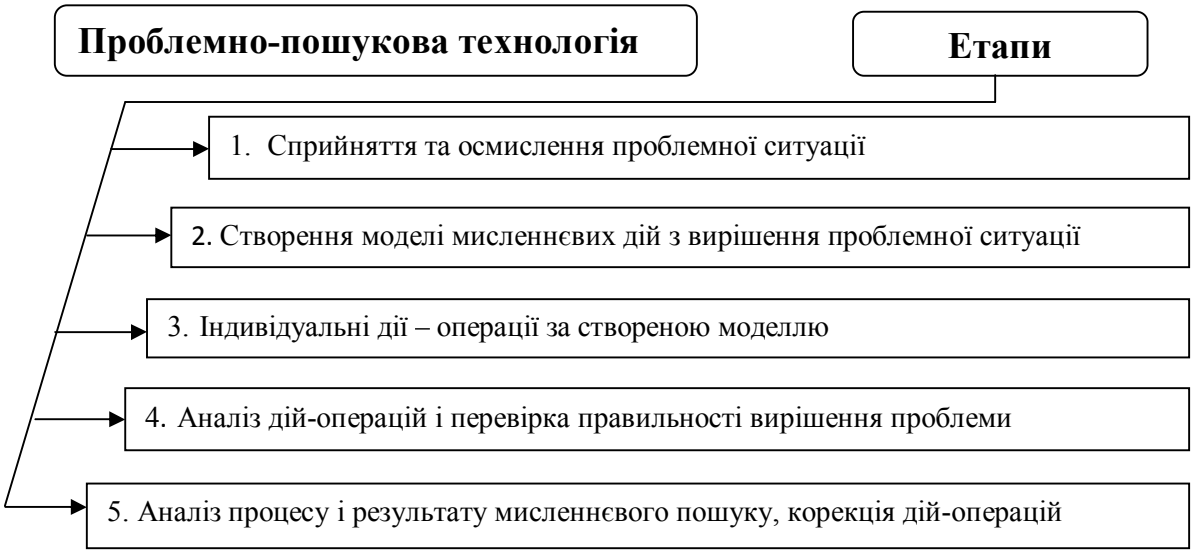

Рис. 9.2. Етапи проблемно-пошукової технології

Застосування проблемно-пошукової технології сприяє зростанню творчої активності, розвитку творчої ініціативи та самостійності особистості, підвищенню інтелектуальних актів свідомості, що досягається завдяки створенню проблемних ситуацій.

9.2.2. Евристична технологія

У психологічній практиці для активізації творчого мислення використовується евристична технологія. Праобразом цієї технології є «Сократівський діалог», застосування якого реалізує шлях набуття нових знань у процесі взаємодії співрозмовників шляхом питань і міркувань.

Серед провідних ознак евристичної технології варто відзначити такі: створення творчого продукту, що включає дві рівнозначні складові – матеріальну (матеріальні продукти діяльності у вигляді суджень, текстів, малюнків, виробів) та особистісну (зміна особистісних якостей, що розвиваються у процесі творчої діяльності).

Евристична технологія реалізується за такими принципами:

– особистісної цілеспрямованості особистості;

– вибору індивідуальної траєкторії інтелектуальної діяльності;

– творчої продуктивності;

– первинності творчого продукту над загальновизнаними стандартами: особистісної рефлексії.

Для досягнення активності творчого мислення варто сформувати певні особистісні якості, які класифікуються дослідниками за групами:

– креативні (натхненність, інтуїція, неординарність, винахідливість, відчуття новизни, схильність до ризику, прогностичність);

– когнітивні (допитливість, проникливість, кмітливість, аналітичність, здатність до наукового пошуку);

– організаційно-діяльнісні (спрямованість, варіативність, мобільність, комунікативність, рефлексивність).

Структуру евристичної технології складають технологічні елементи, унаочнені на рис. 9.3.

Рис. 9.3. Структура евристичної технології

Зазначимо, що евристична ситуація – це ситуація напруженості, що виникає спонтанно.

До способів створення напруженості належать: організація ситуації інтелектуальної напруги, що мобілізує вольові зусилля та активізує розумову діяльність; актуалізація протиріччя, що виникає спонтанно; виклад різних точок зору на одне питання; розгляд різних аспектів функціонування певних явищ; спонукання до узагальнень і висновків з реальної ситуації, зіставлення фактів; порушення сталих норм творчої діяльності, застосування нестандартних методів і форм пізнання, зорієнтованих на розвиток евристичної думки.

Евристична ситуація допускає відкрите, незакінчене вирішення головної проблеми, що стимулює до пошуку можливостей інших варіантів і способів вирішення.

Висвітлюючи сутність евристичної технології, варто наголосити на її ролі у розвитку самостійності особистості в процесі пошукової діяльності

Специфіка евристичної ситуації полягає у виникненні знання-думки, що є живим станом розуму особистості, тими смислами і розумінням, які народжуються у свідомості в результаті власних зусиль, індивідуального творчого акту.

Знання-думка – це відкриття нових ідей, себе і свого місця в житті, самоідентифікації особистості із зовнішнім світом, який ніколи не перестає бути власним твором.

У цьому процесі неабиякого значення набуває створення *евристичних ситуацій думки,* що приводить до прирощування знань-думок у свідомості всіх учасників діалогу. У таких творчих ситуаціях кожний із співучасників діалогічної взаємодії займає позицію, що вимагає самостійного набуття знань і народження знання-думки у процесі вирішення складних проблем. Це насамперед *ситуації-сумніву* (Сократ), які виникають як початок нової думки при запереченні старої під час діалогічного зіткнення різних позицій, міркувань, точок зору.

9.2.3. Рефлексивно-творча технологія

Впровадження в практику рефлексивної технології сприяє актуалізації глибинних шарів самосвідомості та емоційно-чуттєвої сфер особистості, індивідуально-неповторному розумінню образів світу, його проблем і трансформацій, також усвідомленню Я-образу та екзистенції інших людей. Тим самим ця технологія надає процесу творчого розвитку особистісно-творчого «звучання».

Конкретизуючи особливості рефлексивної діяльності у процесі творчого розвитку особистості, варто виокремити алгоритм таких мисленнєвих дій:

Моделювання образів за цим алгоритмом складається з ціннісно-орієнтаційних, змістово-операціональних, естетично-оцінних та рефлексивних дій. Особливу увагу варто приділяти рефлексивному осягненню домінант, на яких створюється сучасна модель образу світу з новими темами, формами, стилями, дискурсивними диспозиціями і семіотичними перевагами. Високий ступінь узагальнень зумовлює повноту осягнення та глибину розуміння явищ, сформованість художньо-образних уявлень і обґрунтованість оцінних суджень, творче освоєння світу та самовизначення в ньому. Разом з тим здійснюється розкриття як життєвих смислів художньої творчості, так і особистісних смислів людини.

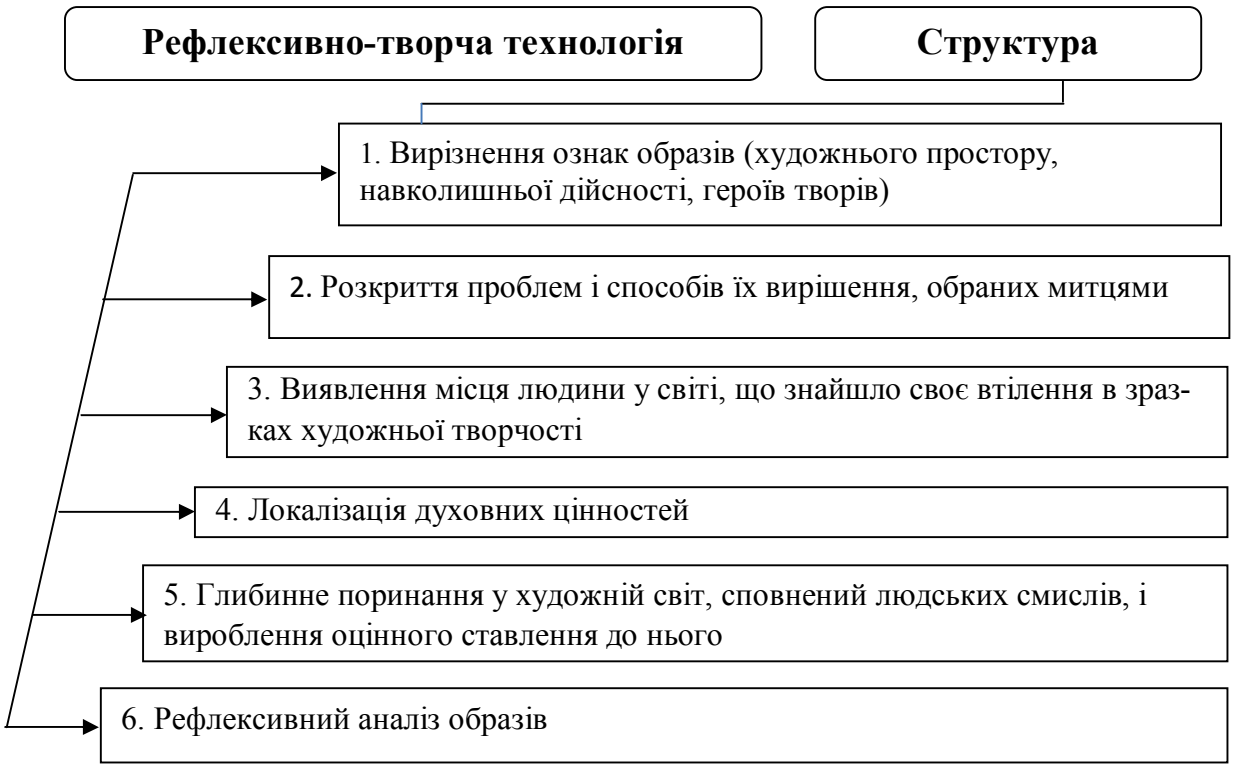

Рис. 9.4. Структура рефлексивно-творчої технології

У смисловій інтерпретації творчої скарбниці механізм рефлексії та його практична реалізація сприяють ініціюванню смислової самоцентрації особистості. Рефлексія стає джерелом її внутрішнього досвіду, способом самопізнання та інструментом творчого самовираження на основі цінностей художньої творчості.

Значення рефлексивної технології підтверджується наявністю в ній декількох «шарів», кожний з яких виступає предметом самоусвідомлення та переосмислення власної творчої діяльності:

– організаційно-регулятивний шар (цілі та завдання творчої діяльності);

– комунікативний шар (стиль спілкування, ставлення до творчої взаємодії);

– кооперативний шар (способи, засоби, технології організації взаємодії, передача повноважень і відповідальності в процесі співтворчості);

– особистісно-мотиваційний шар (особистісні якості суб'єкта, його інтереси, мотиви, установки);

– предметно-інтелектуальний (специфіка протікання інтелектуальних процесів за умов рефлексивного сприйняття художніх творів).

Рефлексивно-творчий процес набуває ознак самоактуалізації, життєвих смислів, саморегуляції поведінки, а також усвідомлення своїх цілей, творчої позиції, емоційно-ціннісного ставлення до зразків творчості, взаємовідношень між творчою особистістю та навколишньою дійсністю.

Особливості змісту рефлексії розкриваються на різних *етапах* інтелектуальної діяльності:

Рис. 9.5. Етапи рефлексивно-творчої технології

Оскільки через механізм рефлексії передбачається акт інтелектуальних і творчих здібностей особистості, то рефлексивна технологія є актом співвіднесення та узгодження мисленнєвих дій із змістом і формою художньої творчості. Логічно визначити *рефлексію* провідним механізмом універсалізації творчої активності. Завдяки гармонізації індивідуальних інтелектуальних дій та загальних форм художнього простору універсальність творчої діяльності переходить у різні види творчої діяльності особистості.

Так, варто пропонувати рефлексивну технологію, яку доцільно використовувати у процесі освоєння зразків мистецької творчості.

На *першому етапі* рефлексії здійснюється входження в об'єктивну художню реальність, відбувається сприймання об'єктивного твору, особистісний смисл якого належить предметній стороні свідомості суб'єкта. Адже коли відчуваємо трагічну бентежність душ шекспірівських героїв, духовне піднесення від краси готичного собору, переливи кольорових барв імпресіоністичної палітри, то це дещо таке, що властиве самому мистецтву, а не особливостям психологічного стану суб'єкта. Саме з відчуття «чистої» об'єктивності твору, заглиблення в його зміст з метою усвідомлення «життєвого світу мистецтва» та мобілізації внутрішніх сил для перцептивної та інтелектуальної діяльності починається художня рефлексія.

Передовсім, здійснюється відображення та створення фонової картини, тобто фону, на якому відбувається посилення яскравості окремих точок інтенсивності ситуацій культури, дискретів культурного ландшафту, концентратів «світіння» новоутворень. Так, наприклад, космічний багатовимірний образ світу сприймається у вигляді геометрії та спектральності силових напружень, енергетичних хвильових потоків, вібрацій, ритмів, взаємодій, що визначають структуру космосу. Вони єднають численні кольорові, темброві, акустичні простори, створюючи ілюзію космічномножинної просторовості й надреальності. Тому конструктивним способом побудови фонової картини художніх композицій, кристалізації упорядкованих структур у хаосі є кольорова (темброва) енергетична динаміка (сонорна музика, асоціативна поетика, аудіовізуальне і комп'ютерне мистецтво, дизайн).

Природно, що *другий етап* рефлексивної технології визначається перенесенням уваги особистості з об'єктивного художнього буття твору на власні особливості сприйняття мистецтва. Зацікавленість безпосередньою предметністю змінюється на контактування з більш глибинними прошарками власного «я». Особистість класифікує художні враження та реакції на них, сприймає саму себе як дослідника своєї активної мисленнєвої діяльності: спостережень, внутрішнього діалогу, аналізу, міркувань, пошуку, що виникають за рухом художньо-естетичних почуттів. У цьому процесі реципієнт навчається бути свідком своїх думок,

об’єктивно спостерігати за власними почуттями, концентрувати свій розум, контролювати його спрямованість, тобто здійснювати саморегуляцію. Інакше у процесі виявлення динаміки розвитку художніх образів на другому етапі рефлексивної технології відбувається концентрація спектральних сполучень художніх образів і духовних цінностей у внутрішньому світові особистості.

Саме ці кольорові, звукові, тембральні сполучення утворюють вектори, які поділяють сферу осмислення на окремі зони, виокремлюють фокус картини і сприяють інтенсифікації пошукового процесу. Виникає ситуація внутрішнього діалогічного спілкування між виокремленими у свідомості моментами події, оцінкою психологічних орієнтирів, смислів образів, геометричних, колористичних і акустичних абстракцій, питаннями, що задають напрями пошуку.

Застосування інтерпсихічної форми рефлексії у самій дії передбачає створення системи позиційних зв’язків і стосунків суб’єктів, встановлення яких детермінується співіснуванням різних поглядів, способів самовизначення. Для здійснення рефлексії необхідно вирізнити у контексті події численні точки зору суб’єктів пізнання художніх творінь, які окреслюють можливості розвитку культурної ситуації. У такий спосіб створюється позиційна спільність між суб’єктами, вирішуються проблеми «тут і тепер». При цьому рефлексія стає аналогічною до процесу розгорнутого аналізу ситуації, що відбувається не після події, а у свідомості одного суб’єкта паралельно з подією.

Суб’єктом рефлексії виступає подійна та позиційна спільність, у якій реципієнт самовизначається, щоб зайняти певне місце, з якого відкривається і створюється картина світу (і образ себе в ньому). Рефлексивні дії та операції мають піднятися до рівня особистісного ставлення, до культурних зразків і людських позицій як до потенційних можливостей власного «я». Єдність місця, дії та суб’єктивної картини світу є тією інтегративною одиницею рефлексивного аналізу, в якій органічно злиті соціальна сутність інтерпсихічної сфери свідомості та її діяльнісні й суб’єктивні характеристики.

Внаслідок пізнання своїх інтенціональних переживань, самовизначення у просторі людських відношень, ціннісних орієнтирів і культурних норм, художні враження від образів набувають особистісно-суб'єктивного смислу, композиційні форми зводяться до інтенціональних форм.

Тому *третій етап* рефлексивної технології можна визначити як повернення від суб'єктивності до об'єкта пізнання через комплекс об'єктивних і суб'єктивних інтерпретацій на основі уявлень, пов'язаних з конкретним зразком. Так усвідомлюється сутність художнього предмета, а його ейдетика поєднується із суб'єктивною інтенціональністю реципієнта.

Знаходження зв'язку між інтенцією художнього значення та його реалізацією завдяки виявленню пізнавального смислу художньої мови, а також духовних цінностей зразків художньої творчості здійснюється на основі встановлення зв'язків між вирізними частинами картини і структурними утвореннями. Тут розкривається специфіка художніх явищ за допомогою образних аналогій, компаративного аналізу, синтезу, моделювання, схематизації.

На цьому етапі здійснюється організація діяльності свідомості в нову цілісну діяльність шляхом організації її внутрішніх компонентів і знаходження взаємозв'язків нової діяльності з умовами зовнішньої культурної ситуації, а також осмислення конкретних умов у різних варіантах. У цьому ракурсі відбувається конструювання нової картини художньої дійсності та визначається ймовірність збігу суб'єктивної реальності з вихідними зовнішніми умовами.

На *четвертому етапі* рефлексивної технології активізується включення власного «я» в концептуальне розуміння художніх образів світу. Діяльність свідомості набуває інтегрованого характеру, мислення проявляється через двоєдині пари: чуттєве і понятійне, емоціональне і раціональне, абстрактне і конкретне, індивідуально-інтуїтивне та художньо-образне. Єдність художніх процесів та репрезентованих ними психічних станів людської чуттєвості означає розкриття культурної ейдетики та завершення переходу від зовнішньої предметності мистецького матеріалу на початковому рівні діяльності свідомості до внутрішнього суб'єктивного саморозвитку, тобто саморефлексії особистості.

На цьому етапі рефлексивної технології завершується перетворення художнього зразка в культурний об'єкт, який є ідеальним предметом в його інтенціональній предметності. Свідомість набуває вищого рівня активності, що характеризується злиттям об'єктивного і суб'єктивного в художньому світі. Збіг художніх констант із суб'єктивними переживаннями реципієнта призводить до реконструювання смислу, який втілено у творі митцем, в культурні смисли та особистісні інтенції реципієнта. Цей рефлексивний акт свідчить про єднання художнього тексту і культурного контексту та переживань суб'єкта, за умови якого зникає дуалізм, роздвоєність власного «я» та буття художнього універсуму культури. Суб'єкт стає одним цілим з предметом культури і завдяки цьому проникає в його світ.

У такий спосіб створюється рефлексивний *іносвіт,* який є умовою для самопроєкції та саморегулювання особистості. Це – інтерсуб'єктивний момент організації процесу творчого розвитку, в якому зникають межі між смислом художнього тексту та внутрішнім світом реципієнта. Його значення полягає у виникненні інтимних почуттів, нової культурно-творчої позиції, нових поворотів у пошуках вирішення власних проблем, нового розуміння художнього світу культури, а через нього – життя.

Перетворення рефлексії у стиль життя, глобалізація світоглядних уявлень у контекстах культурних і соціальних відносин, у взаємодіючих контекстах буття, різних подіях і паралельних актах визначає сутність завершального етапу рефлексивної технології. Її інструментальним оформленням виступає спрямованість особистості, що розглядається як цінність пізнання власного життєвого світу та художнього простору культури, стратегія побудови системи життєвих відношень особистості, міжперсональних стосунків суб'єктів.

Отже, психологічним механізмом творчого розвитку у процесі сприйняття мистецтва є рефлексія, що характеризується взаємопроникненням особистості у художній світ культури та світу культури в особистість через піднесення реципієнта до усвідомлення себе самого та освоєння ним художніх образів як здобутку власної свідомості. З одного боку, художня дійсність знаходиться над людиною, з іншого – людина сама відкриває себе художньому світові культури.

Психологічний резонанс виникає завдяки створенню варіантів художніх образів світу, розробка яких передбачає врахування внутрішнього досвіду особистості, соціальної свідомості та перцепцію особистості. Тим самим створюється «вільний простір» інформативної змістовності, що виступає інтерсуб'єктивним моментом, який потребує високого рівня художнього узагальнення й відповідає завданню цілісного осягнення та особистісного пізнання нескінченної інформації сучасної культури та життя.

Пропонована технологія має забезпечити результативність рефлексивної діяльності, що значною мірою актуалізує процес творчого розвитку особисті, її духовного вдосконалення та культурного збагачення.

9.2.4. Вітагенна технологія

Використання вітагенної технології (vita – від лат. життя; ген, генний – від грец. genes – народжений) ґрунтується на актуалізації життєвого досвіду в процесі творчого розвитку особистості та передбачає створення оптимальних умов для її творчої самореалізації.

Опора на життєвий досвід дозволяє допомогти в прояві творчої індивідуальності, освоєнні нових форм життєдіяльності, адекватних розвитку суспільства засобом актуалізації вітагенного досвіду, набування його нових конструктивних форм. При цьому за основу береться не весь життєвий досвід, а вітагенний, тобто та частина досвіду, яка є найбільш значущою для особистості в цей період і актуалізується в адекватних ситуаціях.

Отже, застосування вітагенних технологій дозволяє переосмислити життєвий досвід як самої особистості, так і творчі долі видатних митців і винахідників. Цей досвід потрібно розглядати як самостійне джерело набуття нових знань, а особистість – в ролі носія ціннісного знання, творця оригінальних продуктів культури, мистецтва, техніки. За таким підходом особистість є не лише об'єктом, а й суб'єктом пізнання, здатним до перетворення власного внутрішнього світу та навколишньої дійсності, що сприяє її творчому зростанню.

У цьому аспекті доцільним є звернення понять «життєвий досвід» і «досвід життя» та їх неоднозначне тлумачення.

Поняття «життєвий досвід» тлумачиться як інформація, що стала надбанням особистості, відкладена в резервах довгострокової пам'яті, що знаходиться в стані постійної готовності до актуалізації та самореалізації в адекватних ситуаціях. Це своєрідний сплав думок, знань, емоцій, вчинків, які пережила особистість.

Дефініція «досвід життя» інтерпретується як вітагенна інформація, яка не «пережита» людиною, а лише пов'язана з її поінформованістю про ті чи інші аспекти життя й діяльності, але яка не має для неї достатньої цінності.

Завдання вітагенної технології як інструменту творчої самореалізації полягає в тому, щоб перевести досвід життя в життєвий досвід.

Саме на цей перехід звертають увагу сучасні діячі мистецтва в своїх творах.

У мистецтві настала епоха роздумів і міркувань над повсякденним життям звичайної людини. Численні художні твори, які є різними за змістом, стилем, драматургічним рішенням, об'єднує тема життєвого світу людини та її долі, що, відповідно, потребує нової аксіології та розкриття пов'язаних з нею проблем сенсу життя, самовизначення людини, її самоцінності та життєвої нестабільності.

У сучасній творчості домінує екзистенціальна проблематика та герой, який прагне подолати «бар'єри» долі, страх, самотність і занедбаність. Модель цього героя зорієнтована на пошуки самовизначення в нових умовах соціуму, на відображення в ньому злиття особистого та загального. Відображаючи екзистенціальну свідомість людини, митці показують абсурдність буття та жорстокість повсякденності життя, акцентуючи увагу на відчуженні особистості в дисгармонійному світі (наприклад, «Уйди-уйди» М. Коляди).

Нове покоління драматургів вступає в діалог щодо художніх цінностей та до спроби «експлікації» (розкриття суті та значення предмета) естетичної логіки сучасного європейського театру в межах нової концепції. Тут варто навести сюжет п'єси «Подвиг» О. Потапової (режисер В. Левицький), в якому повідомляється про життя речей і людей. Створена як педантична фіксація звуку від банківського автомату до стукоту коліс метро ця п'єса нагадує

експерименти А. Г. Наймана в музичному мистецтві. У тексті є фабула із зупиненням поїзду героєм, міститься вираження шумового багатоголосся повсякденного життя, яке подається у вигляді репетиції оркестру, де кожний актор – це музичний інструмент, який налагоджує своє звучання.

Такі художні зразки є актуальними для осмислення свого життєвого досвіду, стимулювання особистості до самовизначення та творчої самореалізації в існуючому світі. З цих позицій здійснюється перехід вітагенної інформації у вітагенний досвід.

У такий спосіб структура вітагенної технології включає три стадії. Перехід вітагенної інформації відбувається на різних рівнях глибини цього процесу. Виокремлюють такі *стадії ц*ього переходу:

1) перцептивна – стадія, яка характеризується первинним сприйняттям вітагенної інформації, нерозчленованим, недиференційованим і неосмисленим;

2) оцінково-аналітична – стадія, що передбачає визначення особистістю значущості отриманої інформації;

3) установча – стадія, під час якої особистість стихійно, мимовільно або усвідомлено й цілеспрямовано створює установку на освоєння інформації, яка має життєвий смисл і практичну цінність.

Часто вітагенні технології розглядаються в поєднанні з голографічними проєкціями, де голографічний метод проєкції становить сукупність способів, спрямованих на багатовекторне сприйняття інформації, яка відповідає особливостям багатомірності навколишнього світу й накопиченого життєвого досвіду.

Голографічний метод дозволяє розглядати об’єкти не менше ніж у трьох проєкціях:

1) вітагенній – опирається на власний життєвий досвід, обираючи об’єкт природи;

2) стереопроєкції – ставить перед собою завдання розкривати можливості об’єкта;

3) голографічній – використовує додаткову інформацію про обраний об’єкт.

На увагу заслуговують такі прийоми вітагенної технології з голографічними проєкціями, як:

– стартова актуалізації життєвого досвіду особистості;
– випереджаюча проєкція передачі інформації;
– додаткове конструювання;
– тимчасова просторова змістовна синхронізація проєкцій;
– вітагенні аналогії в проєкціях;
– вітагенне натхнення об'єктів живої й неживої природи;
– творчий синтез проєкцій;
– творче моделювання ідеальних об’єктів.

Разом з тим вітагенна технологія включає сукупність методів творчого розвитку особистості, яка подається на рис. 9.6.

Рис. 9.6. Методи вітагенної технології з творчого розвитку особистості

Завершальний етап вітагенної технології варто провести у формі *гри «Мікрофон»,* що дозволяє застосувати такі елементи вітагенної технології, як: формулювання власних думок і їх висловлювання; погодження із суспільною думкою або її спростування на підставі власного життєвого досвіду або досвіду відомих діячів (представників культури, мистецтва, науки і техніки).

У цьому аспекті згадаймо повість «Старий і море» Е. Хемінгуея, осмислення якої спонукає до міркувань відповідно до власних переконань:

– «Вірю…»;
– «У цілому правильно, але…»;
– «Сумніваюся…»;
– «Не вірю…»;
– «Не тільки не вірю, а й вважаю помилковими…»;
– «Заперечуючи ці ідеї, я пропоную свої…».

Рефлексивні висловлювання сприяють перенесенню події, відтвореної в повісті, допомагають осмислити моральні протистояння у повсякденному житті, дати відповіді на проблеми кризових ситуацій з огляду на власний життєвий досвід і досвід людства.

Ефективні методи стимулювання до осмислення духовних цінностей і життєвого смислу художніх творінь досягаються прийомами *провокації, емоційного та інтелектуального* «*шоку*», що спрямовано на розширення сфери свідомості, прояви неусвідомлених реакцій особистості.

Безперечно, що вирішення нагальних проблем суспільного життя вимагає відкритого діалогу, адекватної системи художнього світогляду та образного мислення, інтелектуальної рефлексії, взаємоузгодження минулого, теперішнього та майбутнього.

З цих позицій в артпрактиці застосовується *флешбек (проблиск) у минуле* або *флешфорвард (осяяння) у майбутнє*, тимчасове переривання послідовності повідомлення з метою показу певних подій минулого або погляду в майбутнє. Флешбек використовують для пояснення вчинків героїв художніх творів і реальних людей, розкриття їх задумів, для ознайомлення аудиторії з попереднім перебігом, щоб запобігти труднощів у процесі розуміння сюжету і його проєкції в життєвих ситуаціях. Іноді навіть весь твір являє собою неперервний ланцюг флешбеків, зокрема в кінофільмі «Громадянин Кейн».

9.3. Digital-технології творчої самореалізації особистості

Ресурсним майданчиком для творчої самореалізації особистості є творчі онлайн-об'єднання, де можна вільно втілювати власні ідеї, реалізовувати свої задуми та наповнювати історію сучасними зразками.

Особливостями діяльності творчих онлайн-об'єднань є розробка проєктів і пошук нових творчих рішень у дистанційному форматі, співпраця з аудиторією в соціальних мережах. Серед форм, які використовуються під час впровадженя творчих проєктів – аудіо-відеозаписи, онлайн-заняття, віртуальні репетиції, відеоконсультації, відкриті вистави, онлай-концерти, виставки, дистанційні конкурси, соціальний сторітеллінг.

Робота творчих онлайн-об'єднань концентрується на таких аспектах їх діяльності, як: створення тренду творчого об'єднання, «поринання» в медіаконтент, багатоканальне спілкування та залучення нової аудиторії. Розширення функціональних дій творчих об'єднань у дистанційному форматі сприяє як підвищенню їх репутації, так і розкриттю нових можливостей для творчої самореалізації особистості. Так, робота творчих об'єднань над *digital-проєктом* дозволяє використовувати всі цифрові канали взаємодії з аудиторією: Інтернет, мобільні додатки, цифрове ТВ, месенджери, розсилки. Завдяки застосуванню багатоканальних платформ digital-проєкт виступає технологією залучення офлайн-аудиторії на онлайн-заходи та виходу на онлайн-ринок.

Комунікативна взаємодія на перших етапах діяльності проводиться в Instagram. Реципієнт може бути присутнім на ключових моментах створення проєкту: від вибору програми, репертуару, творів та інтерпретації образів до перегляду репетицій і виступів, участі в обговореннях проєкту та проходження квесту в месенджері Telegram.

Досягнення ефективності digital-проєкту рекомендується визначати за такими показниками: кількість унікальних користувачів, які побачили повідомлення; кількість переглядів; кількість кликів за посиланням; кост-ефективність (фактична вартість унікального користувача); кількість і якість реакцій (лайки, коментарі, репости). Виявлений рівень захопленості користувачів

допоможе зрозуміти зацікавленість інформацією про творче онлайн-об'єднання та оцінити ефективність digital-технології.

Технологія «Віртуальна вистава» відрізняється тим, що під час її впровадження не розробляється віртуальна копія арт-вистави, використовуються соціальні мережі як нова сцена. Артменеджером створюється *віртуальна вистава* за законами онлайн-спілкування в мережі. Артменеджер поєднує отримані відеоматеріали в єдиний «текст». Зацікавлена аудиторія має можливість бути присутньою при всіх ключових моментах створення вистави: від вибору образів, до постановки номерів з виконавцями з різних міст. Кожний реципієнт самостійно вирішує, в якому форматі йому сприймати прем'єру: подивитись завершений фільм-виставу або виставу-квест у месенджері Telegram.

За допомогою Telegram-бота вистава перетворюється в квест: для того щоб побачити наступну сцену, представнику аудиторії потрібно відповісти на питання, пов'язані з життям і творчістю головних героїв. Як підсумок, тільки від реципієнта залежить, яку виставу він бажає сприймати.

До новітніх технологій творчої самореалізації особистості варто віднести креативний потенціал таких технологій, як *голограми*, за допомогою яких створюється віртуальна реальність. Прикладом успішного застосування голограм є проєкти творчого колективу Lemieux Pilon 4D Art. Змішана технологія дозволяє Lemieux Pilon 4D Art розширити розповідні, просторово-часові можливості вистави. Взаємодія голограми та «живого» виконання дає змогу поєднати різні реальності. Адже один і той самий виконавець водночас представляє кількох персонажів завдяки поєднанню зображень різної природи (відео, двох- і тривимірна графіка, спецефекти, голограми, поліекран) з декораціями, освітленням, звуком, акторською грою. Зняті сцени перенесені у віртуальну реальність, доповнену *тривимірними моделями та оснащену можливістю управління.*

Особливою галуззю є поєднання сучасних технологій з творчими діями виконавця – з танцем, співом, виконанням перформансу або музичного твору, імпровізацією, – що значною мірою сприяє творчому самовираженню та самореалізації особистості. Так, *технологія «відеоарт»* виникла як творчий напрям перфомансу. За допомогою *відеоарту* виконуються такі завдання, як:

а) відеодокументація перформансу; дослідження виразних можливостей відео: б) уповільнення, масштабування, зміна фокусної відстані, звернення до глядача, складні просторово-тимчасові конструкції, створення ілюзії; в) дослідження специфіки сприйняття відеотворів аудиторією; г) пошуки самоідентичності відеомитця; д) пошук форм поетичного висловлювання; е) синтез художніх форм – відеоінсталяція, відеоперформанс, відеоскульптура.

На хвилі популярності сформувався окремий напрям, так званий *«Кіберформанс»* – форма цифрового уявлення, в якому в живий виступ вводяться музика, звуки, відеопроєкції, трансляції, голограми, комп'ютерна графіка та інші елементи. Комп'ютер, отримуючи інформацію з відеокамери (декількох камер), може аналізувати одержуваний потік послідовними кадрами. Завдання полягає у тому, щоб визначити критерії аналізу та маркери, на які комп'ютер повинен звертати увагу – певний колір, форму, співвідношення тощо.

Крім того, на сучасному етапі розвитку технологій (програмних засобів і апаратного забезпечення) автори можуть моделювати вже не плоске зображення (екранне, проєкційне), а *тривимірний простір, середовище, і управляти його характеристиками не тільки за заданою програмою, а й в режимі імпровізації.* Професійною програмою для створення тривимірних медіаінсталяцій і медіаперформансів є програма TouchDesigner, розроблена компанією Derivative.

Висновки

На підставі викладеного зазначимо, що сучасні технології є ефективним інструментарієм творчої самореалізації особистості в цифровому суспільстві, оскільки стимулюють до пошуку нових засобів самовираження, досягнення художнього та технічного синтезу, визначення нових способів поринання творчої особистості у віртуальну реальність.

Використання сучасних технологій творчої самореалізації особистості сприяє активізації її внутрішнього потенціалу, встановленню інтерактивної комунікації в соціальних мережах, відкритості висловлень і пролонгації оригінальних ідей щодо перспектив життєдіяльності.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте етапи процесу творчого розвитку особистості.
2. Розкрийте творчу спрямованість проблемно-пошукової технології, алгоритм дій та умови її проведення.
3. Проаналізуйте структуру евристичної технології та її змістові характеристики.
4. Розкрийте значення рефлексивно-творчих технологій для розвитку творчого потенціалу особистості.
5. Висвітліть логіку та послідовність етапів рефлексивно-творчої технології.
6. У чому полягає функціональне призначення вітагенної технології?
7. Які методи вітагенної технології потрібно застосовувати для реалізації життєвого досвіду особистості в творчій діяльності?
8. Обґрунтуйте психологічний потенціал digital-технологій та доцільність їх використання для творчої самореалізації особистості в періоди духовної кризи суспільства.

Завдання для самостійної роботи

1. Наведіть приклади практичної реалізації етапів психологічної роботи у процесі сприйняття та рефлексивного аналізу особистістю життєвого смислу та духовних цінностей зразків художньої творчості.
2. Використовуючи вітагенну технологію, розгляньте способи відображення життєвого досвіду видатних людей в їх творіннях. Здійсніть порівняльний аналіз їх творчої долі.
3. Відстежте, як саме створення та розв’язання евристичних ситуацій спонукає особистість до активізації творчого мислення та досягнення інсайту (осяяння).

Тестові завдання

1. На основі класифікатора активізації та інтенсифікації творчої діяльності можна виокремити такі технології:

а) ігрові;

б) інтерактивні;

в) проблемно-пошукові;

г) евристичні;

д) усі відповіді правильні.

2. Ігрові технології використовуються як:

а) самостійні технології для засвоєння понять навчальної теми;

б) елементи більш масштабної технології;

в) навчальне заняття або його частина (вступ, пояснення, виклад матеріалу, закріплення матеріалу, вправи, контроль навчальних досягнень);

г) креативна технологія.

3. Підготовчий етап креативної технології включає:

а) формулювання цілей:

б) детальний аналіз гри;

в) визначення теми і змісту:

г) результати роботи;

д) усі відповіді правильні.

4. Процесуальний етап ігрової технології включає:

а) формулювання загальної мети;

б) детальний аналіз гри;

в) проведення гри згідно з розробленою моделлю;

г) результати гри;

д) усі відповіді правильні.

5. Рефлексивна технологія передбачає задоволення таких пізнавальних потреб тих, хто навчається:

а) самоствердження;

б) самовираження;

в) самозахист;

г) самоактуалізація.

6. Сутність якої технології розкривається у наведеному визначенні:

«Колективна, цілеспрямована творча діяльність, коли кожен учасник і команда в цілому об'єднані рішенням головного завдання»:

а) проєктно-пошукова технологія;

б) вітагенна технологія;

в) digital-технології;

г) евристична технологія;

д) усі відповіді правильні.

7. Інтелектуальне змагання, розвиваюче вміння творчо впроваджувати свої погляди і судження:

а) рефлексивна технологія;

б) проблемно-пошукова технологія;

в) евристична технологія;

г) інтерактивна технологія;

д) проєктно-пошукова технологія.

8. Сутність проблемно-пошукової технології полягає у:

а) вивченні пізнавальних здібностей;

б) управлінні пізнавальною діяльністю;

в) визначенні проблеми;

г) постановці проблеми і засвоєнні готових висновків;

д) організації творчої пошукової діяльності.

9. У сучасних креативних технологіях застосовуються методи:

а) пояснювально-ілюстративного навчання;

б) евристичний;

в) проблемного навчання;

г) словесні;

д) усі відповіді правильні.

10. У яких з перерахованих методів містяться елементи проблемно пошукової технології:

а) репродуктивні вправи;

б) евристична бесіда;

в) демонстрація картин;

г) проведення дослідів.

11. Особливість проблемно-пошукової технології полягає у:

а) систематичній самостійній пошуковій діяльності;

б) створенні проблемних ситуацій під керівництвом тьютора;

в) створенні тьютором проблемних ситуацій та їх спільному вирішенні разом із учасниками;

г) усі відповіді правильні.

Список рекомендованих джерел

Основний

1. Бухлова Н. Б. Обдарована дитина. Психолого-педагогічний супровід. К.: Шкільний світ, 2013. 104 с.

2. Робота з обдарованими дітьми / Володарська М. О., Настенко А. І., Пілаєва О. М., Полуніна С. М. Харків: Основа, 2010. 190 с.

3. Дєніжна С. О. Smart-технології в розвитку інноваційного потенціалу суб'єктів освітнього процесу. *Модернізація вищої освіти України в контексті євроінтеграції*: міжвузівський зб. матер. круглого столу. К., 2016. С. 35–42.

4. Карпенко Н. А. Психологія творчості: навч. посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2016. 156 с.

5. Клименко В. В. Психологія наукової творчості. К.: Аверс, 2017. 319 с.

6. Роменець В. А. Психологія творчості. навч. посіб. 2-ге вид. К.: Либідь, 2004. 288 с.

7. Туриніна О. Л. Психологія творчості : навч. посібник. К.: МАУП, 2007. 160 с.: іл. Бібліогр. С. 156–157.

8. Яланська С. П. Психологія творчості: навчальний посібник. Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2014. 180 с.

Додатковий

9. Баракова Ю. Є. Інтелектуальні ігри в початковій школі. Х.: Вид. група «Основа», 2005. 192 с.

10. Баракова Ю. Є. Універсальні інтелектуальні ігри. Педагогічна академія пані Софії. Х.: Вид. Група «Основа», 2005. 32 с.

11. Вауліна О. М., Бурилова Є. М. Закордонний досвід у роботі з обдарованими дітьми. *Початкове навчання та виховання*. 2015. № 31–32. С. 36–39.

12. Волобуєва Т. Б. Розвиток творчої компетентності школярів. Харків, 2005. 110 с.

13. Клименко В. В. Как воспитать вундеркинда. Харьков: Фолио, 2016. 116 с.

14. Клименко В. В. Психологические тесты таланта. Харьков: Фолио, 2016. 228 с.

15. Роджерс Н. Творчество как усиление себя. *Вопрос психологии.* 1990. № 1. С. 164–168.

16. Робота з обдарованими дітьми. Сходинки творчого зростання. 1–4 класи: посіб. для вчителя. Тернопіль: Навчальна книга, 2006. 152 с.

17. Сова М. О., Дєніжна С. О. Сучасні технології трансформації соціально-комунікативного простору. *Вісник КНУ імені Тараса Шевченка:* наук. журнал. Психологія. 2016. № 2 (5). 92, [75–77] с.

18. Сова М. О., С. О. Дєніжна Медіатворчість викладача та технології її реалізації в освітньому процесі. *Інноваційна педагогіка:* науковий журнал. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2020. Випуск 29, т. 1. 195, [179–185] с.

19. Туріщева Л. В. Особливості роботи з одарованими дітьми. Харків: Основа, 2008. 122 с.

Тема 10. Методи стимулювання та активізації творчого розвитку особистості

Мета: засвоїти методи стимулювання та активізації творчого розвитку особистості, розкрити особливості їх використання у психологічній практиці.

План лекційного заняття

Вступ

10.1. Характеристика методів стимулювання та розвитку творчого мислення.

10.2. Методи активізації творчого потенціалу та особливості їх практичного використання.

10.3. Рефлексивні методи самоорганізації та самопізнання творчої особистості.

10.4. Проблемно-пошукова спрямованість методів активізації творчого процесу та їх застосування у психологічній практиці.

10.5. Творчі тренінги та ігри.

10.6. Психологічне тестування.

Висновки

Ключові поняття та терміни теми: *методи розвитку творчого мислення, методи активізації творчого потенціалу, методи самоорганізації, методи самопізнання, методи активізації творчого процесу, творчі тренінги, ігри, психологічне тестування.*

Вступ

Проблема вибору та використання методів творчого розвитку особистості набула особливої актуальності в умовах трансформаційних змін, які відбуваються у сучасному суспільстві. У зв'язку з цим організацію процесу доцільно здійснювати з використанням комплексу методів розвитку творчої ініціативи та свободи самовираження, творчих здібностей та креативності, творчого мислення та творчої активності, емоційної заангажованості особистості в творчій діяльності та її здатності до самостійного творчого пошуку. Застосування вказаних методів у психологічній практиці має сприяти досягненню успішності процесу творчого розвитку особистості, розкриттю її внутрішнього потенціалу та творчій самореалізації в життєдіяльності.

10.1. Характеристика методів стимулювання та розвитку творчого мислення

Метод гірлянд і асоціацій пропонований українським психологом-дослідником В. В. Рибалко. Практична реалізація цього методу здійснюється за таким алгоритмом:

1) визначення синонімів об'єкта;

2) вибір випадкових об'єктів;

3) складання комбінацій з елементів гірлянди синонімів об'єкта й елементів гірлянди випадкових об'єктів. Комбінації утворюють із двох елементів, намагаючись об'єднати кожен синонім розглянутого об'єкта з кожним випадковим об'єктом;

4) складання переліку ознак випадкових об'єктів. Визначають ознаки випадково обраних об'єктів із якнайбільшою кількістю ознак – як основних, так і другорядних. Для зручності складають таблицю ознак, в одному стовпці якої зазначено випадкові об'єкти, а в другому – їх ознаки;

5) генерування ідей послідовним приєднанням до об'єкта і його синонімів ознак випадково обраних об'єктів;

6) генерування гірлянд асоціацій. З ознак випадкових об'єктів, виявлених на кроці 4, генерують гірлянди вільних асоціацій. Вони можуть бути надто довгі, тому варто обмежити генерування часом або кількістю елементів гірлянди. У разі колективного генерування гірлянд асоціацій кожен член колективу робить це самостійно;

7) генерування нових ідей. До елементів гірлянд синонімів об'єкта намагаються приєднати елементи гірлянд асоціацій;

8) вибір альтернативи. Вирішують, чи продовжувати генерувати гірлянди асоціацій, чи їх уже досить для добору корисних ідей. Якщо за попередньою оцінкою таких ідей мало, можна продовжити створювати гірлянди асоціацій, починаючи з нових елементів гірлянд, генерованих на кроці 6, діючи аналогічно;

9) оцінювання та вибір раціональних варіантів ідей. Серед безлічі нераціональних, тривіальних і навіть безглуздих ідей зазвичай завжди можна знайти оригінальні та раціональні. Якщо швидко вдається знайти кілька десятків варіантів рішення, то цілком прийнятна ситуація, коли хоча б 5–6 варіантів виявляться раціональними;

10) вибір оптимального варіанта.

Метод «мозкової атаки» як ефективний спосіб розвитку творчого мислення запропонував А. Ф. Осборн (1937 р.). «Мозкова атака» (брейнстормінг) – це процедура групового творчого мислення, тобто спосіб одержання від групи осіб великої кількості ідей за короткий проміжок часу.

Вважається, що впродовж 1,5 години (двох академічних годин) група має продукувати до сотні ідей. Проведення «мозкової атаки» може бути здійснено за поданим нижче алгоритмом.

1. Підготовка. Вибір проблеми та її вивчення за допомогою індивідуальних реактивних методів, наприклад:

– формулювання проблеми;

– вивчення проблеми;

– вибір головного методу розв'язання поставленої проблеми;

– перевірка всіх наявних методів розв'язання.

2. Формування креативної групи. «Мозкова атака» буде найуспішніша за таких умов:

– група має складатися приблизно з десяти осіб;

– соціальний статус учасників має бути приблизно однаковий;

– у групі має бути лише кілька людей, обізнаних у проблемі, яка розглядається, щоб надати повний простір уяві учасників;

– не бажано, щоб до групи входили особи, які мають спеціальні знання та занадто вправні в чомусь. Їх прагнення осмислювати висловлювані ідеї, відповідно до наявного досвіду, може сковувати уяву інших учасників;

– потрібно обговорювати проблему в комфортній і невимушеній обстановці, щоб учасники могти розслабитись.

Крісла потрібно розмістити по колу, стіл не обов'язковий. Треба мати дві-три класні дошки; керівник має головувати. Йому варто утримуватися від тиску на учасників. У групі призначають секретарів-спостерігачів, які фіксують висловлювання та поведінку ораторів.

3. Процедура «мозкової атаки» проводиться у три етапи:

1) вступ: триває до 15 хвилин. Ведучий повідомляє про сутність методу, роз'яснює правила дій учасників, повідомляє про проблеми, записує їх на дошці. Він пояснює, чому обрано саме таку тему, потім просить учасників запропонувати власні варіанти формулювань і записує їх на дошці;

2) генерація ідей: учасники дискусії вільно висловлюють свої ідеї. Щоб зафіксувати їх на дошці, призначають секретарів або асистентів. Якщо нові ідеї не виникають, ведучий просить учасників подумати над проблемою, подивитися на дошку;

3) новий спалах ідей: ведучий видає бланки з питаннями, відповіді на які породжують спалах і запитання;

4) висновок. Можливі два варіанти:

– класичний варіант, коли ведучий дякує учасникам за виконану роботу й повідомляє, що висловлені ідеї буде доведено до відома фахівців-практиків. Якщо в учасників брейнстормінгу виникнуть нові ідеї, вони можуть передати їх письмово керівникові дискусії. Це не найкраща процедура завершення «мозкової атаки», тому можливі й інші варіанти заключної частини занять;

– полегшений варіант, коли учасники брейнстормінгу самі оцінюють ідеї такими способами:

а) учасники дискусії розробляють критерії оцінки ідей; їх записують на дошці, розміщують за ступенем важливості;

б) запропоновані ідеї групують за підставами залежно від змісту ідей;

в) визначають найперспективнішу групу ідей, оцінюючи кожну ідею за певними критеріями;

г) тестують ідеї методом від супротивного;

д) визначають найнеймовірніші ідеї та намагаються перетворити їх на реальні;

е) кожний учасник нібито знову проводить «мозкову атаку» для себе особисто, створюючи на основі вже зафіксованих ідей щось нове;

ж) група вибирає найцінніші ідеї, розміщує їх за ступенем важливості та пропонує для впровадження.

Метод «письмової мозкової атаки» полягає у тому, що для проведення сесії створюють комісію з фахівців, найкомпетентніших у розв’язуваній проблемі. Комісія формулює творчі завдання у вигляді опитувальника, у якому в доступній формі відображено всі їх аспекти. Варто приділяти увагу якості опитувальника, бо від цього залежить ефективність творчих ідей. За допомогою письмової «мозкової атаки» можна подолати психологічні бар’єри, що виникають у ході усної «мозкової атаки».

Метод синектики, розроблений американським психологом *В. Дж. Гордоном* (1952 р.), був вперше використаний вченим у роботі з винахідниками.

Термінологічне значення слова «синектика» означає об'єднання різнорідних елементів за аналогією.

Особливість цього методу полягає у залученні різних аналогій. Застосовують *чотири види аналогій*.

1. *Пряма аналогія.* Розглянутий об'єкт зіставляють зі схожими за принципом дії об'єктами з інших галузей техніки чи природи. На цьому ґрунтується біоніка. Як приклади, можна зазначити антикавітаційні покриття гребель типу моху на валунах; створений за принципом будови ока жаби прилад ретинотрон, що реагує тільки на рухому ціль; самозагострювані різці Ігнатьєва побудовані як котячі пазурі.

2. *Особистісна аналогія (емпатія).* В її основі лежить ототожнення винахідника з елементом проблемної ситуації, тобто вміння «ввійти в шкіру іншого». Це схоже на етюди, виконувані студентами театральних вузів.

3. *Символічна аналогія.* Її ще називають абстрактною. Треба знайти значеннєве формулювання пропонованої ідеї, наприклад: авторучка – знаряддя письма, творець тексту; автодорога – перевізник вантажів, об'єднувач держав; полум'я – видиме тепло тощо. Потім потрібно подумати, як і куди поширюється означений елемент, як він зберігається. Від таких загальних міркувань можна перейти до бажаного рішення.

4. *Фантастична аналогія* дає змогу розв'язати проблеми в бажаному, ідеальному варіанті, щоб усе відбулось «як у казці». Завдання можна формулювати як міф, казку тощо, залежно від фантазії автора (до речі, багато передбачень фантастів давно вже втілено в життя). Фантастичне бачення дуже допомагає винахіднікові, проте воно відірване від закономірностей розвитку технічних систем.

Творчість – процес безперестанних взаємних переходів задуму та його втілення, переживання та вираження, раціонального й інтуїтивного.

Імпровізація – це ніби стрибок, перерва поступовості в розвитку цього процесу. У мистецтві імпровізація несе в собі чудове відчуття творчості, що лежить в основі всесвіту. Її миттєвість часто варта років кропіткої праці, а раптова, блискавична образна перспектива, що сяйнула в темряві – глибокодумних пророцтв.

Наприклад, пошук оригінальної назви книги в контексті синектики розуміють як стисле, суто поетичне формулювання змісту ключового слова. Називають слово, цікаве з погляду керівника, а потім пропонують подати його сутність у вигляді короткої фрази, яка містить певний парадокс. Для пошуку назви книги потрібні навички до утворення метафор. Ці назви можуть відображати сутність ключового слова, містити парадокс, бути оригінальними. Можна зробити 5–10 спроб назвати книгу.

Якщо нові ідеї знайдено, їх розвивають і оцінюють, а ні, то учасники повертаються до початку синектичного процесу, використовуючи дані попереднього обговорення.

Як приклад, наведемо такі методики для стимуляції творчої активності за допомогою мозкової атаки та синектики:

– складання речень: із трьох-п’яти узятих навмання слів потрібно скласти якнайбільше різних речень;

– пошук загального: у двох-трьох навмання взятих словах пропонують відшукати якнайбільше загальних ознак;

– вилучення зайвого слова: з кожних запропонованих трьох слів потрібно залишити два чимось подібні;

– пошук аналогів: потрібно придумати якнайбільше аналогів до цього слова;

– пошук сполучних ланок: потрібно знайти предмети, які можуть поєднати одне з іншим; знайти нові, максимально різноманітні застосування предмета; як найнесподіваніше домалювати, закінчити запропонований малюнок декількома способами; дописати речення, придумавши як найбільше різних закінчень до початку.

10.2. Методи активізації творчого потенціалу та особливості їх практичного використання

Метод індивідуальної «мозкової атаки» ґрунтується на розумовому експерименті, у якому використано ідею «мозкової атаки». Людина сама ставить завдання, генерує ідеї, виконує обов'язки секретаря, а потім оцінює власні ідеї, хоча останню функцію вона може передавати й експертові-фахівцеві.

Тривалість індивідуальної «мозкової атаки» має не перевищувати 3–10 хвилин. За цей час потрібно запропонувати якнайбільше ідей для розв'язання певної проблеми, мобілізуючи власну уяву та фантазію, і швидко записати відповіді на запитання.

Роботу проводять письмово: ідеї, що виникають, треба обов'язково фіксувати на папері. Можна також вести аудіозапис, якщо людина може промовляти свої міркування вголос. Доцільно занотовувати й ті питання, які особа ставить сама собі. Успіх індивідуальної «мозкової атаки» залежить від індивідуальних якостей особистості: уяви, фантазії, уміння формулювати запитання, на які можна дати альтернативні відповіді. При цьому доцільно спиратися на власний стандартний перелік питань, список методів виконання технічних завдань або на випадкові асоціації чи натхнення. Здатність до індивідуальної «мозкової атаки» можна розвинути під час тренувань.

Оцінку ідей доцільно відстрочити на якийсь час, наприклад на день або декілька днів.

Метод контрольних запитань (далі МКЗ) Т. Ейлоарта розроблено 1955 р. у Кембриджському університеті. Цей метод розвиває творчий потенціал, послідовно ставлячи перед людиною навідні запитання, на які потрібно одержати відповіді. Його можна застосовувати у формі монологу чи діалогу. Контрольні запитання можуть бути, наприклад, такі:

- як можна по-новому застосувати об'єкт;
- як спростити й модернізувати його;
- що можна збільшити (зменшити);
- що можна перетворити?

Використовувати МКЗ варто тоді, коли немає складних технічних проблем. МКЗ дає людині можливість відійти від звичних уявлень, перебороти психологічну інерцію, розкрити творчі можливості, систематизувати перебір варіантів.

Метод «*Алгоритм розв'язання винахідницьких задач (далі – АРВЗ)»* Г. С. Альтшуллера існує у формі кількох модифікацій. Згідно з ним треба завчасно оволодіти певною послідовністю розумових дій, які сприяють відшуканню нового технічного рішення:

1) аналіз задачі;
2) аналіз моделі задачі;
3) визначення ідеального кінцевого результату та фізичної суперечності;
4) мобілізація та використання речовинних і польових ресурсів;
5) застосування інформаційного фонду рішень;
6) змінення та заміна завдання;
7) аналіз засобу усунення фізичної суперечності;
8) використання отриманого результату;
9) аналіз ходу розв'язання задачі.

Ці етапи розв'язання задачі можна поділити на конкретні кроки, що сприяють відшуканню нової ідеї. Останнім часом на основі узагальнення досвіду застосування АРВЗ розроблено теорію розв'язання винахідницьких задач – ТРВЗ.

10.3. Рефлексивні методи самоорганізації та самопізнання творчої особистості

Метод «монолог винахідника» ґрунтується на індивідуальному розмірковуванні дослідника подумки, під час якого мова перетворюється на діалог із самим собою, коли людина сама ставить собі питання та сама відповідає на них. Для застосування цього методу потрібно мати добре розвинені рефлексивні здібності. Правильне, цілеспрямоване, обґрунтоване самоопитування – це мистецтво, яке значною мірою залежить від можливості обдумувати відповідь, що містить нову та корисну інформацію. Тому «монолог винахідника» можна уявити собі як певну монодраму, індивідуальну драматургічну дію, де винахідник виконує усі ролі:

менеджера, дослідника, конструктора, виробника, експерта, бізнесмена, користувача тощо. Ефективність цього методу залежить від переліку питань, які ставить собі винахідник. Розглянемо деякі з цих переліків, згруповані в окремі методи.

Метод «Список контрольних запитань» (за Е. Крином) – це спосіб самоорганізації особистості в процесі творчої діяльності. Вирішуючи проблеми, людина має систематично ставити перед собою запитання-вимоги, наприклад такі:

– потрібно постійно докладати розумових зусиль;

– важливо уникати поєднання елементів у систему з надмірною докладністю;

– доцільно частіше запитувати себе, ставлячи запитання типу «чому?»;

– треба відшуковувати безліч імовірних рішень;

– доцільно запобігали консерватизму, спробам няв'язувати стереотипи групових рішень.

Метод організації розумового експерименту (Г. Я. Буш) передбачає вирішення завдань, які подані у вигляді самоопитувальника. Нижче наведені запитання, які містяться у пропонованому самоопитувальнику.

1. Яке аналогічне винахідницьке завдання виконували раніше: в останні десять років (за відомими патентними матеріалами), в історичні та доісторичні часи, в інших галузях науки, техніки та культури?

2. Чи відомі незвичайні розв'язання цього завдання чи аналогічного йому?

3. Чи можна досягти мети, виконавши інше завдання – наукове, технічне, естетичне чи організаційне?

4. Як можна вирішити завдання, якщо не брати до уваги витрати, чи від його виконання залежить життя людини, чи технічний проєкт можна використовувати як іграшку, чи він являє собою навчальний посібник, експонат?

5. Як можна було б виконати завдання, коли б основними критеріями були яскрава оригінальність, естетичні якості об'єкта, рівень стандартизації й уніфікації?

6. Як можна було б розв'язати завдання, якби технічний проєкт діяв у іншому середовищі – у космосі, під водою, у середовищі з експериментальними параметрами (такими як висока чи низька температура, тиск, освітлення, агрегатний стан тощо)?

7. Чи не можна тепер, за сучасних технічних можливостей, скористатися відкинутими раніше рішеннями?

8. Чи не можна передбачити результат виконання завдання через 10–15 років з урахуванням зростання суспільних потреб?

9. Які основні вади відомих варіантів розв'язання завдання? Яким має бути рішення без цих недоліків?

10. Наскільки може підвищитись ефективність проєкту, якщо вдосконалити прототип до межі його можливостей?

11. Які три методи пошуку рішення, протилежні традиційним, логічно найнепридатніші для виконання завдання? Які результати дасть спроба розв'язати завдання саме такими методами?

12. Чи проаналізовано побічні результати розумових і матеріальних експериментів?

13. Чи було зроблено спробу аналізувати кумедні ідеї та каламбури, що асоціюються з умовами завдання?

14. Чи було використано аналогії з виконанням ідентичних завдань у давні часи; моделювання завдань у ході винахідницьких ігор; ідеї, виявлені за допомогою емпатії, перенесення проєкту в іншу галузь науки й техніки; функціональне наслідування живим істотам, ототожнення з живими істотами (біоніку), технічними об'єктами, неживою природою на Землі й у космосі, суспільними подіями, фізичними явищами й ефектами; новітні наукові відкриття, різні заміщення, імітацію, асоціації; метафори, алегорії, гіперболи, синоніми; макети, муляжі, моделі, зокрема образно-знакові: графіки, схеми, діаграми, оперограми, сітки, матриці, а також структурні, функціональні та принципові схеми?

15. Чи було використано евристичні можливості: інверсії – пошуку протилежного, альтернативного, обхідного чи трансформованого завдання; зміни точки зору; пошуку розв'язку завдання від кінця до початку; визначення контрастного, протилежного розв'язку за допомогою антонімів, парадоксів, протилежностей, антитез, алогізмів; зміни порядку виконання функцій і залучення протилежних

функцій; перетворення шкідливих факторів на корисні; заміни традиційної функції на альтернативну; заміни матеріалів на протилежні; утилізації матеріалів, відходів, заміни середовища?

16. Чи було цілеспрямовано використано евристичні можливості аналізу та його різновидів; системний, структурний і морфологічний аналіз, аналіз засобів, цілей і функцій елементів проєкту; функціонально-вартісний аналіз; аналіз результатів і витрат; генетичний аналіз проблемної ситуації; аналіз відкинутих у минулому рішень, історії розвитку проєкту «життєвого циклу» об'єкта чи технології, теоретично можливих меж параметрів об'єкта, більш простого принципу роботи, схеми, форми, структури проєкту?

17. Чи було застосовано евристичні властивості синтезу, такі як дублювання, мультиплікація проєктів (створення багаторівневих, багатоступеневих, каскадних конструкцій, гірлянд об'єктів), агрегатування, об'єднання модульних елементів, резервування, часове та функціонально-біологічне об'єднання, збільшення кількості дій та операцій, динамізація, створення функціональних комплексів, фізичне і хімічне об'єднання, синтез механізмів?

18. Чи було використано евристичні можливості темпоральних і динамічних змін за допомогою застосування стислих строків, концентрації зусиль, короткочасних дій; об'єднання періодичних і циклічних процесів у безперервні; прискорення та зміни типу рухів; застосування рухомих елементів замість нерухомих; інтенсифікації активних і реактивних сил; використання природних сил; тимчасового зосередження сил; динамізації середовища тощо?

19. Чи було використано можливості евристичних змін у просторі?

Методи самопізнання особистісних якостей застосовують для формування психологічної характеристики власних особистісних якостей, від яких залежить успішність творчої поведінки й діяльності. Самоспостереження проходить у формі виявлення, фіксації (у щоденнику) й аналізу фактів власної поведінки та діяльності, зумовлених відповідними якостями особистості. Самоспостереження виконують за такими правилами:

а) попередньо визначають і запам'ятовують актуальні щодо самовиховання якості особистості (їх має бути не більше 5–7), щоб потім вибірково сприймати й оцінювати свої вчинки, дії та якості;

б) ці самоспостереження заносять до щоденника впродовж досить тривалого часу (наприклад, тижня чи місяця) наприкінці кожного дня, увечері, відтворюючи в пам'яті минулі події дня, вчинки та дії;

в) факти власної поведінки та діяльності фіксують у першій частині щоденника в об'єктивній, змістовній формі, зазначаючи час і ситуації, у яких їх було виявлено;

г) у другій частині щоденника дають проміжну оцінку поведінки й узагальнюють факти, що характеризують прояв кожної з виявлених раніше особистісних якостей. Оцінка може бути якісною (наприклад, добрий-поганий, цінний-малоцінний тощо) та кількісною (наприклад від –5 до +5);

д) у третій частині щоденника узагальнюють факти спостереження за всіма виділеними параметрами, визначають їх пріоритет, дають порівняльну характеристику. Власні якості оцінюють як найцінніші, досить розвинені, що утворюють «ядро» особистості, та як такі, які потрібно цілеспрямовано розвивати в процесі самовиховання.

10.4. Проблемно-пошукова спрямованість методів активізації творчого процесу та їх застосування у психологічній практиці

Згідно з *мето*дом *морфологічного аналізу та синтезу* (Ф. Цвік) у проєкті винаходу виділяють кілька основних структурно-функціональних характеристик. Для кожної з них складають переліки можливих варіантів ознак, компонентів, підсистем. Ці переліки поєднують у таблицю, унаслідок чого виникає наочна класифікація можливих варіантів. За таблицею можна формувати певні комбінації рішень, вибирати найцікавіші з них.

Метод «матриць варіантів» А. Моля полягає у систематизації пошуку можливих варіантів станів нового об'єкта на основі аналізу закономірностей його побудови (морфології). Для цього будують матрицю (таблицю), у рядках і стовпцях якої містяться характеристики проєкту й умови його виконання, застосування тощо. Цей метод дозволяє відкинути неприйнятні комбінації, а також спростити пошук нових ідей. Він містить такі етапи:

- формування масиву елементів, якостей, об'єктів тощо;

• постановка проблеми (задачі) у найзагальнішому та найабстрактнішому вигляді з подальшим уточненням;

• побудова матриці (таблиці) з розміщенням у ній характеристик обраних елементів, якостей, проєктів у рядках і стовпцях;

• відшукання комбінацій у клітинках (комірках) на перетині рядків і стовпців, що пов'язують дві характеристики;

• переставляння (іноді багатократне) рядків і стовпців, повторний пошук нових комбінацій;

• вибір та аналіз комбінацій, раціональних і прийнятних варіантів. У ході роботи за цим методом відкидають відомі та нераціональні комбінації, зосереджуючи найбільшу увагу на оригінальних і перспективних.

Інтегрований метод «метра» (І. Бувен) поєднує аналогову методику «метра», метод «матриці відкриттів» *А. Моля* та деякі інші методи. Він містить у собі 12 етапів:

1) формулювання й аналіз проблеми;

2) висловлювання ідей і сумнівів;

3) «розщеплення» поняття про проєкт за допомогою вільних асоціацій, виявлення можливостей виконавця, побудова матриці А. Моля;

4) попередній аналіз результатів і передання їх контрольній групі;

5) уточнення формулювання завдання, «мозковий штурм», пошук його розв'язку;

6) порівняння результатів пошуку різними методами з вихідними умовами завдання;

7) прийняття контрольною групою рішення щодо продовження чи припинення пошуку;

8) вибір кінцевої мети пошуку;

9) операція «мандрівка у світ аналогів»;

10) повернення до проблеми, сформульованої в коректних термінах;

11) повторний аналіз розв'язку, зіставлення його з вихідними цілями;

12) зворотний зв'язок із контрольною групою, що завершує етап розв'язування.

Метод семиразового пошуку розробив латинський винахідник *Г. Я. Буш* 1964 року. Цей метод ґрунтується на застосуванні магічного числа 7, яке ще давні греки вважали щасливим і широко використовували (сім нот, сім чудес світу, сім днів у тижні тощо). Згідно з цим методом винахідницька інтуїція має розвиватись у такій послідовності:

1) аналіз проблемної ситуації та суспільних потреб;
2) аналіз функцій аналогів і прототипів;
3) постановка завдання у загальному вигляді;
4) генерування винахідницьких ідей;
5) конкретизація ідей;
6) зіставлення варіантів і вибір найоптимальнішого з них;
7) реалізація рішення.

Передбачено використання семи ключових запитань: хто, що, де, чим, навіщо, як, коли. Вони спрямовані на отримання інформації про суб'єкт, проєкт, місце, засоби, цілі, методи й час, що стосуються явища чи досліджуваних подій. Розглядають також матрицю взаємодії, комбінуючи питання. За її допомогою можна розширити наявну інформацію.

У розширеній матриці кожне питання містить сім підпитань, наприклад: хто – винахідник, конструктор, дизайнер, стандартизатор, виробничник, споживач, продавець; що – відкриття, конструкція, промисловий зразок, стандарт, технологія, речовина, товар.

Аналіз семи функцій технічних проєктів ґрунтується на виявленні сімох видів суспільних потреб. Вибір серед семи функцій роблять за допомогою сімох методів – аналогії, інверсії, об'єднання, розчленування, трансформації, транслокації, інтенсифікації.

Вимоги до проєкту об'єднано в сім груп: функціональність, надійність, довговічність, а також технологічні, ергономічні, економічні та патентно-правові. Спеціально розглядають ергономічні показники технічних проєктів: антропометричні, гігієнічні, фізіологічні (психофізіологічні), психологічні, ентифронічні (захист людини від шкідливої дії техніки), техніку безпеки, зручність комунікації.

Використання такої системи семиразового пошуку, аналізу та синтезу ідей сприяє побудові нового оригінального проєкту.

Метод фокальних об'єктів (МФО) створив 1925 р. професор Берлінського університету *Ф. Кунце*. Пізніше цей метод був удосконалений. американським винахідником *Ч. Вайнтінг*ом (1954 р.). Назва методу пов'язана з принципом концентрації багатьох ідей на певному об'єкті. Іноді його називають також методом сфальцьованих об'єктів, що точніше відображає його сутність. Але будемо дотримуватися первісної назви. МФО – найрозповсюдженіший із випадкових методів. Його сутність полягає у виконанні таких операцій:

– вибір фокального об'єкта, тобто того, над яким потрібно працювати;

– чітке формулювання мети вдосконалення об'єкта;

– вибір трьох-чотирьох випадкових об'єктів; їх вибирають звідусіль завгодно, але якнайдалі від фокального об'єкта;

– не треба довго шукати підказки – нехай об'єкти виявляться самі та допоможуть винахідникові;

– складання списку ознак випадкових об'єктів;

– генерування ідеї за допомогою приєднання до фокального об'єкта ознак випадкових об'єктів;

– розвиток отриманих ознак і одержання нових ідей за допомогою асоціацій;

– оцінка ідей і добір оптимального рішення.

Як приклад фокального об'єкта, розглянемо чайник. Виберемо випадкові об'єкти: квітку, кіно, чоботи. Доберемо ознаки:

– квітка: лікарська, водянка, березка, барвиста, із колючками...;

– кіно: стерео, панорама, звукове, відео...;

– чоботи: зимові, на підборах, чоловічі, з вушками, зі шнурівкою...

Перенесемо ознаки й одержимо багато варіантів. Виберемо для прикладу два з них:

1) чайник зі звуковим сигналом, на підставці, дзвоникоподібний;

2) чайник із самовідімкненням від мережі, із дзьобоподібним носиком і ребристою поверхнею.

Метод досить корисний для виявлення простих рішень у будь-якій галузі винахідництва, переважно пошуку нових модифікацій уже відомих пристрою рішень.

Нині дослідники працюють над розв'язанням задачі, як навчити людину складати вірші за допомогою МФО. Ідеться не про підготовку поетів, а про розвиток у людини відчуття ритму, уміння створювати поетичні образи.

У *системі творчого пошуку КАРУС* (В. О. Моляко) використано п'ять основних стратегій: 1) пошук аналогів (аналогізування); 2) комбінаторних дій (комбінування); 3) реконструктивних дій (реконструювання); 4) універсальна стратегія; 5) стратегія випадкових підстановок. Ці стратегії втілюють за допомогою конкретних дій, що утворюють певну тактику – інтерполяцію, екстраполяцію, редукцію, гіперболізацію, дублювання, розмноження тощо. Як додаткові засоби стимулювання, можна використовувати створення складних умовно-часових обмежень, раптових заборон, нових варіантів, абсурдних станів, ситуаційної драматизації тощо.

Метод інверсології (А. Ф. Есаулов) ґрунтується на використанні психологічних особливостей творчого мислення для пошуку ефективних технічних рішень. Він дає змогу успішно долати стереотипи, глухі кути, інерцію мислення. Метод містить чотири операційні рівні розв'язання науково-технічних завдань:

– інверсійне поєднання та розчленування проєктів як початкова стадія творчої діяльності, що характеризує певну впорядкованість щодо незалежних проєктів;

– інверсійне суміщення, виконуване вже не як поверхове об'єднання вихідних суб'єктів, а як процес глибшого поєднання їх структурних елементів між собою;

– інверсійне заміщення, за допомогою якого проєкти можна заміняти один одним так, що якісь їх елементи опиняються за межами системи;

– інверсійне обертання, унаслідок якого проєкт залучається до інших систем і зв'язків й виявляє нові корисні функції за мінімальних своїх перетворень.

У психології відомо багато *способів швидкого розв'язання проблем*, основні з них такі:

– механічне розв'язання проводять методом проб і помилок або за допомогою фіксованої процедури, що ґрунтується на засвоєних правилах;

– розуміння (під час вирішення проблеми) – це глибше усвідомлення природи цієї проблеми;

– загальне розв'язання полягає у точному формулюванні умов успіху, але без детального опису подальших дій;

– функціональне розв'язання детальне, практичне та реальне;

– інтуїтивне розв'язання включає застосування інсайту, тобто раптового психічного перетворення проблеми, яке робить рішення очевидним.

Механічне розв'язання можна отримати завдяки *методу проб і помилок* або за *допомогою механічного запам'ятовування*. Якщо людина не пам'ятає комбінацію цифр на замку від свого мотоцикла, то вона, ймовірно, зможе згадати її методом проб і помилок. В еру високошвидкісних комп'ютерів розв'язання задач таким методом краще доручити ЕОМ. На відміну від людини, комп'ютер може знайти всі можливі комбінації з п'яти цифр на замку зазвичай за секунди.

Багато проблем неможливо розв'язати механічно чи за допомогою звичайних способів мислення. Тоді потрібне *розуміння*, тобто глибше усвідомлення проблеми. Класичну серію експериментів щодо мислення цього типу провів психолог К. Дункер (1945 р.). Він запропонував студентам коледжу розв'язати таку задачу. У людини неоперабельна пухлина в шлунку. Є апарат, що дає інтенсивне випромінювання, яке руйнує всі тканини (і здорові, і хворі). Як можна знищити пухлину, не пошкодивши навколишні тканини?

К. Дункер попросив студентів під час роботи над задачею думати вголос. Дослідник виявив, що успішне вирішення проблеми має дві фази.

На *першій фазі* студенти мають довідатися про загальні якості правильного рішення.

Загальне розв'язання містить умови успіху, але не дає детального опису подальших дій. Ця фаза завершилася, коли студенти усвідомили, що інтенсивність випромінювання потрібно послабити, щоб не зашкодити здоровим органам.

На другій фазі пропонується прийняти *функціональні рішення* та вибрати найкраще з них. Один варіант розв'язання полягає у тому, щоб спрямувати на пухлину слабкі промені під різними кутами, інший – обертати тіло людини, щоб звести до мінімуму руйнування здорової тканини. *Інтуїтивне вирішення* проблеми також дуже важливе.

Психологи *Р. Стернберг* і *Д. Девідсон* вважають, що для інсайту потрібні три здібності. По-перше, це *вибіркове кодування*, яке стосується вибору інформації щодо проблеми, здатності ігнорувати те, що відволікає, та не має відношення до розв'язання задачі.

Наприклад, розглянемо таку задачу. Якщо у вас у шухляді є білі та чорні шкарпетки, перемішані в пропорції 4 : 5, то скільки шкарпеток потрібно витягти, щоб переконатися, що у вас є пари одного кольору? Людина, яка не розуміє, що слова «перемішані в пропорції 4 : 5» несуттєві, навряд чи знайде правильну відповідь – троє шкарпеток.

По-друге, для інсайту потрібна також здібність утворювати *вибіркові комбінації*, тобто об'єднувати, на перший погляд, не пов'язану інформацію.

Розглянемо іншу задачу. Як за допомогою двох годинників, розрахованих на 7 і 11 хв, засікти час для варіння яйця впродовж 15 хв? Потрібно використати обидва піскові годинники. У 7-хвилинному годиннику пісок закінчиться на 4 хв раніше, ніж в 11-хвилинному. Саме тоді й треба починати варити яйце. У цей момент на годиннику, розрахованому на 11 хв, залишається 4 хв. Коли висиплеться весь пісок з 11-хвилинного годинника, потрібно перевернути його. Коли пісок у ньому знову закінчиться, мине 15 хв.

Третє джерело інсайту – *вибіркове порівняння*, тобто здатність порівнювати нові проблеми зі старою інформацією чи з уже вирішеними проблемами.

Отже, узагальнення методів стимулювання та активізації творчого розвитку особистості можна унаочнити на таблиці 10.1.

Таблиця 10.1

Методи стимулювання та активізації творчого розвитку особистості

Методи стимулювання та розвитку творчого мислення	Методи активізації творчого потенціалу	Методи самоорганізації та самопізнання творчої особистості	Методи активізації творчого процесу
Метод «гірлянд і асоціацій» Метод «Мозкова атака» Метод синектики Метод аналогій Метод імпровізації	Метод індивідуальної «мозкової атаки» Метод «Список контрольних запитань» Алгоритм розв'язання винахідницьких задач (АРВЗ)	Метод «Монолог винахідникаЦ» Методи організації розумового експерименту Метод самопізнання особистісних якостей	Метод морфологічного аналізу та синтезу Метод «Матриці варіантів» Інтегрований метод «метра» Метод «Семиразовий пошук» Метод фокальних об'єктів Метод творчого пошуку КАРУС Метод інверсології Метод проб і помилок

10.5. Творчі тренінги та ігри

Наведемо приклади деяких ігор, використовуваних як тренінг для розвитку творчого мислення. Ігри проводять або на уроці, або в позаурочний час. Основний їх зміст полягає у можливості взаємообміну різними підходами до виконання ігрових завдань і тим самим у значному розширенні «розумового діапазону» кожного з учасників гри.

1. *Складання речень*. Навмання беруть три слова, мало пов'язані за змістом, наприклад озеро, олівець і ведмідь. Треба скласти якнайбільше речень, які обов'язково включають у себе всі ці слова. Творчою відповіддю можна вважати встановлення нестандартних зв'язків між цими предметами (хлопчик, тонкий як олівець, стояв біля озера, що ревіло як ведмідь).

Гра розвиває здатність швидко знаходити різноманітні, іноді зовсім нові зв'язки та відношення між звичними предметами, творчо створювати нові цілісні комбінації з окремих розрізнених елементів.

2. *Пошук загального*. Навмання беруть два малопов'язані слова, наприклад, каструля та човен. Потрібно записати в стовпчик якнайбільше загальних ознак цих предметів. Особливо цінні незвичайні, несподівані відповіді, що дозволяють побачити ці предмети зовсім інакше. Гра вчить знаходити в розрізнених предметах і подіях безліч спільних аспектів, виділяти зв'язки, які зазвичай «не лежать на поверхні».

3. *Виключення зайвого слова*. Беруть будь-які три слова, наприклад собака, помідор, сонце. Треба залишити тільки ті слова, що позначають чимось подібні предмети, а одне слово, зайве, яке не має цієї загальної ознаки, – вилучити. Потрібно знайти якнайбільше варіантів виключення зайвого слова, а головне – якнайбільше ознак, що поєднують пару слів, які залишились, і не властивих виключеному зайвому. Перемагає той, у кого відповідей більше.

Гра розвиває здатність не тільки встановлювати несподівані співвідношення між розрізненими об'єктами, але й легко переходити від одних зв'язків до інших, не «зациклюватися» на них.

4. *Пошук аналогів*. Називають якийсь предмет або явище, наприклад вертоліт. Потрібно назвати якнайбільше його аналогів, тобто інших предметів, подібних до нього за різними істотними ознаками. Треба також класифікувати ці аналоги на групи залежно від того, з урахуванням якої властивості предмета їх підібрано.

Гра вчить виділяти в предметі найрізноманітніші властивості й оперувати з кожною з них окремо, формує здатність класифікувати явища за їх ознаками.

5. *Пошук протилежних предметів*. Називають якийсь предмет або явище, наприклад будинок. Треба назвати якнайбільше інших предметів, у чомусь протилежних йому. При цьому варто орієнтуватися на різні ознаки предмета й систематизувати його протилежності (антиподи) за групами.

Гра формує здатність помічати різні властивості предмета й використовувати їх для пошуку інших предметів, учить порівнювати предмети між собою, чітко виокремлювати в них спільне та різне.

6. *Способи використання предмета*. Називають якийсь добре відомий предмет, наприклад книгу. Треба назвати якнайбільше способів її застосування: книгу можна використовувати як підставку для кінопроєктора, нею можна прикрити від сторонніх очей лист, що лежить на столі, тощо.

Гра розвиває здатність концентрувати мислення на одному предметі, уміння розглядати його в різних ситуаціях і взаємозв'язках, відкривати в звичайному несподівані можливості. До речі, психологічний механізм, що лежить в основі багатьох відкриттів, полягає саме в здатності побачити у звичайному предметі з традиційними, закріпленими за ним властивостями зовсім несподіваний спосіб його використання.

7. *Виділення істотних ознак поняття*. Називають добре знайоме всім поняття, наприклад спорт. Треба навести його істотні ознаки. Перемагає той, хто назве всі важливі ознаки й жодної несуттєвої. Відповіді перевіряють і обговорюють усі, хто грає.

Гра розвиває здатність «дивитися в корінь», схоплювати тільки суть явища, відволікаючись від окремих ознак. Ця здатність надзвичайно важлива, щоб збагнути нове: адже розуміння – це непростий рух думки крізь несуттєві ознаки до істотного.

8. *Висловлення думки інакше*. Беруть нескладну фразу, наприклад: «Це літо буде дуже теплим». Треба запропонувати кілька варіантів висловлення тієї самої думки інакше. При цьому не можна вживати жодного зі слів вихідного речення (уявіть собі, що ці слова раптом зникли з мови, але все одно треба якось висловити думку). Не можна спотворювати зміст висловлювання, щоб зберегти його сутність. Перемагає той, хто знайшов більше трьох варіантів.

Гра спрямована на розвиток здатності легко оперувати словами, точно висловлюючи свої думки та передаючи чужі. Відомо, що критерій розуміння – вільна форма його вираження: добре зрозуміле легко можемо пояснити своїми словами, до того ж різними способами, а якщо немає розуміння, то чіпляємося за словесне формулювання та боїмося відійти від нього.

Ми навели для прикладу лише деякі ігри, які вчитель може використовувати на практиці. Він може також знаходити власні варіанти.

Для вирішення проблем можна використовувати такі *вправи*.

1. За допомогою назв усіх відомих вам відчуттів охарактеризуйте проблеми. Як проблема пахне, який у неї смак, яка вона на дотик? Чи має вона температуру? Яку? Гаряча вона, холодна чи ледь тепла? Уявіть, який вигляд вона має. Використовуйте свою уяву. Запишіть свої відчуття та враження, хоч би якими вони не були. Важливий передусім процес, а результат може бути будь-який.

2. Придумайте та запишіть якнайбільше найрізноманітніших формулювань проблеми. Записуйте всі формулювання, що спадають на думку. Придумайте як мінімум десять різних формулювань.

3. Подумайте, як вирішила б цю проблему інша людина. Спробуйте уявити, яке рішення запропонував би математик, юрист, водій, хімік, хірург, будівельник, президент, столяр, водопровідник, продавець іграшок, кранівник, митник, сусід, Барт Сімпсон, супермен, доярка, філософ, найкращий друг, Папа Римський та інші люди. Запишіть усі думки, що виникають.

Тренінг можна проводити впродовж тижня для виконання конкретних завдань.

Творчий тренінг

Тут п’ять варіантів питань відповідають п’яти дням тижня з понеділка до п’ятниці.

1. Що спільного між рубанням дерев і створенням зачіски (написанням картини та ремонтом будильника; заповненням анкети та змащенням лиж; витиранням носа хусткою та ловінням раків; дідівщиною в армії та водінням автомобіля)?

2. Чим рубання дерев (написання картини; заповнення анкети; витирання носа хусткою; дідівщина в армії) відрізняється від створення зачіски (ремонту будильника; змащення лиж; ловіння раків; водіння автомобіля)?

3. Придумайте якнайбільше способів використання шпалерного молотка (давньогрецько-верхньотюркського словника; електричного чайника; академічної відпустки в навчальному закладі; вербової лозини).

4. Якби у вас був (була) шарф із дроту (записна книжка; машина часу, за кожне використання якої ви старієте на 10 років; пакетик із новорічною сухозліткою; стілець зі зламаною ніжкою), що б ви з ним (нею) зробили?

5. Що було б, якби рослини могли говорити (люди могли писати лише кров'ю; у всіх людей було око на потилиці; існували ліки від дурощів; телебачення захопили інопланетяни)?

6. Знайдіть або придумайте два ключові (найважливіші) слова для ситуації «цирульник голить вуса» («людина впала та намагається підвестися»; прочищення засміченої труби; «летять два крокодили: один червоний, а другий – на південь»).

7. Випишіть з будь-якого тексту 20 іменників, 20 прикметників і 20 дієслів у такому порядку: іменник, дієслово, прикметник, іменник, дієслово, прикметник і так до кінця. З кожного речення взяти не більше одного слова.

8. Опишіть за допомогою якнайбільшої кількості назв відчуттів та їх модальностей (наприклад, зору – колір, об'єм, яскравість, контрастність, відстань; смаку – температура, солоність, консистенція тощо) кактус (кенгуру; метеорит, що падає; «снікерс»; клаптик вати).

9. Побудуйте асоціативний ланцюг приблизно з 50–100 слів, починаючи зі слова «книга» («молоко»; «звук»; «хвалити»; «Австралія»).

10. Які рішення проблеми пошуку загубленого гаманця (як нагодувати дитину кашею; як наздогнати потяг, що їде; студент не пам'ятає відповідь на питання іспиту, і ніхто йому не допоміг; мухомори стали маскуватися під грузді та маслюки) ви придумали насамперед за відведений час?

Існують також конкретні *завдання, призначені для формування творчих здібностей людини*:

– *пильності в пошуках проблем*: записати на аркуші паперу незвичайні проблеми, пов'язані зі звичним об'єктом, наприклад деревом (іноді питання має такий вигляд: «Що б ви зробили, якби вам віддали це дерево?»);

– *швидкості мислення*: назвати слова, до яких застосовні водночас три означення, наприклад м'який, білий, їстівний;

– *легкості асоціювання*: назвати всі слова, протилежні даному за змістом (наприклад, слову «сухий» або «старий»);

– *легкості мовлення*: придумати якнайбільше слів, що починаються з даного префікса чи містять даний суфікс;

– *здатності визначати категорії об'єктів*: записати на папері всі предмети, до яких застосовне дане означення (наприклад, круглий).

Використовують такі *види завдань*:

Множинні групування: випробовуваному дають список слів, наприклад: стріла, бджола, риба, яхта, крокодил, шуліка, горобець. Потрібно згрупувати ці слова, виділивши якнайбільше класів (тих, що літають, плавають, живих, хижих та інших об'єктів).

Виведення наслідків: описують ситуацію та пропонують придумати наслідки, наприклад: «Що відбудеться, якщо дощ литиме безперервно?» (звичайні відповіді – «ми всі змокнемо», «подорожчають парасольки», «переселимося в гори», «Тибет буде перенаселений», «подорожчають костюми для підводного плавання» тощо).

Символ професії: показують малюнок із зображенням знайомого предмета, наприклад електричної лампи. Потрібно назвати професії, які символізує цей предмет (електрик, учитель, учений тощо).

Формування символів: на аркуші паперу, розділеному горизонтальними та вертикальними лініями – 12 кліток, у кожній з яких – коротка фраза: «людина йде», «літак злітає», «гнів», «гордість». Потрібно подати їх символічно, але не у вигляді ілюстрації.

Запитай і вгадай: випробовуваному показують ілюстрації до якоїсь казки чи просто сюжетний малюнок. Він має ставити питання, відповіді на які не знаходить на картинці. Йому також

пропонують питання про події, що передують зображеному. За результатами тесту оцінюють легкість асоціювання, гнучкість і оригінальність мислення.

Поліпшення об'єкта: іграшку з пап'є-маше – собаку, мавпу – потрібно вдосконалити, тобто сказати, як зробити її кумеднішою. Оцінюють гнучкість, оригінальність, винахідливість.

Уява: потрібно скласти невелику розповідь на одну з десяти запропонованих тем, які стосуються чогось незвичайного: наприклад, «крокодил, що літає», «чоловік, який голосить» тощо.

Завершення малюнків: випробовуваний має завершити незакінчений малюнок. При цьому враховують глибину осягнення змісту малюнка, оригінальність, фантазію.

Кола та квадрати: на аркуші паперу безладно розміщено 35 кіл. Потрібно намалювати якнайбільше різних предметів, використовуючи коло як складову частину, а під малюнками написати назви предмета. Зазвичай малюють тарілку, ґудзик, повітряну кулю, монокль, колесо. Незвичайні малюнки – ніс людини знизу, як його побачила б муха, яка сидить на верхній губі. Замість кіл можна брати квадрати. При цьому важливі легкість, гнучкість, оригінальність.

Висловлення здогаду: за описом фантастичної ситуації змалювати можливі її наслідки: «Уявіть, що людина пройшла через машину для віджимання білизни й вийшла з неї плоскою та зневодненою». За результатами тесту оцінюють легкість, гнучкість, оригінальність.

Конструювання: потрібно скласти малюнок зі стандартних деталей – шматків кольорового паперу чи картону. Сюжет має бути змістовним; до нього треба придумати назву. Експериментатор оцінює оригінальність, інформативність зображення, фантазію.

Використовуючи поняття «легкість», «гнучкість» і «оригінальність» для оцінки ступеня творчої обдарованості, потрібно знати, як вони виявляються під час виконання названих завдань.

Легкість виявляється у швидкості виконання завдань; її визначають за кількістю відповідей за відведений проміжок часу. *Гнучкість* оцінюють за кількістю переключень з одного класу об'єктів на інший. На питання: «Скільки застосувань можна придумати для бляшанки з-під консервів?» – випробовуваний

називає каструлю та чашку. У разі оцінки легкості це дві різні відповіді. Але каструля та чашка – посудини, у які наливають рідину. Тому, оцінюючи гнучкість, ці відповіді враховують як одну, бо тут немає переключень з одного класу об'єктів на інший.

Оригінальність визначають за частотою відповіді в однорідній групі (студентів одного інституту, учнів однієї школи). Якщо 45 % випробовуваних відповіли однаково, то оцінка дорівнює нулю. Коли якусь відповідь дають менше ніж 1 % випробовуваних, то її оригінальність оцінюють у 4 бали (це найвища оцінка), 1–2 % – у 3 бали. Оригінальність асоціацій загалом узгоджується з творчим потенціалом, але лише тоді, коли вона не перетворюється на химерність. Люди, які придумують відповіді, частота яких у цьому контингенті випробовуваних менша за 0,5 %, не належать до особливо обдарованих.

Як бачимо, оцінка результатів тестування недостатньо строга: тут може виявитися сваволя експериментатора. Чи стануть творчими працівниками студенти, які одержать найвищий бал? Щоб відповісти на це запитання, потрібно чекати кілька десятиліть, увесь цей час спостерігаючи за випробовуваним.

Дотримуючись розумного скептицизму щодо тестової методики, потрібно пам'ятати, що для підвищення надійності тестів, іноді досить малопомітного, здавалося б незначного удосконалення.

Усе-таки результати застосування тестів становлять інтерес поки лише для дослідників-психологів, а для практичного використання пропоновані методики недостатньо ефективні.

Виявлення творчих задатків у школі нерозривно пов'язане з їх розвитком. Здібності не можуть «лежати про запас», очікуючи слушного випадку для прояву, вони слабшають.

Заохочення творчих задатків у школі потрібно починати з простого. Наприклад, важливо, які питання та в якому вигляді викладач ставить учням: для відповіді на 99 % питань, пропонованих учням, потрібно лише відтворити завчений із підручників матеріал.

Англійським учителям запропонували спробувати ставити питання так, щоб вони стимулювали нестандартне мислення, самостійність суджень. Виявилося, що багато педагогів нічого не можуть придумати. Деякі з них зі смутком усвідомлюють це, але значно не всі. Одна викладачка географії з разючою завзятістю

жадала від учнів ведення спеціальних альбомів, змушувала конспектувати цілі глави з підручника й акуратно розфарбовувати контурні карти в чотири кольори. Акуратність розфарбування була найважливішим критерієм оцінки знань.

Деяким учням такий метод допомагав краще запам'ятовувати матеріал. Але найдопитливіший досліджуваний у класі, переможець телевізійного конкурсу з географії не тільки не міг удостоїтися найвищого балу в школі, але й постійно одержував прочухани за те, що ухилявся від переписування з підручника в зошит і не приховував свого скептичного ставлення до цього безглуздого заняття. Це типовий приклад конфлікту між обдарованим учнем і обмеженим викладачем; такі зіткнення, без сумніву, придушують творчу ініціативу.

Найздібніших школярів мають виявляти конкурси й олімпіади з різних предметів і галузей знань. Однак це не завжди вдається, бо якщо з математики та фізики можна скласти задачі, для розв'язування яких потрібні не знання, що виходять за межі шкільного курсу, а кмітливість і вміння нестандартно мислити, то таких задач із хімії майже немає. Для хімічних олімпіад, зазвичай, потрібні знання понад шкільну програму. Щодо таких предметів, як біологія, мовознавство чи географія, то олімпіади з них перетворюються фактично на конкурси ерудитів і аж ніяк не виявляють рівень здібностей і обдарованості. Учасники таких конкурсів перебувають у нерівних умовах: діти із заможніших сімей мають переваги; у вигідніших умовах опиняються городяни порівняно із сільськими жителями. Іншими словами, перевагу мають ті, у кого легший доступ до знань понад шкільну програму.

На математичних олімпіадах кмітливість, уміння думати вирішують майже все (хоча часом важливу роль відіграє вишкіл), а на олімпіаді з історії перемагає той, у кого запас знань більший.

Деякі науки значною мірою описові. Опановуючи їх, потрібно нагромадити великий обсяг фактичних знань, перш ніж людина зможе перейти до узагальнень і теоретичного осмислення.

Зрозуміло, що ентузіасти проведення олімпіад з історії чи біології заперечать це, говорячи, що цілком можливо сформулювати такі питання з цих предметів, для відповіді на які потрібні не тільки знання, але й уміння творчо застосувати їх.

10.6. Психологічне тестування

За кордоном поширені тести для визначення рівня інтелекту, творчих здібностей. У нас тести майже не застосовують; обдарованість і схильності виявляють у трудовій діяльності, у процесі активного застосування навичок і знань.

Що різноманітніше коло занять, то легше виявити обдарованість. Якщо в класі є негласна ієрархія більш і менш здібних учнів у точних науках, то на уроці літератури ситуація змінюється. Заняття з малювання можуть зовсім перевернути звичні співвідношення, а хімічний або радіотехнічний гурток вносить свої корективи в уявлення про те, у кого є здібності. Висновок про обдарованість варто робити не за формальними тестами, а лише після всебічного вивчення особистості та її діяльності.

Поспішні судження за результатами тестування призводять до курйозних помилок. Але не варто зазначати, що методика тестування в принципі хибна, і беззастережно відкидати її. За розумного підходу до оцінки результатів тести можуть стати в пригоді людині, зокрема для професійної орієнтації.

Свого часу психологічні тести спричинили багато суперечок. Одні вважали їх точним інструментом для вимірювання здібностей і оцінювання особистісних якостей, інші заперечували тестові методи. Що ж таке психологічні тести? Перефразуючи відоме прислів'я, можна зазначити так: не потрібно очікувати від психологічних тестів більше того, що вони можуть дати. Що ж може дати тестування?

Тест на коефіцієнт інтелектуальності (КІ) зазвичай містить кілька десятків невеликих і не занадто складних завдань. Випробовуваний має впродовж обмеженого терміну (наприклад, за 60 хв) виконати якнайбільше завдань. За кожну правильно розв'язану задачу нараховують 1 бал, а потім за спеціальною шкалою ці бали переводять у коефіцієнт інтелектуальності; у людини середніх здібностей він становить зазвичай 100–130 умовних одиниць.

Про що ж свідчать ці бали? Що вони вимірюють? Варто ураховувати, що, крім здібностей для виконання завдань тесту, потрібна певна підготовка. Необхідно вміти читати, писати, мати

хоча б елементарні знання з географії, арифметики тощо. Неписьменний не виконає жодного завдання, однак його потенційні розумові здібності можуть бути не нижчі, ніж у тих, хто їх виконає. Порівнювати отримані за допомогою тестів характеристики сенс лише для людей, які росли та розвивалися в подібних умовах. Тільки тоді різницю у виконанні завдань тесту можна пояснити різними здібностями.

Про що свідчать результати тестування? З умов його проведення зрозуміло, що йдеться про швидкість мислення або, точніше, про кмітливість. На виконання завдань дають годину й особи, які швидко міркують, природно, покажуть кращий результат, ніж тугодуми. Отже, варто зазначити, що у процесі психологічного тестування оцінюють здебільшого швидкість розуміння. Однак це не зовсім так.

Для успішного розв'язання задач потрібна зацікавленість. Байдужість до тесту призводить до того, що випробовуваний не прикладе зусиль для досягнення високих результатів. Крім того, йому має бути притаманна й наполегливість. Є люди, готові приділити розв'язанню задачі хвилину-дві, а на більше в них бракує терпіння. Вони навряд чи досягнуть високих показників. Завзятість уже іноді компенсує недостатню швидкість розуміння. Тому результати тестування свідчать не тільки про власне розумові здібності, але й про такі якості особистості, як зацікавленість і наполегливість.

Однак наполегливі люди, з високим темпом мислення, проте незібрані, схильні до поспішних висновків, миттєво «схоплюють» сутність завдання, і їх одразу осяває ідея розв'язання, але вони не намагаються перевірити її правильність. Іншими словами, властивість особистості, іменована самоконтролем, теж впливає на результати.

Коефіцієнт інтелектуальності відбиває здібності, сукупність особистих якостей, а також рівень підготовки, зокрема власне тестове тренування. Той, кого багато разів піддавали психологічним іспитам, перебуває у вигіднішому становищі, ніж новачок. Проте досить пройти тестову перевірку чотири-п'ять разів, й

ефект тренованості вичерпується: десятий іспит не дасть кращих результатів, ніж п'ятий.

У тестуванні є й такі *труднощі:* іноді важко вирішити, яку відповідь варто вважати правильною. Для порівняно простих завдань таких сумнівів не виникає. Випробовуваному пропонують, наприклад, вибрати один малюнок із шести, заздалегідь припускаючи, що задача має однозначний розв'язок. Такі завдання психологи називають закритими. Відкриті завдання, коли випробовуваний має сам придумати й обґрунтувати відповідь, бувають неоднозначні.

Тому необхідно виділити найкращу відповідь, як у відомій задачі англійського психолога *Г. Ю. Айзенка*: карлик живе на двадцятому поверсі; щоранку він спускається ліфтом на перший поверх і йде на роботу; увечері він повертається, заходить у ліфт, доїжджає до десятого поверху, а далі піднімається пішки; чому він так робить? Відповіді: «намагається схуднути», «тренує серце», «відвідує друга на десятому поверсі» – цілком правдоподібні, але правильна відповідь полягає в тому, що карлик може дотягтися лише до кнопки десятого поверху, а вище дістати не в силах (якщо кнопки розміщено в один вертикальний ряд). Ця відповідь найкраща, тому що в ній максимально використано умови задачі. Усі інші відповіді цілком логічні, але вони можуть стосуватися й велетня.

Усі зроблені застереження наводять на думку, що тестова методика може призвести до помилок, і на неї не можна покладатися; до результатів тестування потрібно ставитися досить обережно.

Наприклад, для якоїсь роботи потрібен КІ = 120, тобто більшість людей цієї професії, які успішно виконують свої обов'язки, мають такий КІ. Мабуть, людина з меншим КІ впорається з роботою. А що буде, коли КІ набагато більший і дорівнює, наприклад, 160? Здавалося б, власник такого високого КІ й тим більше упорається з роботою. Однак часто в таких ситуаціях виникають ускладнення. У людини виникає враження, що її діяльність примітивна та нудна, і вона починає зневажати свою роботу. На цьому ґрунті виникають конфлікти, не раз описані в художній літературі. Тому результати тестів не можна оцінювати як «кращі» та «гірші». Більш придатна оцінка «відповідний» і «невідповідний», тобто тестування має сенс лише для вирішення конкретного

питання – чи підходить випробовуваний для цієї роботи. Крім того, абсолютно точної відповіді дати неможливо.

Невдачі з тестами на КІ призвели до того, що фахівці стали розробляти *спеціальні тести на творчі здібності*. Оскільки для успішної творчої праці потрібні різні здібності, то жоден психологічний тест у принципі не може бути абсолютно надійним.

Словесне тестування найефективніше за строгих тестових умов з обмеженим часом. Для розв'язання зорово-просторових задач найсприятливіші умови, які максимально близькі до домашніх, без обмеження часу. Причини цього незрозумілі. Мабуть, потрібно глибше розробити загальну теорію методу, тому що без неї дослідники працюють наосліп. Однак психологи все-таки здобувають практику й досвід, і це допоможе швидко та правильно оцінювати нові ідеї та пропозиції, які висловлюватимуть дослідники для виявлення творчих здібностей.

Досвід підтверджує доцільність застосування деяких *методів оцінювання здібностей*. Наприклад, психологи рекомендують вісім способів, що допомагають їм відбирати молодих талановитих працівників.

1. Запитати в людини, чому вона прийшла, чи вважає вона себе творчо обдарованою. Люди зазвичай тверезо оцінюють себе щодо цього. До того ж вони не зацікавлені в обмані, розуміючи, наскільки ризиковано для бездарної людини зайняти місце, де потрібне творче мислення (наприклад, місце провідного інженера). Вада цього способу полягає у тому, що багато хто сам не усвідомлює своїх можливостей.

2. З'ясувати кількість запатентованих винаходів і оригінальних статей претендента (оглядові статті та звіти про поточні експерименти не враховують). Якщо претендент молодий і не має ще власних праць, треба з'ясувати, наскільки нешаблонне його мислення. Нехай він згадає, які лабораторні роботи під час навчання справили на нього враження своєю незвичайністю та красою. За його розповіддю можна судити, чи віддає він перевагу розв'язанню головоломок над простим завчанням фактів. Варто брати до уваги, що обдарована людина схильна говорити про по-

гано вивчені та незрозумілі аспекти предмета, а необдарована – розповідає лише про те, що твердо знає.

3. Потрібно перевірити, наскільки новачок застосовує свою зорову уяву. Обдаровані в техніці люди широко використовують зорові образи й уявлення в процесі мислення. Образ завжди містить багато подробиць і деталей. Він допомагає згадувати щось, полегшує множинні комбінації та рекомбінації елементів.

4. Треба визначити спрямованість особистості. Є люди, орієнтовані на фізичну (спорт) або емоційну активність (музику). Потенційно технічно обдаровані люди зазнають насолоди від розумової праці.

5. Потрібно в особистій бесіді торкнутись професійної проблеми. Деякі претенденти охоче наводять думки високопоставлених осіб, посилаються на авторитетні джерела, але не прагнуть висловити власне судження. Такі люди можуть мати високий КІ, але дуже мала ймовірність того, що в них розвинені творчі здібності.

6. Варто запропонувати новачкові конкретну задачу. Наприклад, випускникові фізичного факультету можна дати таке завдання: куля вилітає з дула гвинтівки. Визначити, з якою швидкістю вона проходить перші 5 м (з точністю до 0,1 %).

7. Творчо обдаровані люди зазвичай пропонують безліч ідей, зокрема жартівливих. Поступово коло гіпотез звужується, і залишається кілька практичних думок, хоча й недостатньо розроблених. Часом наприкінці бесіди візитери, захопившись, забувають про пряму мету відвідування й обіцяють придумати щось іще. Вони не бояться висловити навіть не цілком придатне припущення. Кількість ідей зрештою переходить у якість. Людина, яка позбавлена творчих здібностей, висловлює ідею тільки тоді, коли абсолютно впевнена в ній.

8. Працівника, творчу обдарованість якого вже доведено, знайомлять із новачком і пропонують поговорити на професійні теми. Якщо через 30 хвилин співрозмовники продовжують гаряче обговорювати свої задуми та труднощі їх утілення, можна сміливо зараховувати претендента до штату. Якщо розмова не зацікавить учасників і згасне раніше, то новачок, швидше за все, позбавлений творчої обдарованості, хоча може мати інші корисні якості.

Висновки

Одже, зазначимо, що на сучасному етапі розвитку психологічної думки з'являються новітні методи для стимулювання та активізації творчості. Деякі дослідники вважають, що можна значно точніше та надійніше пророкувати майбутні творчі успіхи, не виходячи з результатів тестування й тим більше – академічної успішності, а спираючись на біографічні дані, вивчаючи особливості характеру й темпераменту, соціальні та художні інтереси. Ці дослідники користуються біографічними опитувальниками та спеціальними анкетами. Вони вважають свій підхід перспективнішим у осяжному майбутньому, тому що творчі успіхи залежать не тільки від розумової обдарованості, але й – за інших рівних умов – від неінтелектуальних властивостей особистості.

У процесі включення особистості в процес творчості здійснюється поєднання індивідуально-особистісної та соціально-загальної сфер, досягається інтегрована взаємодія способів сприйняття навколишньої дійсності. Методи навчання творчості спонукають до рефлексивного заглиблення в життєві ситуації та переосмислення духовних цінностей; до прояву творчості у процесі пошуку оригінальних рішень, до розвитку критичного та творчого мислення, до перетворення у свідомості людей, збагачення їх соціального та культурного життя.

Завдяки використанню сучасних методів стимулювання та активізації творчості розкривається творчий потенціал особистості, виникає можливість її творчого саморозвитку та самореалізації.

Перелік питань для самоконтролю

1. Розкрийте значення методів стимулювання та активізації інтелектуальної діяльності особистості для розвитку творчого мислення.
2. Охарактеризуйте алгоритм методу гірлянд випадків і асоціацій.
3. Виявіть особливості організації методу «мозкової атаки».
4. Що означає термін «синектика»?
5. Які ви знаєте концептуальні положення щодо розвитку творчого потенціалу особистості? Назвіть методи активізації творчого потенціалу особистості.

6. Які ігри доцільно використовувати в процесі творчого розвитку особистості?

7. Яких умов треба дотримуватись під час проведення творчих тренінгів?

Завдання для самостійної роботи

1. Напишіть творче есе на одну з обраних тем:

– метод активізація думки як семантичний спосіб творчої дії;

– почуття творчого натхнення як джерело інтуїтивної дії;

– співвідношення свідомого та несвідомого на шляху до інсайту в творчій діяльності;

– емпатія як психологічний механізм творчості;

– теорія «осяяння» та сучасний погляд на творчий процес.

Тестові завдання

1. Метод «мозкової атаки» в 1937 р. запропонував:

а) Торренс;

б) Келлер;

в) Гілфорд;

г) Осборн.

2. За яких умов проведення «мозкової атаки» буде найрезультативнішим:

а) група має складатися з 10 осіб;

б) соціальний статус учасників має бути приблизно однаковий;

в) потрібно обговорювати проблему в комфортній невимушеній обстановці;

г) усі відповіді правильні.

3. Які існують етапи проведення процедури «мозкової атаки»:

а) вступ;

б) генерація ідей;

в) запитання;

г) усі відповіді правильні.

4. Який із наведених методів належить Дж. В. Хейфілю:

а) метод синектики;

б) метод «монолог винахідника»;

в) метод індивідуальної «мозкової атаки»;

г) метод колективної записної книжки.

5. Хто запропонував метод синектики:

а) Дж. В. Хейфіль;

б) В. В. Рибалка;

в) А. Ф. Осборн;

г) В. Дж. Гордон.

6. Які види аналогій існують і використовуються у методі синектики:

а) пряма аналогія;

б) особистісна аналогія;

в) фантастична аналогія;

г) усі відповіді правильні.

7. Про який тип аналогії йдеться – «розглянутий об'єкт зіставляють зі схожими за принципом дії об'єктами з інших галузей техніки чи природи»:

а) пряма аналогія;

б) особистісна аналогія;

в) символічна аналогія;

г) фантастична аналогія.

8. Про який тип аналогії йдеться – «в її основі лежить ототожнення винахідника з елементом проблемної ситуації, тобто вміння «ввійти в шкіру іншого»:

а) пряма аналогія;

б) особистісна аналогія;

в) символічна аналогія;

г) фантастична аналогія.

9. Про який тип аналогії йдеться – «треба знайти значеннєве формулювання пропонованої ідеї, наприклад, авторучка – знаряддя письма, полум'я – видиме тепло»:

а) пряма аналогія;

б) особистісна аналогія;

в) символічна аналогія;

г) фантастична аналогія.

10. Про який тип аналогії йдеться – «дає змогу розв'язати проблеми в бажаному, ідеальному варіанті, щоб усе відбулося «як у казці»:

а) фантастична аналогія;

б) особистісна аналогія;

в) символічна аналогія;

г) пряма аналогія.

11. Що можна віднести до методик стимуляції творчої активності за допомогою синектики:

а) складання речень, пошук сполучних ланок;

б) пошук загального;

в) вилучення зайвого слова, пошук аналогів;

г) усі відповіді правильні.

12. Що з наведеного нижче належить до методів активізації та використання індивідуального творчого потенціалу та самоорганізації особистості:

а) метод індивідуальної «мозкової атаки»;

б) метод «монолог винахідника»;

в) список контрольних запитань;

г) усі відповіді правильні.

13. Які з наведених методів не відносять до методів активізації та використання індивідуального творчого потенціалу та самоорганізації особистості:

а) метод «монолог винахідника»;

б) метод самовиховання;

в) АРВЗ;

г) варіанти б) і в) правильні.

14. Про який метод розвитку творчого потенціалу йдеться – «ґрунтується на індивідуальному розмірковуванні дослідника подумки»:

а) метод «мозкової атаки;

б) евристичний діалог Сократа;

в) метод «монолог винахідника»;

г) інтегративний метод «метра».

15. Кому належить розробка методу контрольних запитань (МКЗ):

а) А. Ф. Осборн;

б) Д. Пойя;

в) Т. Ейлоарт;

г) правильної відповіді немає.

16. Що належить до методів самопізнання власних особистісних якостей за допомогою самоспостереження:

а) метод «монолог винахідника»;

б) метод самовиховання;

в) АРВЗ;

г) правильної відповіді немає.

17. Про який метод самопізнання йдеться – «ґрунтується на діяльності людини з перетворенням власної особистості в бажаному напрямі»:

а) метод «монолог винахідника»;

б) метод самовиховання;

в) АРВЗ;

г) МКЗ.

18. Що відносять до методів активізації інтелектуальних процесів:

а) метод морфологічного аналізу та синтезу;

б) метод «матриця варіантів

в) варіанти а) і б) правильні;

г) метод «мозкової атаки».

19. Які з перелічених етапів відносять до методу «матриця варіантів»:

а) формування масиву елементів, якостей;

б) переставляння, повторний пошук нових комбінацій;

в) побудова матриці;

г) усі відповіді правильні.

20. Які з перелічених етапів відносять до інтегративного методу «метра» за І. Бувеном:

а) висловлювання ідей і сумнівів;

б) формулювання й аналіз проблеми;

в) порівняння результатів пошуку;

г) усі відповіді правильні.

21. Хто є автором методу семиразового пошуку:

а) А. Моль;

б) Г. Буш;

в) Ф. Кунце;

г) І. Бувен.

22. Хто є автором методу фокальних об’єктів:

а) Ч. Вайтнінг;

б) Дж. В. Хейфіль;

в) Ф. Кунце;

г) Г. Буш.

23. Хто є автором методу системи творчого пошуку:

а) Ф. Кунце;

б) В. В. Рибалка;

в) Дж. Гордон;

г) В. О. Моляко.

24. Про який метод йдеться – «назва методу пов’язана з принципом концентрації багатьох ідей на якомусь об’єкті»:

а) метод системи творчого пошуку;

б) метод семиразового пошуку;

в) метод фокальних об’єктів;

г) АРВЗ.

25. Хто є автором методу інверсології:

а) В. О. Моляко;

б) Є. П. Торренс;

в) Дж. Гілфорд;

г) А. Ф. Есаулов.

26. Про який метод йдеться – «ґрунтується на використанні психологічних особливостей творчого мислення для пошуку ефективних технічних рішень»:

а) метод самовиховання;

б) метод системи творчого пошуку;

в) метод інверсології;

г) варіанти а) і б) правильні.

27. Що не відносять до способів швидкого вирішення проблем:

а) розуміння;

б) функціональне розв’язання;

в) інтуїтивне розв’язання;

г) усвідомлене інтуїтивне.

Список рекомендованих джерел

Основний

1. Бухлова Н. Б. Обдарована дитина. Психолого-педагогічний супровід. К.: Шкільний світ, 2013. 104 с.

2. Робота з обдарованими дітьми / Володарська М. О., Настенко А. І., Пілаєва О. М., Полуніна С. М. Харків: Основа, 2010. 190 с.

3. Карпенко Н. А. Психологія творчості: навч. посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2016. 156 с.

4. Роменець В. А. Психологія творчості: навч. посіб. 2-ге вид. К.: Либідь, 2004. 288 с.

5. Туріщева Л. В. Особливості роботи з одарованими дітьми.

Харків: Основа, 2008. 122 с.

6. Туриніна О. Л. Психологія творчості: навч. посіб. К.: МАУП, 2007. 160 с.: іл. Бібліогр. С. 156–157.

7. Яланська С. П. Психологія творчості: навчальний посібник. Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2014. 180 с.

Додатковий

8. Анджейчак А. Психолого-педагогічні умови формування творчої особистості дитини в освітньо-виховних закладах. *Обдарована дитина*. 2000. № 5. С. 8–13.

9. Антонюк Л. В. Особливості роботи з обдарованими дітьми. *Шкільна бібліотека*. 2016. № 5. С. 41–43.

10. Баракова Ю. Є. Інтелектуальні ігри в початковій школі. Х.: Вид. група «Основа», 2005. 192 с.

11. Баракова Ю. Є. Універсальні інтелектуальні ігри. Педагогічна академія пані Софії. Х.: Вид. Група «Основа», 2005. 32 с.

12. Вауліна О. М., Бурилова Є. М. Закордонний досвід у роботі з обдарованими дітьми. *Початкове навчання та виховання*. 2015. № 31–32. С. 36–39.

13. Волобуєва Т. Б. Розвиток творчої компетентності школярів. Харків, 2005. 110 с.

14. Клименко В. В. Как воспитать вундеркинда. Харьков: Фолио, 2016. 116 с.

15. Клименко В. В. Психологические тесты таланта. Харьков: Фолио, 2016. 228 с.

16. Робота з обдарованими дітьми. Сходинки творчого зростання. 1–4 класи: посіб. для вчителя. Тернопіль: Навчальна книга, 2006. 152 с.

17. Пелех Н. В. Обдарована дитина: заняття з розвитку творчих здібностей дошкільників старшого віку. *Дошкільний навчальний заклад*. 2015. № 9. С.7–14.

18. Погосова Н. М. Цветовой игротренинг. СПб.: Речь, 2015. 152 с.

ПІДСУМКОВІ ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Який із діагностичних підходів передбачає організацію вимірювання кожного випробуваного за багатьма різнорідними параметрами:

а) якісний;

б) кількісний;

в) комплексний;

г) лонгитюдний.

2. Яке із визначень найповніше розкриває зміст поняття «інтелект»:

а) інтелект – це здібність до навчання;

б) інтелект – це система пізнавальних здібностей, яка забезпечує ефективність індивідуальної поведінки в ускладнених ситуаціях;

в) інтелект – це здібність до абстрактного мислення;

г) інтелект – це здатність адаптуватися до нових умов.

3. Хто із психологів висловив ідею про те, що успіх виконання тестів залежить насамперед від рівня розвитку загальної здібності (генерального фактора):

а) Спірмен;

б) Терстоун;

в) Кеттел;

г) Гілфорд.

4. Методика прогресивних матриць Равена складається з:

а) 7 субтестів;

б) 5 субтестів;

в) 6 субтестів;

г) 8 субтестів.

5. Який із варіантів не є складовою психологічного діагнозу:

а) констатація;

б) анамнез;

в) гіпотеза;

г) прогноз.

6. Які з діагностичних методів допомагають виявити глибинні структури особистості, що мають неусвідомлений характер:

а) тести;

б) опитувальники;

в) проєктивні методики;

г) психофізіологічні методики.

7. Який із типів надійності психодіагностичних методик передбачає перевірку результатів шляхом повторного обстеження за допомогою одного і того самого тесту:

а) надійність паралельних форм;

б) ретестова надійність;

в) надійність частин тесту;

г) надійність особи діагноста.

8. Як називається система пізнавальних здібностей, яка забезпечує ефективність індивідуальної поведінки в ускладнених ситуаціях, що характеризує можливість використання минулої і актуальної інформації деяким цілеспрямовано:

а) інтелект;

б) креативність;

в) мислення;

г) соціалізація.

9. Який із варіантів використовується у процесі аналізу графічних проєктивних методик:

а) деталі малюнка;

б) пропорції малюнка;

в) розміщення малюнка;

г) усі варіанти.

10. Проєктивні методики, під час виконання яких обстежуваний створює із оформлених деталей осмислене ціле, називаються:

а) катартичні;

б) аддитивні;

в) конструктивні;

г) імпресивні.

11. Уніфікація, регламентація процедури проведення та оцінки результатів виконання психологічного тесту – це:

а) стандартизація;

б) надійність;

в) валідність;

г) доцільність.

12. Якому із психодіагностичних методів найбільше підходить така характеристика: стандартизованість процедури, обробки й інтерпретації результатів, зіставлення індивідуальних даних з нормою, незалежність результатів від впливу експериментальної ситуації та особистості психолога:

а) тести;

б) опитувальники;

в) проєктивні методики;

г) психофізіологічні методики.

13. Який із психодіагностичних методів характеризується такими особливостями: спрямованість на виявлення станів цілісної особистості, невизначеність у стимульному матеріалі, обов'язкова атмосфера невимушеності:

а) тести;

б) опитувальники;

в) проєктивні методики;

г) психофізіологічні методики.

14. Яке із перелічених завдань не реалізує психодіагностика:

а) виявлення, опис та інтерпретація індивідуальних психологічних якостей особистості;

б) визначення, чим і наскільки одна людина відрізняється від інших;

в) попередження та виправлення негативних тенденцій розвитку особистості;

г) пояснення причин індивідуальних відмінностей.

15. В основі якого з підходів у дослідженні особистості акцент зміщується на опис та діагностику індивідуально-особистісних рис:

а) психометричний;

б) типологічний;

в) проєктивний;

г) в усіх підходах.

16. Який із видів психологічного діагнозу акцентує увагу на причини виникнення досліджених ознак:

а) симптоматичнй;

б) типологічний;

в) етіологічний;

г) правильної відповіді немає.

17. Який із варіантів не є складовою психологічного діагнозу?

а) констатація;

б) анамнез;

в) гіпотеза;

г) прогноз.

18. Першим етапом діагностико-корекційної діяльності психолога є:

а) формулювання психологічної проблеми;

б) вибір методів дослідження;

в) вивчення практичної потреби;

г) висунення гіпотез про причини проблеми.

19. Який із видів тестів призначений для оцінки індивіда щодо оволодіння знаннями та вміннями в різних галузях:

а) тести інтелекту;

б) тести особистості;

в) тести здібностей;

г) тести досягнень.

20. При якому із типів надійності не потрібно здійснювати обстеження повторно:

а) надійність паралельних форм;

б) ретестова надійність;

в) надійність частин тесту;

г) надійність особи діагноста.

21. Хто є автором трьохвимірної моделі інтелекту, компонентами якої є зміст, операція, результат:

а) Ч. Спірмен;

б) Л. Терстоун;

в) Р. Кеттел;

г) Дж. Гілфорд.

22. Який із варіантів не стосується тенденцій розвитку сучасної вітчизняної психодіагностики:

а) якісний підхід у дослідженні пізнавальних здібностей;

б) кількісний нормативно-орієнтований підхід у дослідженні особистості;

в) комплексність у вивченні цілісної індивідуальності;

г) врахування впливу типу тестової ситуації на результати психологічної діагностики.

23. Який із варіантів не є процесуально-динамічним показником інтелектуальної діяльності:

а) розумова активність;

б) здатність до саморегуляції;

в) рівень інтелектуального потенціалу;

г) економічність мислення.

24. Вкажіть варіант, який не є параметром когнітивного стилю:

а) ригідність (гнучкість);

б) складність пізнавальних структур;

в) аналітичність (синтетичність);

г) економічність мислення.

25. При якому із типів надійності у випробуваного може сформуватися навичка роботи з цією методикою, якщо часовий проміжок між першим та другим обстеженням незначний:

а) надійність паралельних форм;

б) ретестова надійність;

в) надійність частин тесту;

г) надійність особи діагноста.

26. Який із видів валідності дає інформацію про ступінь вимірювання тестом теоретичної ознаки, яка виділяється:

а) змістова;

б) критеріальна;

в) конструктивна;

г) дискримінантна.

27. Яке із критичних зауважень стосується опитувальників як психодіагностичних методів:

а) цей метод не дозволяє визначити, який же рівень особистості відображається в показниках – усвідомлюваний чи неусвідомлюваний;

б) відсутність стандартизації процедури обстеження;

в) наявність «ефекту фасаду»;

г) усі варіанти стосуються питальників.

28. Показниками, які свідчать про високий рівень тривожності за методикою незавершених речень Філіпса, можуть бути:

а) високі кількісні показники;

б) пропуск не менше трьох речень;

в) досить низькі кількісні показники;

г) усі перелічені варіанти.

29. Який із наведених показників вказує на відсоток випробуваних у вибірці стандартизації, які одержали однаковий чи нижчий бал, ніж бал даного випробуваного?

а) віковий показник;

б) процентиль;

в) стандартний показник;

г) усі варіанти правильні.

30. Психометрична характеристика методики, яка відображає точність психодіагностичних вимірювань, а також стійкість результатів тесту до дії зовнішніх і внутрішніх випадкових чинників, – це:

а) стандартизація;

б) надійність;

в) валідність;

г) достовірність.

31. Яка із психодіагностичних методик спрямована на дослідження вербального, образотворчого та вербально-звукового творчого мислення:

а) тест Гілфорда;

б) тест Торренса;

в) тест віддалених асоціацій Медніка;

г) тест Вільямса.

32. Як називається орієнтація індивіда на відомі, стандартні способи вирішення проблемної ситуації:

а) конвергентим мисленням;

б) дивергентним мисленням;

в) аналітичним мисленням;

г) логічним мисленням.

33. Для комплексного вивчення особистості використовують (вибрати найбільш правильну відповідь):

а) методику прогресивних матриць Равена;

б) методику Розенцвейга;

в) 16-факторний питальник Кеттелла;

г) особистісний питальник Айзенка.

34. Психометрична характеристика методики, яка означає однозначність (стійкість) одержаних результатів щодо вимірювальних властивостей об'єктів (предмета вимірювання), – це:

а) стандартизація;

б) надійність;

в) валідність;

г) достовірність.

35. Поняття «коефіцієнт інтелекту» ввів у психологію:

а) А. Біне;

б) Л. Термен;

в) Дж. Гілфорд;

г) В. Штерн.

36. Автором «теорії інтелектуального порогу» є:

а) П. Торренс;

б) К. Спірмен;

в) Л. Термен;

г) Дж. Гілфорд.

37. Хто із зарубіжних вчених увів у психологію поняття про «дивергентне» і «конвергентне» мислення:

а) Дж. Рензуллі;

б) Дж. Гілфорд;

в) П. Торренс;

г) А. Танненбаум.

38. Які показники творчих здібностей виділяв П. Торренс:

а) легкість мислення;

б) семантична гнучкість;

в) гнучкість мислення;

г) оригінальність мислення.

39. Хто з вказаних учених займався розробкою тестів розумових здібностей:

а) Вундт;

б) Джемс;

в) Біне;

г) Мюнстерберг;

д) Еббінгауз.

40. Яким з перерахованих термінів визначаються тести, за умов проведення яких випробуваному подають невизначені стимули і просять відповісти так, як здається йому самому:

а) інтроспективні тести;

б) самозвіт;

в) поведінкові тести;

г) проєктивні тести.

41. Ви сформували основну проблему дослідження. Який з наступних кроків буде правильним:

а) сформулювати вихідну гіпотезу;

б) вибрати методику виміру;

в) ознайомити з літературою;

г) вибрати об’єкти для дослідження.

42. Тести здібностей вказують на:

а) рівень попередньої підготовки;

б) ступінь внеску генетичної спадковості у здібності;

в) можливість успіху в тій чи іншій галузі;

г) загальний рівень розумових здібностей.

43. Яке з тверджень точніше описує, що таке коефіцієнт інтелекту:

а) характеристика наявних пізнавальних здібностей;

б) характеристика природних здібностей;

в) міра набутих інтелектуальних навичок;

г) характеристика зони найближчого розвитку.

44. Опитувальники інтересів корисні для встановлення:

а) особистісних рис;

б) того, що людині подобається чи не подобається;

в) вірогідності успіху у певній галузі;

г) діагностики природних задатків.

45. Який з перелічених тестів не призначений для оцінки інтелектуальних здібностей:

а) тест Стенфорд-Біне;

б) тест загальних здібностей;

в) тест Векслера;

г) ТАТ.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Абстрагування – операція мислення, що полягає у виділенні суттєвих властивостей та зв'язків предметів під час відволікання від несуттєвих.

Аглютинація – спосіб утворення образів уяви, що передбачає неіснуюче у реальності поєднання елементів різних вражень.

Агресія – сильне афективне переживання гніву, люті, намагання причинити біль, неприємність своєму супротивникові.

Адаптація (органів чуття) – зміна чутливості під впливом зовнішніх подразників.

Атрибуція відповідальності – явище міжособистісних відносин, що передбачає покладання відповідальності за результат діяльності.

Активність – а) **як ознака психіки** – всезагальна характеристика істот, власне динаміка живих істот як джерело підтримки ними життєво значущих зв'язків з навколишнім світом; б) **як властивість темпераменту** – визначається силою, з якою людина впливає на ситуацію і долає перешкоди на шляху до поставленої мети.

Акцентуація (характеру) – індивідуально-типологічна особливість характеру, що полягає у надмірній вираженості, загостреності окремих рис характеру.

Акцентування – прийом утворення образів уяви, що полягає у перебільшенні окремих частин образу уяви з метою викликати до них увагу.

Алегорія – прийом створення образів уяви, що полягає у наданні образу уяви переносного значення.

Амбівалентність – явище емоційної сфери особистості, що полягає у поєднанні у складному почутті елементів полярних переживань.

Аналіз – операція мислення, що полягає у виділенні в об'єктах елементів, властивостей, зв'язків, поділі предмета на частини.

Аналізатор – частина рефлекторного кільця без відцентрових ділянок.

Аналогія – а) як прийом утворення образів уяви – процес моделювання нових образів на основі їх подібності з реально існуючими; б) як операція мислення – визначення суттєвої подібності у ході співвіднесення структур, функцій, принципів та перенесення цих ознак у нове рішення.

Асоціація – механізм пам'яті, що полягає у встановленні нейрофізіологічних зв'язків між елементами досвіду особистості.

Асоціація за контрастом – різновид асоціації, в якій нейрофізіологічні зв'язки виникають між елементами досвіду з протилежними ознаками.

Асоціація за подібністю – різновид асоціації, в якій нейрофізіологічні зв'язки виникають між елементами досвіду, схожими між собою за певними ознаками.

Асоціації за змістом – різновид асоціації, в якій нейрофізіологічні зв'язки виникають на основі визначення між елементами досвіду співвідношень типу «причина і наслідок», «рід і вид», «ціле і частина».

Асоціація за суміжністю – різновид асоціації, в якій нейрофізіологічні зв'язки виникають між елементами досвіду, сприйнятими послідовно (суміжність у часі) або одночасно в одному просторі (суміжність у просторі).

Атрибуція каузальна – пояснення людиною причин (мотивів) вчинків інших людей.

Афект – форма переживання емоцій, ознаками якої є швидке виникнення, бурхливий та короткочасний перебіг, супроводження порушеннями свідомості, втратою самоконтролю. Викликаються гострими життєвими ситуаціями. Схильність до афектів свідчить про невихованість, невміння володіти собою.

Безвілля – негативна якість волі особистості, що характеризується зниженням загальної активності людини, безініціативністю, неспроможністю докладати зусилля, доводити справи до кінця, легким відволіканням з дріб'язкових приводів, непослідовністю, невпевненістю, конформністю та навіюваністю (легко підпадають під вплив оточуючих людей).

Витримка і самовладання – вольові якості, що передбачають уміння особи примусити себе виконувати розумне рішення, незалежно від перешкод, підпорядковувати свою поведінку інтересам досягнення мети, не відволікатись на сторонні справи.

Відволікання – мимовільне переміщення уваги, що не має прямого позитивного значення для діяльності.

Відчуття предметності – властивість відчуттів, що передбачає віднесення інформації про навколишнє до самих об'єктів, що є її джерелом.

Відчуття тривалості – це часова характеристика відчуттів, що залежить від тривалості дії подразника та його інтенсивності.

Відчуття – елементарний психічний процес, що полягає у відображенні людиною окремих властивостей предметів та явищ, а також станів внутрішніх органів при безпосередньому впливі подразників на органи чуттів.

Відчуття екстероцептивні – різновид відчуттів, ознаками яких є розташування відповідних органів чуттів на поверхні тіла, які відображають подразники зовнішнього світу. Серед них контактні – ті, які виникають при прямому контакті рецептора з подразником (дотик, смак), дистантні – подразник на відстані від рецептора (зір, слух).

Відчуття зовнішньо-внутрішні – різновид відчуттів, ознаками яких є співвіднесення людиною інформації, яка надходить як на екстеро-, так і на інтерорецептори (смакові, температурні).

Відчуття інтенсивності – це кількісна характеристика відчуттів, що визначається і силою подразника, і станом рецептора.

Відчуття інтероцептивні – різновид відчуттів, ознаками яких є розташування рецепторів у внутрішніх органах, що відображають їх стан (самопочуття, голод, спрага).

Відчутття пропріоцептивні – різновид відчуттів, ознаками яких є розташування рецепторів у м'язах та зв'язках, що приймають інформацію про рухи і розташування тіла.

Властивість психічна – система усталених, фіксованих і повторюваних ознак психічного факту (якості характеру, темпераменту, здібностей).

Воля – психічний процес свідомої та цілеспрямованої регуляції людиною своєї діяльності та поведінки з метою досягнення поставлених цілей.

Впізнавання – різновид відтворення, що передбачає згадування індивідом об'єкта при повторному його сприйманні.

Вчинок – різновид вольової дії, що спрямована на досягнення суспільно значущої мети, становить акт моральної поведінки, регульований певними етичними нормами.

Вундеркінд («диво-дитина») – дитина, яка випереджає своїх однолітків у прояві будь-якої здібності; ранній прояв таланту.

Геніальність – найвищий рівень здібностей, проявом яких є відкриття особистістю нових напрямів, шляхів у галузі наукових досліджень, техніки, мистецтва.

Гіперболізація – процес утворення образів уяви, що передбачає перебільшення або зменшення об'єктів.

Гра – вид діяльності, спонукуваний потребою особистості в активності, ціллю якої виступає сам процес діяльності, а не предметний результат, джерелом якої слугує наслідування і досвід.

Група антиреферентна – соціальна група, норми якої людина засуджує та у своїй поведінці чинить протилежно.

Група велика – кількісно обмежена спільність людей, виділена за певними соціальними ознаками (клас, нація, прошарок), або реальна, значна за розмірами та складноорганізована спільність людей, поєднана спільною діяльністю (певна організація).

Група мала – невелика за чисельністю спільність (30–40 осіб), в якій індивіди безпосередньо контактують між собою, об'єднані спільною метою та завданнями, що є передумовою їх взаємодії, взаємовпливу, спільних норм, процесів та інтересів, міжособистісних відносин і тривалості їх існування.

Група неформальна – різновид соціальної групи, який виникає за ініціативою самих учасників, на основі їх симпатій.

Група нереферентна – соціальна група, яка не має впливу на особистість.

Група реальна – дійсні об'єднання людей, що контактують між собою.

Група референтна – соціальна група, що є зразковою для людини, яка намагається відповідати її нормам.

Група соціальна – будь-які більш чи менш стійкі об'єднання людей.

Група умовна – об'єднання людей, створені уявою дослідника з метою їх аналізу.

Група формальна (офіційна) – групи, виникнення та існування яких регулюється офіційними документами (шкільний клас, робітники підприємства).

Депресія – психічний стан, протилежний агресії, що виявляється у відчаї, у важкому переживанні безнадійності.

Детермінація мислення – це система причин, що зумовлюють ті чи інші мислительні дії та їх послідовність.

Принцип детермінізму – принцип дослідження психіки, за яким реагування людини на зовнішні впливи залежить не тільки від характеристик цього впливу, а й від особливостей психіки людини (інтересів, досвіду, освіченості, знань тощо): «зовнішні причини діють через внутрішні умови» (С. Л. Рубінштейн).

Дії розумові – система інтелектуальних операцій людини, спрямованих на виявлення ознак предметів, які безпосередньо не сприймаються.

Діяльність – це внутрішня (психічна) і зовнішня (фізична) активність людини, що регулюється усвідомленою метою.

Діяльність мнемічна – система складних за структурою психічних процесів, керованих мнемічною метою, що формується у людини на основі вроджених, біологічних форм пам'яті.

Дія – порівняно закінчений елемент діяльності, спрямований на розв'язання однієї поточної задачі.

Дивергентне мислення визначається як «тип мислення, який іде в різноманітних напрямах». Такий тип мислення припускає варіювання шляхів вирішення проблеми, призводить до несподіваних висновків і результатів.

Дозрівання – прояв онтогенезу, визначений генотипом, що полягає у послідовному становленні всіх систем організму.

Доповнення – процес утворення образів уяви, що передбачає незвичайне поєднання образу реально існуючого предмета з елементами інших предметів.

Евристика – швидкі, спрощені раціональним обдумуванням способи (чи правила) прийняття рішення.

Експеримент психологічний – один із основних дослідницьких методів психології, специфіка якого полягає у спеціальному створенні умов, за яких виникають очікувані психічні процеси, акти поведінки людини, у повторенні їх для перевірки істинності експериментальних висновків, у зміні цих умов з метою виявлення їх впливу на перебіг досліджуваних процесів.

Екстеріоризація – процес переходу внутрішньої сторони діяльності (внутрішніх дій) у зовнішню (зовнішні дії); відбувається під час здійснення планів.

Екстраверсія – властивість особистості, що свідчить про її спрямованість на довколишні об'єкти, ситуації, події.

Емоції інтенсивності – це силова характеристика почуттів.

Емоції полярності – явище емоційної сфери особистості, що передбачає утворення антонімічних пар у структурі переживань.

Емоції тривалості – характеристика стійкості емоцій, періоду їх незмінності в часі.

Емоції якості (модальність) – конкретний зміст переживання.

Емоції – психічне відображення у формі безпосереднього пристрасного переживання життєвого сенсу явищ та ситуацій, зумовленого відношенням їх об'єктивних властивостей до потреб суб'єкта.

Емоційний тон – це найпростіша форма емоцій, яка має вигляд невиразних переживань, що супроводжують життєво важливі впливи смакового, температурного, больового та іншого характеру; відображає єдність емоцій та відчуттів.

Емпатія – один із механізмів взаєморозуміння, що полягає в емоційному відгукові на переживання іншої людини (співчуття, співпереживання).

Еталони сенсорні – психічні образи, що містять уявлення про чуттєво сприймані властивості об'єктів; формуються у дитини з трьох років.

Ефект новизни – явище у міжособистісному сприйманні, яке означає, що стосовно знайомої людини найбільшу вагу при її оцінці має нова інформація про неї.

Ефект ореолу – явище у міжособистісному сприйманні, яке передбачає вплив загального враження про людину на сприймання й оцінку її конкретних вчинків.

Ефект першого враження – явище у міжособистісному сприйманні, яке означає, що для оцінки незнайомої людини найбільш значущою є первинна інформація про неї.

Єдність функціонально-рольових очікувань – явище міжособистісних відносин, що полягає в узгодженні уявлень учасників соціальної групи про те, що і в якій послідовності повинен робити кожен її член; характерна для колективу.

Задатки – природна основа здібностей, ще нерозвинених, яка виявляється при перших спробах людини зайнятися діяльністю.

Збудливість емоційна – властивість темпераменту, що вказує на швидкість виникнення і перебігу емоцій.

Здібності – система властивостей особистості, що відповідає вимогам діяльності та забезпечує високі досягнення в ній.

Здібності загальні – охоплюють властивості особистості, які відповідають вимогам багатьох видів діяльності.

Здібності репродуктивні – різновид здібностей, які виявляються в успішності оволодіння знаннями, навичками, вміннями.

Здібності сенсорні – різновид здібностей, які пов'язані зі сприйняттям людиною предметів та їх якостей, що становлять основу розумового розвитку; інтенсивно формуються з 3–4 років.

Здібності спеціальні – різновид здібностей, які відповідають вимогам окремої діяльності.

Здібності творчі – це інтелектуально-евристичні здібності: здатність генерувати ідеї, висувати гіпотези, фантазувати, асоціативно мислити, бачити суперечності, переносити знання і вміння в нові ситуації; відмовитися від нав'язаної ідеї, незалежно міркувати, критично мислити, оцінювати. Саме ця група творчих властивостей більшою мірою, ніж інші, бере участь у створенні нового творчого продукту.

Ідеал – форма прагнення особистості, що відображає її потребу діяти відповідно до зразків, обраних для наслідування.

Ідентифікація – один із механізмів взаєморозуміння, що полягає в уподібненні себе іншій людині, у здатності розкрити її точку зору.

Індивід – це окремий представник виду живих істот, якому властиві і загальні, і часткові, і неповторні якості. Загальні якості характеризують усіх людей без винятку, часткові – притаманні окремим групам людей (професійним, віковим, релігійним, національним тощо), неповторні якості унікальні і одиничні, наявні тільки у певної людини.

Індетермінізм – позиція, протилежна до принципу детермінізму, стверджує замкнений характер психіки, її повну незалежність від зовнішніх умов, заперечуючи, що можна дізнатись про внутрішній світ людини за її поведінкою; єдиноможливим методом при цьому проголошується самоспостереження або інтроспекція.

Індивідуальність – це сукупність особливостей, що відрізняють одну людину від інших. Цей термін відображає неповторні риси людини. Серед яких є і біологічно обумовлені особливості організму, і соціально обумовлені риси характеру.

Інсайт – раптове, інтуїтивне усвідомлення вирішення проблеми, яке тривалий час не піддавалося людині.

Інстинкт – це система безумовних рефлексів, вроджена видова поведінка тварини.

Інтеріоризація – процес переходу від зовнішньої до внутрішньої сторони діяльності, яскраво проявляється у діяльності уміння.

Інтелект – система вищих психічних функцій, яка забезпечує адаптацію людини до умов середовища, що змінюються, і успішне вирішення проблем і завдань, що виникають перед ним; загальна здатність до пізнання та вирішення проблем.

Інтерес – усвідомлюваний людиною мотив, що є емоційним проявом пізнавальних потреб та виявляється у бажанні більше дізнатися про об’єкт інтересу, глибше зрозуміти його. Задоволення інтересу не веде до зникнення потреби, а навпаки – до її посилення, тому його називають ненасичуваним мотивом.

Інтуїція – процес мислення, у якому прийняття рішення відбувається без тривалих міркувань та логічного аналізу; наявні в нас знання, джерело та спосіб отримання яких ми не можемо пояснити.

Інтроверсія – властивість особистості, що свідчить про її зосередження на власному внутрішньому світі.

Класифікація – операція мислення, що полягає у мисленому роз'єднанні і наступному об'єднанні предметів, явищ, подій у групи і підгрупи за певними ознаками.

Коефіцієнт інтелекту (IQ) – кількісна міра інтелекту; визначається відношенням розумового віку до хронологічного; вимірюється за допомогою батареї тестів.

Колектив – це група об'єднаних спільними цілями і завданнями людей, що досягла в процесі соціально-цінної спільної діяльності високого рівня розвитку (А. В. Петровський).

Конкретизація – операція мислення, що полягає в застосуванні узагальненого знання до конкретного окремого випадку.

Константність – властивість сприймання, що полягає у відносній постійності образа при змінах умов сприймання.

Конвергентне мислення – знаходження єдино правильного розв'язання задачі за наявності багатьох умов.

Креатив – творча людина, схильна до нестандартних способів вирішення завдань, нестандартних дій, відкриття нового, створення унікальних продуктів.

Креати́вність – здатність до творчості, перетворення інформації у разі відмови від стереотипних способів мислення; незалежний фактор обдарованості.

Латералізація – принцип роботи головного мозку, що означає провідну роль лівої півкулі; існує тільки у людини і пов'язана з виділенням ведучої правої руки.

Латеральне мислення важливе для створення нових ідей; вирішення проблемних ситуацій, що потребують не лише великого обсягу інформації, а й певної інтуїтивної роботи; переоцінки даних мислення: будь-яка особиста точка зору на будь-що – це лише один із багатьох можливих поглядів.

Латентний період – час від моменту впливу на рецептор до виникнення відчуття.

Метафоричність – один із показників креативності: готовність працювати у фантастичному, «неможливому» контексті, схильність використовувати символічні, асоціативні засоби для вираження своїх думок, а також уміння у простому бачити складне і, навпаки, у складному – просте.

Методи діагностичні (тести) – група методів психологічного дослідження, що використовуються для з'ясування того, наскільки психічні якості людини відповідають раніше виявленим нормам та стандартам.

Метод лонгітюдний – один з двох основних способів організації психологічного дослідження (другий спосіб – поперечних зрізів), поширений у віковій психології, що передбачає дослідження динаміки певного психічного явища в одних і тих самих конкретних людей або їх груп упродовж тривалого часу (кількох років).

Метод порівняльний (вікових або поперечних зрізів) – один з двох основних способів організації психологічного дослідження, що передбачає одночасне вивчення певного психічного явища у різних вікових груп з метою виявлення його динаміки.

Методи інформаційні – група методів психологічного дослідження, в результаті яких отримують нові знання; основними з них виступають спостереження та експеримент.

Методи психологічного дослідження – певні шляхи збору наукових психологічних фактів, які відображають специфіку психічних фактів або явищ і слугують предметом теоретичного аналізу.

Мислення – це процес пізнавальної діяльності людини, що характеризується узагальненим і опосередкованим відображенням дійсності.

Глибина мислення – властивість мислення особистості, яка полягає в умінні проникати в сутність складних питань; розкривати причини явищ, приховані за зовнішніми ознаками; передбачати можливі наслідки подій та процесів.

Гнучкість мислення – властивість мислення особистості, яка полягає в умінні швидко орієнтуватись на зміни ситуації, у готовності переключатися з одного способу розв'язання завдання на інші, використовувати варіативні шляхи розв'язання.

Швидкість, кмітливість мислення – властивість мислення особистості, яка передбачає здатність швидко розібратися у складній ситуації, прийняти правильне рішення.

Критичність та самостійність мислення – властивість мислення особистості, яка полягає у здатності об'єктивно оцінювати позитивні та негативні аспекти явища, не покладаючись на думку інших людей.

Послідовність мислення – властивість мислення особистості, яка полягає у вмінні дотримуватись наступності у міркуваннях, досягати їх відповідності плану, уникати логічних помилок.

Широта мислення – властивість мислення особистості, яка полягає у здатності охопити широке коло питань, у творчому мисленні в різних галузях знання та практики.

Мова – це система знаків, що слугує засобом людського спілкування і діяльності мислення, способом вираження самосвідомості, передачі від покоління до покоління і зберігання інформації.

Мовлення – це форма спілкування за допомогою мови, що склалась історично в процесі матеріальної перетворювальної діяльності людей.

Мотивація – система усіх видів спонукань особистості (потреби, мотиви, інтереси, цілі, установки, ідеали), які регулюють поведінку і діяльність людини.

Мрія – форма прагнення особистості, змістом якого є створений фантазією образ бажаного майбутнього.

Навичка – дія, неодноразове виконання якої призвело до її автоматизації, ознаками чого є максимально швидке виконання, відсутність зайвих рухів, мінімальна психофізична напруженість, зниження контролю при збереженні якості виконання.

Наполегливість – вольова властивість особистості, що передбачає здатність до тривалого напруження енергії для подолання труднощів на шляху до мети.

Настрій – форма переживання емоцій, що становить загальний емоційний стан, фон перебігу психічних процесів та поведінки людини (діяльність відбувається на певному емоційному фоні).

Несвідоме – нижчий рівень психіки людини; форма відображення, при якій людина не контролює свою поведінку, неповно орієнтується в часі й просторі; порушується мовлення.

Натхнення – стан, пов'язаний з емоційним збудженням та припливом творчих сил.

Обдарованість – сукупність здібностей, які зумовлюють особливо успішну діяльність людини в одній чи кількох сферах, які вирізняють її серед інших людей, що виконують ту саму діяльність у тих самих умовах.

Обдарована дитина – дитина, що виділяється своїми досягненнями у тому чи іншому виді діяльності.

Онтогенез – формування основних структур психіки індивіда протягом його життя.

Операція – спосіб виконання дії в конкретних умовах.

Особистість – суспільний індивід, об'єкт і суб'єкт історичного процесу (Б. Г. Ананьев); спосіб буття людини у суспільстві, індивідуальна форма існування і розвитку соціальних зв'язків (Л. І. Анциферова); система властивостей, яку набуває індивід у предметній діяльності і спілкуванні, що характеризує його з боку включення у суспільні відносини (А. В. Петровський); соціальна властивість індивіда (Б. Ф. Ломов); особлива якість, яку набуває індивід у суспільстві (О. М. Леонтьєв).

Пам'ять – пізнавальний психічний процес, що полягає у запам'ятовуванні, збереженні й відтворенні індивідом його досвіду.

Пам'ять довгочасна – різновид пам'яті, що відзначається тривалим збереженням запам'ятованого (місяці, роки); виникає з короткочасної при багаторазовому відтворенні матеріалу.

Пам'ять довільна – різновид пам'яті, що відзначається наявністю мнемічної мети, яка регулює процеси пам'яті; людина свідомо визначає, що запам'ятати насамперед, на який період часу, з якою метою тощо.

Пам'ять емоційна – різновид пам'яті, змістом якої виступають пережиті індивідом у минулому почуття, які стають стимулом до діяльності, допомагають передбачити результати.

Пам'ять короткочасна – різновид пам'яті, що відзначається нетривалим збереженням запам'ятованого матеріалу після одноразового його відтворення.

Пам'ять мимовільна – різновид пам'яті, що відзначається відсутністю мнемічної мети.

Пам'ять образна – різновид пам'яті, змістом якої виступають уявлення (зорові, слухові, нюхові, смакові, дотикові).

Пам'ять оперативна – різновид пам'яті, що обслуговує актуально виконувані дії, операції; з її допомогою утримуються проміжні результати, які після закінчення діяльності забуваються.

Пам'ять рухова – різновид пам'яті, змістом якої виступають рухи та їх системи, слугує основою трудових і практичних навичок.

Пам'ять словесно-логічна – специфічно людський різновид пам'яті, змістом якої виступають думки у формі понять.

Переконання – система усвідомлених потреб людини, що спонукає її діяти відповідно до своїх поглядів, світоглядів, знань.

Період післядії – час від моменту припинення дії подразника до зникнення відчуттів.

Персонологічні (особистісні) **теорії** – психологічні теорії, для яких характерне заперечення визначальної дії біологічних чи соціальних детермінант; головною детермінантою психічного розвитку розглядається сама особистість, її самодетермінація (Е. Шпрангер, П. І. Бюлер, Л. Блетц, Г. Імре).

Пластичність – а) як властивість психіки – здатність психіки до змін, яка лежить в основі психічного розвитку; **б) як властивість темпетаменту** – проявляється у тому, наскільки легко пристосовується людина до зовнішніх впливів; протилежна ригідності.

Поведінка мовленнєва – продукування особистістю мовлення в конкретній ситуації, що передбачає усвідомлення нею особливостей цієї ситуації і своєї ролі в ній.

Подразливість – ознака біологічної форми відображення, притаманна всьому живому, що полягає у здатності організму реагувати на біотичні подразники.

Подразники біотичні – впливи зовнішнього середовища, що входять у процес обміну речовин організму, без яких неможливе його життя.

Потяги – спонука діяльності, в основі якої не досить чітко усвідомлена потреба.

Поняття – думка чи форма мислення, у якій відображаються загальні, суттєві та одиничні ознаки предметів та яка становить основу наукових знань (поняття математичні, граматичні, фізичні тощо).

Порівняння – це .операція мислення, спрямована на визначення якісної або кількісної відмінності між явищами, предметами одного виду.

Потреба – стан нужди, що виражає залежність організму від конкретних умов існування і виступає джерелом його активності (С. Д. Максименко).

Потяг – спонука діяльності, в основі якої міститься потреба, об'єкт задоволення якої особистість не усвідомлює.

Почуття вищі – різновид емоцій особистості, що відображають ставлення особистості до явищ соціальної дійсності та є результатом формування в умовах навчання та виховання.

Почуття естетичні – різновид вищих почуттів, що відображають ставлення особистості до явищ прекрасного та потворного.

Почуття інтелектуальні – різновид вищих почуттів, що відображають ставлення особистості до пізнавальної діяльності.

Почуття моральні – різновид вищих почуттів, що виражають стійке ставлення людини до інших та до себе, до суспільних явищ і норм.

Почуття практичні – різновид вищих почуттів, що полягають у переживанні людиною свого ставлення до різних видів діяльності.

Прагнення – це мотиви поведінки, у яких виявляється потреба людини в таких умовах існування і розвитку, що безносередньо відсутні у цій ситуації, але можуть бути створені у результаті діяльності.

Праця – вид діяльності, що спрямована на виробництво суспільнокорисних продуктів (матеріальних або ідеальних).

Пристрасть – форма прагнення, що відображає потреби непереборної сили; сильне, стійке, тривале почуття.

Проблемна ситуація – це психічний стан, який виникає у людини тоді, коли набуті нею знання не забезпечують виконання потрібної дії; спонукає до пошуку нових засобів і способів дій.

Просторова локалізація – властивість відчуттів, завдяки якій людина відображає не тільки якості подразника, але й визначає його розташування в просторі.

Процес психічний – система процесуальних ознак психічного явища з виділенням початку, проміжних стадій та завершення.

Психіка – це властивість високоорганізованої матерії, що є особливою формою відображення суб'єктом об'єктивної реальності (О. М. Леонтьєв).

Психолінгвістика – розділ психології, який основну увагу зосереджує на дослідженні мовлення як діяльності з визначенням його цілей, мотивів, дій, результатів; мовлення в процесі його породження та розуміння, тобто переходу від внутрішнього плану до зовнішнього та навпаки.

Психологія – це наука про факти, закономірності та механізми психіки як створюваного у мозку образу дійсності, на основі і за допомогою якого здійснюється регуляція діяльності, що має у людини особистісний характер (А. В. Петровський).

Психологія мовлення – це розділ загальної психології, який вивчає співвідношення мовлення із мисленням, сприйманням, пам'яттю, іншими психічними явищами; зв'язок властивостей особистості із особливостями мовленнєвої дії.

Реактивність – властивість темпераменту, яка вказує, з якою силою людина реагує на зовнішній вплив.

Реконструкція – процес утворення образів уяви, при якому за частиною об'єкта добудовується цілісна структура.

Ремінісценція – явище пам'яті, що відзначається зростанням обсягу відтвореного матеріалу через тривалий період збереження.

Рефлекс безумовний – це вроджені видові рефлекси.

Рефлекс умовний – тимчасові нервові зв'язки в корі головного мозку, які закріплені шляхом повторення.

Рефлексія – один із механізмів взаєморозуміння, що полягає в усвідомленні людиною того, як вона сприймається партнером у спілкуванні.

Рівень домагань – особистісне утворення, що визначається тим, які цілі серед сукупності можливих схильна обирати особистість – легкі чи важкі.

Рішучість – вольова якість особистості, що полягає у здатності своєчасно приймати правильні рішення.

Ригідність – властивість темпераменту (протилежна пластичності), яка вказує на те, що індивід важко пристосовується до умов, має інертну та мляву поведінку, звички, судження.

Самосвідомість – один із проявів свідомості як відокремлення себе («Я») від об'єктивного світу («не Я»); усвідомлення, оцінка людиною себе, свого місця у світі, своїх інтересів, знань, переживань, поведінки тощо. Самосвідомість має ієрархічно побудовану структуру від елементарного самопочуття до самопізнання і найвищого рівня – самоставлення, що виявляються у самоконтролі та саморегуляції своєї поведінки (К. К. Платонов).

Самостійність – вольова якість особистості, яка виявляється в тому, що людина визначає власні вчинки виходячи зі своїх переконань, знань, а не під тиском інших людей.

Свідомість – це вища інтегрована форма психіки, яка складається під впливом суспільно-історичних умов у трудовій діяльності людини та її спілкуванні за допомогою мови з іншими людьми.

Світогляд – сукупність переконань особистості, формування якого становить важливу задачу навчання і виховання; у загальних рисах утворюється до кінця шкільного віку.

Сензитивність – властивість темпераменту, що визначається найменшою силою впливу, який викликає у людини реакцію.

Сенсибілізація – зміна чутливості органів чуттів під впливом внутрішніх умов.

Сенсорна ізоляція – обмеження у надходженні сигналів із зовнішнього середовища на органи чуттів людини, що викликає порушення необхідного балансу інформації між людиною і середовищем.

Символізація – процес утворення образів уяви, при якому образ має додаткове значення, не обумовлене безпосередньо зовнішніми ознаками.

Симптомокомплекс (фактор характеру) – компонент структури характеру особистості, утворений найбільш тісно пов'язаними між собою рисами характеру; найчастіше у структурі характеру виокремлюють чотири симтомокомплекси.

Синестезія – прояв неспецифічної чутливості, коли під дією подразника, характерного для одного аналізатора, виникають відчуття в інших.

Синтез – одна з основних операцій мислення, що полягає у поєднанні окремих елементів предметів, в об'єднанні окремих його частин у єдине ціле.

Систематизація – операція мислення, що полягає у виділенні істотних і загальних ознак груп об'єктів або класів з метою їх подальшого об'єднання.

Співвідношення активності та реактивності – властивість темпераменту, яка визначається тим, наскільки поведінка людини залежить від ситуації – підкоряється їй (реактивність), чи прагне її змінити (активність).

Спілкування – складний, багатоплановий процес встановлення і розвитку контактів між людьми, породжуваний потребами у спільній діяльності, який передбачає обмін інформацією, взаємодію, сприймання та розуміння між його учасниками.

Сприймання – це психічний процес відображення в мозку людини предметів та явищ у цілому, у сукупності всіх їх якостей та властивостей при безпосередній дії подразників на аналізатори.

Сприймання простору – різновид сприймання, що передбачає сприймання форми, розміру, віддаленості і напряму розташування предметів.

Сприймання руху – різновид сприймання, що передбачає відображення руху предметів; основну роль при цьому відіграють зоровий і кінестетичний аналізатори.

Сприймання часу – різновид сприймання, що полягає у визначенні тривалості, швидкості, послідовності явищ і забезпечується системою аналізаторів.

Сприйнятливість – один із показників дивергентного мислення: чутливість до незвичайних деталей, протиріч та невизначеності, а також готовність гнучко та швидко переключатися з однієї ідеї на іншу.

Спрямованість особистості – моральна, етична характеристика особистості, яка виявляється у реальному змісті суспільної поведінки й визначається змістом домінуючих мотивів.

Стан психічний – психічний факт, існуючий упродовж незначного проміжку часу і зумовлений ситуацією (прояви волі, уваги, мислення, почуттів).

Стереотипізація – явище міжособистісного сприймання, що виражається у перенесенні якостей групи людей на окрему особу, що належить до цієї групи, за схемою «усі відмінники – дисципліновані».

Стрес – форма переживання емоцій особистістю, ознаками якої є стан напруженості під час загрози або перевантаження, що амбівалентно позначається на здоров'ї та діяльності особистості: позитивно (еустрес) чи негативно (дистрес).

Структура характеру – це впорядкована сукупність рис характеру у їх взаємозв'язках, завдяки яким, знаючи одну рису характеру, можна передбачити й інші.

Судження – форма мислення, що відображає зв'язки між предметами або їх властивостями.

Талант – високий рівень здібностей людини до певної діяльності, який виявляється в оригінальності та новизні підходу, супроводжується досягненнями найбільш високих результатів у цій сфері.

Талант – високий рівень обдарованості, природний хист людини до певного виду діяльності; видатні природні здібності людини до діяльності в якійсь галузі та вміння, які розвиваються з набуттям навичок і досвіду. Талант обумовлює високий рівень розвитку спеціальних здібностей, які дають людині змогу успішно, самостійно й оригінально виконати певну складну діяльність. Така сукупність здібностей дає змогу одержати продукт діяльності, який вирізняється новизною, високим рівнем досконалості і суспільною значимістю.

Творча особистість – це особистість, межі творчості якої охоплюють дії від нестандартного розв'язку простого завдання до нової реалізації унікальних потенцій індивіда в певній галузі. Людина, яка володіє певним переліком якостей, а саме рішучістю, умінням не зупинятися на досягнутому, сміливістю мислення, умінням бачити те, що не бачать її сучасники і що не бачили попередники.

Творча компетентність особистості – найвищий рівень розвитку професійної компетентності, коли людина здійснює професійну діяльність на творчій основі стабільно і неперервно.

Творчість – це діяльність, результатом якої є створення нових матеріальних і духовних цінностей. Будучи за своєю сутністю культурно-історичним явищем, творчість має психологічний аспект: особистісний і процесуальний. Вона передбачає наявність в особистості здібностей, мотивів, знань та умінь, завдяки яким створюється продукт.

Ігрова творчість – спрямована на участь суб'єкта в грі, де потрібні зміни, нововведення, відгадка, пошук результату. Це може бути й гра маленького дошкільника, який імпровізує з лялькою, і гра професійного актора.

Комунікативна творчість – пов'язана з міжособистісною взаємодією і може проявлятись у різних видах спілкування людей.

Літературна, образотворча та музична творчість – пов'язана з новими досягненнями в кожній із цих галузей (наприклад, зі створенням скульптури, написанням твору, віршованих рядків, опери).

Навчальна творчість – включає всі види навчальної діяльності із засвоєння нових знань, умінь та навичок, виконання нових завдань.

Наукова творчість – пов'язана з діяльністю людини в певній галузі науки, наприклад у біології, математиці, фізиці, хімії тощо. Специфіка наукової творчості полягає у домінуванні теоретичного та теоретико-практичного мислення.

Технічна творчість – спрямована на створення нових механізмів, пристроїв, деталей і зміни їхніх функцій. Це винахідництво, конструювання, архітектура, конструювання пристроїв і раціоналізація процесів, пов'язаних із технічними засобами.

Художня творчість – самореалізація людини-творця. Здатність до творчості, що пов'язана з певним видом художньої діяльності чи навіть культурою загалом.

Військова й управлінська творчість – спрямовані на керівництво колективами людей і їхньою діяльністю, прийняття рішень у гострих умовах бою, міжособистісних конфліктах, надзвичайних ситуаціях.

Побутова творчість – («домашня») пов'язана з вихованням дітей, розподілом бюджету, готуванням їжі, організацією відпочинку тощо. Відіграє досить важливе значення у житті кожної людини.

Темперамент – характеристика індивіда з боку його динамічних особливостей: інтенсивності, швидкості, темпу, ритму психічних процесів і станів.

Властивості темпераметру – стійкі індивідуальні властивості психіки, що визначають динаміку психічної діяльності людини, залишаються порівняно незмінними при різному змісті, цілях діяльності та утворюють структуру, що характеризує тип темпераменту.

Темп реакцій – властивість темпераменту, що проявляється у швидкості перебігу різних психічних явищ і характеризує динамічний бік психічного життя людини.

Асоціативна теорія пам'яті – система поглядів, центральною ідеєю яких є трактування пам'яті як створення асоціацій, тобто зв'язків між враженнями про явища та предмети.

Типізація – спосіб утворення образів уяви, спрямований на вираження загальних ознак групи об'єктів у конкретному образі.

Тропізми – елементарна реакція організму на подразник у формі рухів (повертання листків рослин до світла).

Увага – це спрямованість і зосередженість свідомості, які передбачають підвищення рівня сенсорної, інтелектуальної та рухової активності індивіда.

Довільна увага – різновид уваги, що передбачає свідому зосередженість уваги на об'єкті за участю вольових зусиль.

Післядовільна увага – різновид уваги, який виникає з довільної, при цьому знижується вольове зусилля, зростає інтерес та емоційна захопленість.

Концентрація (інтенсивність) уваги – властивість уваги, що визначається мірою зосередженості людини на об'єкті.

Узагальнення – операція мислення, що полягає у мисленному об'єднанні предметів за їх спільними суттєвими ознаками.

Уміння – готовність людини успішно виконувати діяльність, що грунтується на знаннях і навичках.

Умовивід – форма мислення, що передбачає такий зв'язок між думками, в результаті якого із кількох відомих суджень випливає нове судження.

Дедуктивний умовивід – різновид умовиводу, при якому властивості класу предметів переносяться на властивості конкретного представника цього класу.

Умовивід за аналогією – різновид умовиводу, що ґрунтується на перенесенні зв'язків, існуючих між одними предметами, на зв'язки між іншими.

Індуктивний умовивід – різновид умовиводу, при якому властивості деяких предметів з певного класу поширюються на всі предмети цього класу.

Установка – особистісне утворення, що полягає у готовності людини діяти певним чином.

Учіння – один з основних видів діяльності, коли дії людини скеровуються свідомою метою засвоїти певні знання, навички, вміння, форми поведінки; коли суб'єкт діє заради засвоєння нового досвіду.

Уява – своєрідна форма відображення об'єктивної дійсності, психічний процес, що полягає у створенні нових образів шляхом переробки матеріалу сприймань і уявлень, отриманих у попередньому досвіді.

Довільна уява – різновид уяви, що характеризується створенням образів відповідно до поставленої мети.

Пасивна уява – різновид уяви, що протікає без постановки мети.

Уява продуктивна (творча) – вид уяви, що передбачає створення нових оригінальних образів об'єктів, яких людина ніколи не сприймала; які ще не існують у дійсності, а їх поява лише передбачається.

Уява репродуктивна (відтворююча) – різновид уяви, при якому її образи виникають у людини на основі словесних описів об'єктів, схематичного чи графічного їх зображення.

Уява технічна – різновид уяви, змістом якої є створення образів просторових відношень у вигляді геометричних фігур з мисленим застосуванням їх у різних комбінаціях.

Художня уява – різновид уяви, в якому переважають чуттєві образи (зорові, слухові, дотикові).

Фантазія – здатність до творчої уяви, вигадки; також – щось надумане, неправдоподібне, нездійсненне.

Філогенез – історичний розвиток психіки від найпростіших форм до найскладніших.

Фрустрація – негативний емоційний стан, що супроводжується усвідомленням неможливості досягти поставленої мети.

Функціональна асиметрія – принцип роботи головного мозку, згідно з яким великі півкулі виконують різні психічні функції.

Характер – сукупність індивідуально-своєрідних психічних властивостей, які виявляються у типових для даної особистості способах діяльності при типових обставинах і визначаються ставленням особистості до цих обставин.

Ціль – компонент структури діяльності, змістом якого є образ майбутнього результату діяльності.

Ціннісна свідомість особистості – сукупність уявлень, у яких відображено особистісні цінності людини, що можуть мати різні рівні вираженості, актуалізованості, стійкості і регуляційного потенціалу.

Ціннісно-орієнтаційна єдність (ЦОЄ) – явище міжособистісних взаємин, що характеризується зближенням позицій їх суб'єктів щодо цілей діяльності, способів їх досягнення, основних цінностей.

Чутливість – а) здатність організму реагувати на нейтральні абіотичні впливи, якщо вони пов'язані із біотичними; б) здатність органів відчуттів відображати предмети з більшою чи з меншою точністю (або з певними фізичними параметрами).

Швидкість – один із показників дивергентного мислення: кількість ідей, що виникають в одиницю часу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Основний

1. Антонюк Л. В. Особливості роботи з обдарованими дітьми / Л. В. Антонюк // Шкільна бібліотека. – 2016. – № 5. – С. 41–43.

2. Баракова Ю. Є. Інтелектуальні ігри в початковій школі / Ю. Є. Баракова. – Х.: Вид. група «Основа», 2005. – 192 с.

3. Біла І. М. Феноменологія дитячого сприймання / І. М. Біла // Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – К.: Видавництво «Фенікс», 2013. – Т. XII. Психологія творчості. – Вип. 16. – С. 79–85.

4. Бухлова Н. Б. Обдарована дитина. Психолого-педагогічний супровід / Н. Б. Бухлова. – К.: Шкільний світ, 2013. – 104 с.

5. Ваганова Н. А. Психологічне дослідження сприймання старшими дошкільниками художніх інформаційних структур [Електронне видання] / Н. А. Ваганова // Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – К.: Видавництво «Фенікс», 2013. – Т. XII. Психологія творчості. – Вип. 17. – С. 46–53. – Режим доступу: http://lib.iitta.gov.ua/1592/

6. Вауліна О. М. Закордонний досвід у роботі з обдарованими дітьми / О. М. Вауліна, Є. М. Бурилова // Початкове навчання та виховання. – 2015. – № 31–32. – С. 36–39.

7. Робота з обдарованими дітьми / Володарська М. О., Настенко А. І., Пілаєва О. М., Полуніна С. М. – Харків: Основа, 2010. – 190 с.

8. Горальський А. Теорія творчості / А. Горальський; пер. О. Гірного. – Львів: Каменяр, Universitas Rediviva, 2002. – 144 с.

9. Данилюк І. Школа виховання творчих здібностей В. А. Роменця: витоки успіху: [Роменець В. А. (1926–1998) – видатний український психолог, засновник вітчизняної історико-психологічної науки] / І. Данилюк, І. Ягіяєв // Психологія і суспільство. – 2019. – № 1 (75). – С. 116–122.

10. Ільїна Н. М. Психологія творчості та обдарованості / Н. М. Ільїна. – К.: Університетська книга, 2018. – 228 с.

11. Карпенко Н. А. Психологія творчості: навч. посібник / Н. А. Карпенко. – Львів: ЛьвДУВС, 2016. – 156 с.

12. Карпова І. Г. Тестова методика дослідження творчої обдарованості студента / І. Г. Карпова // Практична психологія та соціальна робота. – 2013. – № 11. – С. 34–43.

13. Клименко В. В. Психологія наукової творчості / В. В. Клименко. – К.:Аверс, 2017. – 319 с.

14. Клименко В. В. Психологические тесты таланта / В. В. Клименко. – Харьков: Фолио, 2016. – 228 с.

15. Максименко С. Д. Загальна психологія / С. Д. Максименко. – К.: Видавництво «Центр навчальної літератури», 2019. – 272 с.

16. Маслоу А. Х. Мотивация и личность / А. Х. Маслоу. – Спб.: Питер, 2014. – 246 с.

17. Міщиха Л. П. Творчий потенціал у період пізньої дорослості: монографія / Л. П. Міщиха. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2014. – 400 с.

18. Моляко В. О. Психологічна теорія творчсті / В. О. Моляко // Обдарована дитина. – 2004. – № 6. – С. 2–10.

19. Моляко В. О. Психологічна проблема творчого потенціалу людини // Наука і освіта. – 2007. – № 4–5. – С. 115–118.

20. Моляко В. О. Проблеми функціонування творчого сприймання в умовах надлишку інформації різної модальності та значимості [Електронне видання] / В. О. Моляко // Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – К.: Видавництво «Фенікс», 2013. – Т. XII. Психологія творчості. – Вип. 16. – С. 7–19. – Режим доступу: http://lib.iitta.gov.ua/1404/

21. Музика О. Л. Інтеграція особистісного досвіду як психологічний механізм розвитку творчої обдарованості / О. Л. Музика // Актуальні проблеми психології: Проблеми психології творчості: збірник наукових праць / за ред. В. О. Моляко. – Т. 12. – Вип. 3. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. – С.159–164.

22. Психологічне дослідження творчих перцептивних процесів на різних вікових рівнях: наукова монографія. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2012. – 211 с.

23. Робота з обдарованими дітьми. Сходинки творчого зростання. 1–4 класи: посіб. для вчителя. – Тернопіль: Навчальна книга, 2006. – 152 с.

24. Розвиток соціально-комунікативної компетентності обдарованих учнів початкової школи: посібник / В. О. Киричук, Н. В. Лук'янчук, Н. А. Климова та ін.; за заг. ред. Н. В. Лук'янчук, Н. А. Климової. – К.: Інститут обдарованої дитини, 2014. – 132 с.

25. Роменець В. А. Виховання творчих здібностей у студентів: [модель структури інтелекту (за концепцією П. Гілфорда). Формування здібностей до наукової творчості. Структура творчого процесу та можливості його оптимізації] / В. А. Роменець // Психологія і суспільство. – 2018. – № 3–4 (73–74). – С. 178–223.

26. Роменець В. А. Психологія творчості: навч. посібник / В. А. Роменець. – 2-ге вид. – К.: Либідь, 2004. – 288 с.

27. Туріщева Л. В. Особливості роботи з одарованими дітьми / Л. В. Туріщева. – Харків: Основа, 2008. – 122 с.

28. Туриніна О. Л. Психологія творчості: навчальний посібник / О. Л. Туриніна. – К.: МАУП, 2007. – 160 с.: іл. – Бібліогр.: С. 156–157.

29. Яланська С. П. Психологія творчості: навчальний посібник / С. П. Яланська. – Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2014. – 180 с.

Додатковий

30. Анджейчак А. Психолого-педагогічні умови формування творчої особистості дитини в освітньо-виховних закладах / А. Анджейчак // Обдарована дитина. – 2000. – № 5. – С. 8–13.

31. Балл Г. О. Про визначальні характеристики здібностей і принципи їх врахування у навчально-виховній роботі / Г. О. Балл. – К.: Дніпро, 1992. – 230 с.

32. Баракова Ю. Є. Універсальні інтелектуальні ігри. Педагогічна академія пані Софії / Ю. Є. Баракова. – Х.: Вид. група «Основа», 2005. – 32 с.

33. Барко В. В. Психолого-педагогічна діагностика творчого потенціалу особистості учня в навчально-виховному процесі: методичні рекомендації / В. В. Барко, Л. В. Панок, С. П. Лазаревський. – Тернопіль, 2000. – 85 с.

34. Волобуєва Т. Б. Розвиток творчої компетентності школярів / Т. Б. Волобуєва. – Харків, 2005. – 110 с.

35. Максименко С. Д. Загальна психологія: підручник для студентів ВНЗ / С. Д. Максименко, В. О. Зайчук, В. В. Клименко. – К.: Форум, 2000. – 543 с.

36. Зыкова М. Н. Фольклоротерапия: учебное пособие / М. Н. Зыкова. – М.: МОДЭК, 2004. – 160 с.

37. Каряка Л. Г. Обдаровані діти, які вони? / Л. Г. Каряка, С. І. Кузіна // Освіта та розвиток обдарованої особистості. – 2014. – № 1. – С. 6–10.

38. Клименко В. В. Как воспитать вундеркинда / В. В. Клименко. – Харьков: Фолио, 2016. – 116 с.

39. Котляревська О. О. Обдарована дитина: знахідка чи проблема / О. О. Котляревська. – К.: Каравела, 2014. – С. 40–47.

40. Кочерга О. П. Психофізіологія творчості дітей / О. П. Кочерга. – К.: Шкільний світ, 2011. – 128 с.

41. Максименко С. Д. Ґенеза здійснення особистості / С. Д. Максименко. – К.: Вид-во ТОВ «КММ», 2006. – 240 с.

42. Маслоу А. Мотивация и личность / А. Малоу. – СПб.: Питер, 2003. – 352 с.

43. Матвійчук В. Виявлення та підтримка обдарованих дітей / В. Матвійчук // Психолог. – 2014. – № 9. – С. 18–19.

44. Кононко О. Л. Методичні аспекти реалізації Базової програми розвитку дитини дошкільного віку «Я у світі» / О. Л. Кононко, З. П. Плохій, А. М. Гончаренко. – К.: Світич, 2009. – 208 с.

45. Музика О. Л. Криза творчої особистості: суб'єктивно-ціннісний підхід до типології : збірник наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / О. Л. Музика. – 2001. – С. 63–72.

46. Пелех Н. В. Обдарована дитина: заняття з розвитку творчих здібностей дошкільників старшого віку / Н. В. Пелех // Дошкільний навчальний заклад. – 2015. – № 9. – С. 7–14.

47. Погосова Н. М. Цветовой игротренинг / Н. М. Погосов. – СПб.: Речь, 2015. – 152 с.

48. Психология творчества / под ред. Я. А. Пономарева. – М.: Наука, 1990. – 294 с.

49. Роджерс К. Творчество как усиление себя / К. Роджерс // Вопр. психол. – 1990. – № 1. – С. 164–168.

50. Симоненко С. М. Візуальна креативність та її механізми / С. М. Симоненко // Обдарованість та її розвиток: матеріали Міжнародної наукової конференції. – К., 2003. – С. 112–115.

51. Уява і творчість / за ред. Ю. Л. Трофімова // Психологія. – К., 2001. – С. 315–336.

52. Фрейд З. Психология бессознательного / З. Фрейд. – М.: Просвещение, 1990. – 448 с.

Міжнародні видання

53. Technologies of Intellect Developmenthttp [Електронне видання]. – Режим доступу: http://psytir.org.ua/

54. Psychological journal [Електронне видання]. – Режим доступу: http://www.apsijournal.com/index.php/ psyjournal

55. Psihologìâ ì osobistìst (Online) Psychology and personality [Електронне видання]. – Режим доступу: http://psychpersonality.inf.ua/

56. Problems of modern psychology [Електронне видання]. – Режим доступу: https://psyjournal.in.ua

57. American Journal of fundamental, applied &experimental research [Електронне видання]. – Режим доступу: http://journal.ua-usa.org

ДОДАТКИ

МЕТОДИКИ ДІАГНОСТИКИ ТВОРЧИХ ЗДІБНОСТЕЙ

Діагностика креативної особистості (модифікація Є. Є. Тунік)

Вступні зауваження. Ця методика дозволяє визначити чотири особливості творчої особистості: допитливість (Д); уяву (У); складність (С) і схильність до ризику (Р). Незважаючи на її адресність юнацькому віку, вона не втрачає своєї прогностичності і в зрілому віці.

Мета заняття. визначення особливостей творчої особистості.

Оснащення. опитувач, бланк відповідей (таблиця).

Послідовність роботи. Дослідження може бути проведено як індивідуально, так і в колективі. Експериментатор пропонує респондентам відповісти на висловлювання відповідно до інструкції, що розміщена в опитувачі. На кожне висловлювання існує 4 варіанти відповіді.

Проведення діагностики

Опитувач

Інструкція. Це завдання допоможе вам з'ясувати, наскільки творчою особистістю ви себе вважаєте. Серед наступних коротких речень ви знайдете такі, які дійсно підходять вам краще, ніж інші. Їх необхідно помітити позначкою «Х» в колонці *"в основному правильно (так)"*. Деякі речення підходять вам лише частково, їх потрібно помітити позначкою «Х» в колонці *"частково правильно"*. Інші висловлювання не підійдуть вам зовсім, їх потрібно помітити позначкою «Х» в колонці *"ні"*. Ті висловлювання, відносно яких ви не можете дійти до рішення, потрібно помітити позначкою «Х» в колонці *"не можу вирішити"*.

Робіть позначки до кожного речення і не замислюйтесь довго. Тут нема правильних або неправильних відповідей. Відмічайте перше, що приходить вам у голову, коли читаєте речення. Це завдання не обмежене в часі, але працюйте якомога швидше. Пам'ятайте, що коли даєте відповіді до кожного речення, ви повинні відмічати те, що дійсно відчуваєте. Ставте позначку «Х» в ту колонку, яка більше всього підходить вам. На кожне питання вибирайте тільки одну відповідь.

1. Якщо я не знаю правильної відповіді, то намагаюся здогадатися про неї.

2. Мені подобається розглядати предмет ретельно і детально, щоб виявити деталі, яких не бачив раніше.

3. Як правило, я запитую, якщо чогось не знаю.

4. Мені не подобається планувати справи заздалегідь.

5. Перед тим, як грати у нову гру, я повинен переконатися, що зможу виграти.

6. Мені подобається уявляти собі те, що мені потрібно буде взяти або зробити.

7. Якщо щось не вдається з першого разу, я буду працювати доти, доки не зроблю це.

8. Я ніколи не виберу гру, з якою інші не знайомі.

9. Краще я буду робити все звичайно, ніж шукати нові способи.

10. Мені подобається виясняти, чи так все насправді.

11. Мені подобається займатись будь-чим новим.

12. Я люблю заводити нових друзів.

13. Мені подобається думати про те, чого зі мною ніколи не відбувалося.

14. Як правило, я не витрачаю часу на мрії про те, що колись стану відомим актором, музикантом, поетом.

15. Деякі мої ідеї так захоплюють мене, що я забуваю про все на світі.

16. Мені більше подобалося б працювати на космічній станції, ніж тут, на Землі.

17. Я нервуюсь, якщо не знаю, що відбудеться далі.

18. Мені подобається те, що незвичайне.

19. Я часто намагаюсь уявити собі те, про що думають інші люди.

20. Мені подобаються розповіді або телевізійні передачі про події, які відбулися в минулому.

21. Мені подобається обговорювати мої ідеї в компанії друзів.

22. Як правило, я зберігаю спокій, коли щось роблю не так або помиляюсь.

23. Коли я виросту, мені б хотілося зробити щось таке, що ніколи не вдавалося до мене.

24. Я вибираю друзів, які завжди роблять усе звичайним способом.

25. Багато правил, що існують, мене, як правило, не влаштовують.

26. Мені подобається вирішувати навіть таку проблему, яка не має правильної відповіді.

27. Існує багато речей, з якими мені б хотілося поекспериментувати.

28. Якщо я одного разу знайшов відповідь на питання, я буду дотримуватися неї, а не шукати інші відповіді.

29. Мені не подобається виступати перед групою.

30. Коли я читаю або дивлюсь телевізор, я уявляю себе кимось із героїв.

31. Я люблю уявляти собі, як жили люди 200 років потому.

32. Мені не подобається, коли мої друзі нерішучі.

33. Мені подобається досліджувати старі валізи і коробки, щоб просто подивитися, що в них може бути.

34. Мені б хотілося, щоб мої батьки і керівники робили все як звичайно і не змінювалися.

35. Я довіряю своїм почуттям і передчуттям.

36. Цікаво припустити щось і перевірити, чи правий я.

37. Цікаво братися за головоломки та ігри, в яких необхідно розраховувати свої подальші кроки.

38. Мене цікавлять механізми, цікаво подивитися, що в них всередині і як вони працюють.

39. Моїм кращим друзям не подобаються погані ідеї.

40. Мені подобається вигадувати щось нове, навіть якщо це неможливо застосувати на практиці.

41. Мені подобається, коли всі речі лежать на своїх місцях.

42. Мені було б цікаво шукати відповіді на питання, які виникнуть у майбутньому.

43. Мені подобається братися за нове, щоб подивитися, що з цього вийде.

44. Мені цікаво грати в улюблені ігри просто заради задоволення, а не заради виграшу.

45. Мені подобається розмірковувати про щось цікаве, про те, що ніколи не «приходило в голову».

46. Коли я бачу картину, на якій намальований хтось незнайомий, мені цікаво знати, хто це.

47. Я люблю перегортати книги і журнали для того, щоб просто подивитися, що в них.

48. Я думаю, що на більшість питань існує одна правильна відповідь.

49. Я люблю задавати запитання про такі речі, про які інші люди не замислюються.

50. У мене є багато цікавих справ як на роботі (у навчальному закладі), так і вдома.

Бланк відповідей (таблиця)

П. І. Б. _____

Дата «__»_____2022 р.

Стать_____Вік _____

Місце навчання або роботи _____

Таблиця

№ пит.	Так	Частково правильно (можливо)	Ні	Не можу вирішити (не знаю)	№ пит.	Так	Частково правильно (можливо)	Ні	Не можу вирішити (можливо)
1					26				
2					27				
3					28				
4					29				
5					30				
6					31				
7					32				
8					33				
9					34				
10					35				
11					36				
12					37				
13					38				
14					39				
15					40				
16					41				
17					42				
18					43				
19					44				
20					45				
21					46				
22					47				
23					48				
24					49				
25					50				

Обробка даних

Під час оцінки даних опитувача використовуються чотири фактори, які тісно корелюються з творчими проявами особистості. Вони включають: *Допитливість (Д), Уяву (У), Складність (С) і Схильність до Ризику (Р*). Ми одержуємо чотири «сирих» показники за кожним фактором, а також загальний сумарний показник.

Під час обробки даних використовується або шаблон, який можна накладати на бланк відповідей тесту, або співставлення відповідей тих, хто тестувався, з ключем у звичайній формі.

Ключ

Схильність до ризику (відповіді, що оцінюються 2 балами):

а) позитивні відповіді: 1, 21, 25, 35, 36, 43, 44.

б) негативні відповіді: 5, 8, 22, 29, 32, 34.

в) усі відповіді на ці запитання у формі «може бути» оцінюються в +1 бал.

г) усі відповіді «не знаю» на ці запитання оцінюються в –1 бал і віднімаються від загальної кількості.

Допитливість (відповіді, що оцінюються 2 балами):

а) позитивні відповіді: 2, 3, 11, 12, 19, 27, 33, 37, 38, 47, 49.

б) негативні відповіді: 28.

в) усі відповіді «може бути» оцінюються в +1 бал.

г) усі відповіді «не знаю» оцінюються в –1 бал.

Складність (відповіді, що оцінюються 2 балами):

а) позитивні відповіді: 7, 15, 18, 26, 42, 50.

б) негативні відповіді: 4, 9, 10, 17, 24, 41, 48.

в) усі відповіді на ці запитання у формі «може бути» оцінюються в +1 бал.

г) усі відповіді «не знаю» оцінюються в –1 бал.

Уява (відповіді, що оцінюються 2 балами):

а) позитивні відповіді: 6, 13, 16, 23, 30, 31, 40, 45, 46.

б) негативні відповіді: 14, 20, 39.

в) усі відповіді «може бути» оцінюються в +1 бал.

г) усі відповіді «не знаю» оцінюються в –1 бал.

У цьому випадку визначення кожного з чотирьох факторів креативності особистості здійснюється на базі позитивних і негативних відповідей, що оцінюються 2-ма балами, частково, що співпадають з ключем (у формі «може бути»), оцінюються в 1 бал, і відповіді «не знаю» оцінюються в – 1 бал. Використання цієї оцінюючої шкали дає право «показати» недостатньо творчу, нерішучу особистість.

Цей опитувач розроблений для того, щоб оцінити, якою мірою здатними на ризик (Р), допитливими (Д), що володіють уявою (У) і віддають перевагу складним ідеям (С), вважають себе ті, що проходять тест. З 50 пунктів 12 тверджень належать до допитливості, 12 – до уяви, 13 – до здатності йти на ризик, 13 – до фактора складності. Якщо усі відповіді співпадають з ключем, то сумарний «сирий» бал може дорівнювати 100, якщо не відмічені пункти «не знаю».

Кінцева кількісна вираженість певного фактору визначається шляхом складання всіх відповідей, які співпадають з ключем, і відповідей «може бути» (+1 бал) і відніманням із цієї суми всіх відповідей «не знаю» (–1 бал).

Чим вища «сира» оцінка людини, яка відчуває позитивні почуття відносно до себе, тим більш творчою особистістю, допитливою, з уявою, здатна піти на ризик і розібратися в складних проблемах вона є; всі вищеописані особистісні фактори тісно пов’язані з творчими здібностями. Можуть бути одержані оцінки з кожного фактору тесту окремо, а також сумарна оцінка. Оцінка з факторів і сумарна оцінка краще демонструє сильні (висока «сира» оцінка) і слабкі (низька «сира» оцінка) сторони особистості. Оцінка окремого фактора і сумарний «сирий» бал можуть бути згодом переведені в стандартні бали і відмічені на індивідуальному профілі особистості.

Нормативні дані, які тестувалися за 4-факторним опитувачем

Фактори креативності	Вітчизняні дані		Американські дані	
	Середнє, M	Стандартні відхилення, Δ	Середнє, M	Стандартні відхилення, Δ
Допитливість	17,8	3,9	16,4	4,3
Уява	15,6	4,8	16,0	4,7
Складність	17,2	4,4	14,8	5,1
Схильність до ризику	17,0	2,9	14,9	3,9
Сумарний	67,6	16,0	62,1	18,0

Порівнюючи вітчизняні та американські дані, Є. Є. Тунік зазначає, що за опитувачем особистісних характеристик можна говорити, що за всіма факторами (допитливість, складність, схильність до ризику і сумарний бал) вітчизняні середні показники вище американських, за винятком показників з уяви, де вищі американські дані (різниці статистично значимі, t – критерій Ст'юдента).

Інтерпретація

Основні критеріальні проявлення факторів, які досліджуються:

Допитливість. Суб'єкт з вираженою допитливістю частіше всього запитує всіх і про все, йому подобається вивчати побудову механічних речей, він постійно шукає нові шляхи (способи) мислення, любить вивчати нові речі та ідеї, шукає різні можливості рішення завдань, вивчає книги, ігри, карти, картини тощо, щоб узнати якомога більше.

Уява. Суб'єкт з розвиненою уявою вигадує оповідання про місця, які він ніколи не бачив; уявляє, як інші будуть вирішувати проблему, яку він вирішує сам; мріє про різні міста і речі; любить міркувати про явища, з якими не стикався; бачить те, що намальовано на картинах і малюнках не так, як інші, незвичайно; часто відчуває здивування з приводу різних ідей і подій.

Складність. Суб'єкт, який орієнтований на пізнання складних явищ, проявляє інтерес до складних речей і ідей; любить ставити перед собою важкі завдання; любить вивчати щось без сторонньої допомоги; проявляє наполегливість, щоб досягти своєї мети; пропонує дуже складні шляхи вирішення проблеми, ніж це здається необхідним; йому подобаються складні завдання.

Схильність до ризику. Проявляється у тому, що суб'єкт буде відстоювати свої ідеї, не звертаючи уваги на реакцію інших; ставить перед собою високі цілі і буде намагатися їх здійснити; припускає для себе можливість помилок і провалів; любить вивчати нові речі або ідеї і не піддається чужій думці; не надто стурбований, коли однокурсники, викладачі або батьки висловлюють своє несхвалення; віддає перевагу шансу ризикнути, щоб дізнатися, що з цього вийде.

Методики діагностики рівня розвитку творчої уяви

І. Методика «Творча уява»

Мета: визначити рівень уяви, ступінь її гнучкості чи ригідності.

Необхідний матеріал: три аркуші паперу розміром ½ стандартного аркуша. У середині першого аркуша зображений контур круга діаметром 2,5 або 3 см. На другому – контур трикутника рівностороннього, довжина сторони – 2,5 см. На третьому аркуші – контур квадрата з довжиною сторони 2,5 см.

Хід проведення: дослідження проводиться в три етапи. На першому етапі досліджуваним дають таку інструкцію: «Використовуючи контур геометричної фігури, намалюйте малюнок. Якість і зміст малюнка значення не має. За сигналом «Стій!» малювання закінчується».

Експериментатор пропонує розпочати малювання та через 60 секунд говорить «Стоп!». Інструктаж проводиться три рази разом з повторенням послідовно кожного з трьох аркушів з контурами геометричних фігур. Спочатку – аркуш з контуром круга, потім – трикутника, на кінець – квадрата.

Обробка результатів:

1. Рівні розвитку уяви:

- I рівень – контур використовується як основна деталь малюнка, малюнок при цьому простий, без доповнень та являє собою одну фігуру;
- II рівень – контур використовується як основна деталь, але поруч можуть бути намальовані частини іншої фігурки;
- III рівень – контур використовується як основна деталь, але сам малюнок це вже деякий сюжет, можуть бути доповнені деталі;
- IV рівень – контур геометричної фігури продовжує бути основною деталлю, але малюнок являє собою складний сюжет з доповненням деталей;
- V рівень – малюнок є складний сюжет, у якому контур геометричної фігури використаний як одна із деталей.

2. Ступінь гнучкості уяви – кількість малюнків на один і той самий сюжет:

- *Висока* – уява гнучка, якщо всі малюнки на різні сюжети, причому малюнок захвачує як внутрішню, так і зовнішню частини контуру;
- *Середня* – уява зі слабкою фіксованістю образу, якщо два малюнки на один і той самий сюжет;
- *Низька* – уява з сильною фіксованістю образів, якщо всі малюнки на один і той самий сюжет;
- *Ригідність уяви* – можна визначити за малюнками, які не виходять за контури геометричних фігур. У цьому випадку фіксація образу проходить відносно внутрішнього простору контуру.

3. Ступінь стереотипності або оригінальності уяви – зміст малюнків. Типові малюнки:

- *контури круга* – квітка, сонце, обличчя людини, заєць, циферблат, колесо;
- *контур трикутника* – дім, дах, дорожній знак, людина з трикутною головою або з трикутним тулубом, піраміда, призма;
- *контур квадрата* – людина (головачи тулуб), робот, дім, вікно, геометрична фігура, телевізор, книга, куб;
- *високий ступінь стереотипності* – усі малюнки на типовий сюжет;

- *середній ступінь стереотипності* – два малюнки на типовий сюжет;
- *низький ступінь стереотипності* – якщо один малюнок на типовий сюжет, а інші на нетипові сюжети;
- *творча уява* – всі малюнки індивідуальні та нетипові.

ІІ. Методика «Творча уява» («Три слова»)

Мета: дослідження особливостей творчої уяви.

Необхідний матеріал: три будь-яких слова (дощ, собака, місяць).

Хід виконання: досліджуваному пропонується впродовж 15 хв скласти якомога більшу кількість речень, у кожне з яких входили б всі три слова.

Обробка даних виконаного завдання. Оцінка роботи досліджуваного проводиться за такою шкалою:

- у реченні використані всі 3 слова в дотепній та оригінальній комбінації – 6 балів;
- у реченні використані всі 3 слова без особливої дотепності, але в оригінальній комбінації – 5 балів;
- у реченні використані всі 3 слова у звичайній комбінації – 4 бали;
- у реченні використані всі 3 слова в менш розумово необхідній, але логічно допустимій комбінації – 3 бали;
- у реченні розумово необхідно використані лише 2 слова, а 3-тє слово використано для словесного зв'язку – 2 бали;
- у реченні правильно використано лише 2 слова, а 3-тє слово штучно введено у речення – 1 бал;
- досліджуваний правильно зрозумів завдання, але дає у реченні формальне об'єднання всіх 3-х слів або використовує їх з повторенням – 0,5 бала;
- речення являє собою безглузде поєднання всіх 3-х слів – 0 балів.

Якщо досліджуваний склав досить схожі одне на одне речення, з повторенням теми, то друге і всі наступні речення оцінюються половиною початкового бала.

Підраховується сума балів, отримана кожним досліджуваним. Обчислюється середній бал кожного досліджуваного та середній бал усієї вибірки.

Рівні розвитку творчої уяви:

- 5 – 6 балів – високий рівень;
- 3 – 4 бали – середній рівень;
- 0 – 2 бали – низький рівень.

III. Методика «Закінчити оповідання»

Мета: виявити рівень розвитку творчої уяви.

Необхідний матеріал: початок певного оповідання.

Інструкція: обстежуваним пропонується інструкція: «Я вам зачитаю початок оповідання, а ви повинні закінчити його письмово. На виконання завдання дається 15 хвилин».

Обробка даних виконаного завдання. Оцінка роботи досліджуваного проводиться за такою шкалою:

- речення розгорнуті, зберігається логічна послідовність думок, оригінальна комбінація – 5 балів;
- речення розгорнуті у звичайній комбінації, зберігається логічна послідовність думок – 4 бали;
- речення прості, у звичайній комбінації, зберігається логічна послідовність думок – 3 бали;
- речення складні з порушенням логічної послідовності думок – 2 бали;
- речення прості з порушенням логічної послідовності думок – 1 бал;
- речення беззмістовні – 0 балів.

Аналізуючи завдання дослідження, варто враховувати кількість думок, ставлення до подій.

IV. Методика розвитку творчої уяви Е. П. Торренса

Мета: визначити рівень розвитку творчої уяви.

Необхідний матеріал: бланк з паралельними лініями, розміщеними у 2 ряди по 4 пари у кожному. Проміжок між цими рядами – 5,5 см, довжина ліній – 5,5 см.

Хід виконання завдання. Досліджуваним пропонують таку інструкцію: «До цих ліній варто домалювати будь-що, щоб вийшов якийсь предмет або зображення. Ось, наприклад, свічка. А тепер ти намалюй щось інше. Назви те, що ти намалював».

Обробка даних виконаного завдання здійснюється за такими критеріями:

1. *Легкість на предмет їх повторення*. Варіанти:

– до кожної пари паралельних ліній зроблені доповнення – отримані окремі предмети або сюжети, тобто одна пара ліній – один предмет – 1 б.;

– декілька пар ліній стали основою для одного малюнка. (Декілька вікон у домі, намальовані на основі декількох пар паралельних ліній враховувати не можна).

Об'єднання декількох паралельних ліній в одне ціле тільки за допомогою слів (наприклад, намальовано багато дерев і дана назва ліс) оцінюється за легкістю як одне зображення – 1 б.

– пара паралельних ліній сприймаються дитиною як 2 окремі лінії і зображується 2 окремі предмета. Предмети можуть бути пов'язані один з одним за смислом, а можуть і не пов'язуватись.

У першому випадку ставиться оцінка 1 бал, у другому – 0 балів.

Об'єднані в один малюнок три лінії. Оцінка виставляється за кожне зображення.

Існують випадки, коли дитина малює декілька предметів, як належать до одного класу явищ, виконують однакові функції. Якщо такі малюнки відрізняються один від одного не лише назвою, але і зображенням, то тоді такі відповіді варто оцінити і зарахувати їх у сумі за показником легкості. Але якщо різниця малюнків лише у назві, то одна з цих дох відповідей не зараховується.

Максимальна оцінка за легкістю 15 балів.

2. *Оригінальність* – визначається тим, наскільки часто зустрічається зображення певних предметів чи сюжетів у межах вибірки. Чим рідше зустрічається певний предмет чи сюжет, тим він більш оригінальний. Оцінки від 0 до 3 балів.

Найчастіше зустрічаються: літера, дерево, дім, дорога, паркан, олівець, картина, машина, вікно, ракета, ручка, літак, стіл, свічка, морозиво, гриб – 0 балів.

Менш часто: автобус, вагон, ваза, ялинка, книга, конверт, квітка, потяг, людина, рельси, робот, телевізор, шафа – 1 бал.

Ще менш часто: дзеркало, тролейбус, клітка, вулик, ліфт, трамвай, світлофор – 2 бали.

Рідко: алея, фарби, річка, склянка, хрестики-нолики, риба та інші, що не увійшли в перераховані вище.

Якщо дитина поєднує в одне зображення декілька паралельних ліній, варто дивитися, чи це простий малюнок – 0 балів, а якщо складний, наприклад багатоповерховий будинок зі сходами, каркасом, з ліфтом, то оцінювати треба так: каркас – 0 балів, сходи – 1 бал, ліфт – 2 бали.

Максимальна оцінка за оригінальність – 45 балів.

3. *Гнучкість* – показує різнобічність, широту мислення. Визначається кількістю різних категорій відповідей.

Чим більшу кількість категорій у відповідях дасть дитина, тим більше вона отримує балів за гнучкість.

Категорії:

- аксесуари, одяг, взуття, ґудзики, окуляри...;
- водний транспорт;
- зброя: бомба, шабля та ін.;
- повітряний транспорт: літак, космічний корабель;
- геометричні об’єкти: гори, ріки, печери;
- геометрична фігура: прямокутник, трикутник та ін.;
- гроші;
- дорога і дорожні системи: вулиця, міст, знаки;
- тварини і частини тіл тварин: риба, слон та ін.;
- рідина: вода, молоко;
- звуки і звукові системи: радіо, телевізор;
- іграшки;
- ігри: шашки, шахи;
- образотворче мистецтво: картини, портрет;
- мистецтво: театр, кіно;
- інструменти: граблі, пилка;
- книги: газети, сторінки;
- шкіряні вироби: гаманець, портфель;
- контейнери: пляшка, ваза, сумка, ящик;
- королівство: король, принцеса, трон;
- космос: космічний корабель;

– меблі;
– медицина;
– музика;
– наземний транспорт: автобус;
– наука: термометр;
– небесні тіла: зірки, комети;
– відпочинок і розваги;
– їжа;
– пори року і погода: сніг, дощ;
– полотно: рушник;
– предмети домашні: ваза, віник, дзеркало, ніж;
– прилади та механізми: комп’ютер;
– рослини: гриби, квіти;
– неіснуючі істоти: гном, Баба-Яга;
– світильник;
– символи і знаки: хрест, реклама, прапор, цифри;
– спорт: м’яч, спортивні ворота;
– стовпи, лінії електропередач;
– будівлі: гараж, дім, гніздо;
– будівлі, їх фрагменти і частини: двері, вікна;
– будівельні матеріали: стовпи, труби;
– тютюн;
– телевізор;
– сховище: палатка, печера;
– прикраси: бант;
– вулиця: алея;
– упаковка;
– частини тіла людини;
– годинник та інші прилади для вимірювання часу;
– шкільне та канцелярське приладдя: олівець та ін.

У випадку об’єднання декількох паралельних ліній гнучкість оцінюється у кожному випадку окремо і залежить від структури зображення. Наприклад: будинок зі сходами, вікном – за гнучкістю – 1 бал. А якщо будинок із зображенням вазона з квіткою або кіт, що сидить у вікні – 2 бали.

Максимальна оцінка – 15 балів.

«Сирі» бали переводяться в Т-шкалу, де середнє значення 5,0, а стандартне відхилення – 10.

Середній показник за оригінальністю – 9 балів у «сирих» оцінках, за легкістю – 6 балів, за гнучкістю – 5 балів.

Шкалювання оцінок результатів тесту «Паралельні лінії»

Станд. оцінка	«Сирі оцінки»		
	легкість	Оригінальність	гнучкість
37	0	-	0
38			
39			
40	1	0	1
41	-	1	
42	2	2	-
43	-	3	-
44	3	4	2
45	-	-	-
46	4	5	-
47	-	6	3
48	-	7	-
49	5	8	-
50	-	9	4
51	6	-	-
52	-	10	-
53	7	11	5
54	-	12	-
55	8	13	-
56	-	14	6
57	9	-	-
58	-	15	-
59	-	16	7
60	10	17	-

Станд. оцінка	«Сирі оцінки»		
	легкість	Оригінальність	гнучкість
61	-	18	-
62	11	19	8
63	-	20	-
64	12	-	-
65	-	21	-
66	13	22	9
67	-	23	-
68	-	24	-
69	14	25	10
70	-	-	-
71	15	26	-
72	-	27	11
73	-	28	-
74	-	29	-
75	-	30	12
76	-	-	-
77	-	31	-
78	-	32	13
79	-	33	-
80	-	34	-
81	-	35	14
82	-	-	-
83	-	-	-
84	-	-	15

Методики дослідження компонентів творчого мислення

Методика образотворчого візуального мислення Е. П. Торренса

Мета: виявити деякі особливості візуального мислення (конструктивну активність, оригінальність, обсяг, категоріальну гнучкість).

Необхідний матеріал: прості графічні структури:

Хід виконання: обстежуваним пропонується інструкція: «Вам будуть пред'являтися прості графічні структури, кожна з яких являє собою деяке незакінчене зображення. Ви повинні закінчити це зображення за допомогою будь-яких доповнень, які Ви визнаєте за необхідне записати ручкою в протокольний лист, і назвати те, що у вас у підсумку вийде. Та сама проста фігура буде пред'являтися 8 раз. Якщо на певному етапі роботи ви відчуєте, що вичерпали всі можливі варіанти закінчення і назв фігур-стимулу, скажіть: «Все! Час Вашої роботи не обмежується».

Обробка результатів. Оцінка роботи досліджуваного проводиться за такими показниками:

1. *Обсяг* (скільки графічних стимулів випробуваний не зміг закінчити із загальної кількості пред'явлень, що дорівнює 40).

2. *Категоріальна гнучкість* запропонованих досліджуваним назв для закінчення стимулів. Як основу варто використовувати 40 варіантів категорій, виділених у результаті застосування цієї методики на студентській вибірці:

- людина;
- тварини;
- рослини;

– природні явища (пейзажі, блискавки тощо);
– транспортні засоби;
– житло;
– інструменти, прилади;
– предмети домашнього вжитку;
– одяг;
– взуття;
– їжа;
– спорт;
– засоби інформації, сигнали;
– навчання;
– технічні споруди;
– космічні об’єкти;
– геометричні фігури;
– меблі;
– посуд;
– музика;
– прикраси;
– будівельні споруди;
– ємності;
– машини, механізми;
– гра (іграшки тощо);
– анатомія людини;
– зброя;
– джерело світла;
– мікроструктура об’єкта;
– матеріали (дерево, бетон тощо);
– канцелярські приналежності;
– фізичні явища;
– зображення;
– медицина;
– поверхні;
– фантастичні істоти;
– знаки, символи, цифри;
– моделі, плани, графіки;
– людські почуття (смуток, страх тощо);
– технічні деталі.

Підраховується, скільки категорій серед усіх можливих варіантів використовував у своїх відповідях як найменувань кожен досліджуваний.

3. *Оригінальність* запропонованої назви.

Спочатку підраховується частота використання кожної назви по всій групі досліджуваних (група повинна налічувати не менше 20 обстежуваних). Потім кожна відповідь кожного досліджуваного оцінюється в балах залежно від її рідкості: назви, що зустрічаються тільки в одного досліджуваного з усієї групи, оцінюються 3 балами, у 2-х досліджуваних – 2 балами, у 3-х досліджуваних – 1 балом. Якщо ж та сама назва зустрічається у чотирьох, п'яти тощо досліджуваних, то такі відповіді оцінюються в 0 балів. Усі балові оцінки кожної із запропонованих даних досліджуваним назви сумуються. У підсумку виходить показник оригінальності їх відповідей.

4. *Конструктивна активність* – це показник ступеня складності виконуваних досліджуваним перетворень заданого простого графічного стимулу. Так, якщо досліджуваний назвав стимул без будь-яких його графічних змін, чи стимул як ціле взагалі не враховується (обстежуваний виділяє і називає одну частину стимулу), то за таку відповідь – 0 балів. Якщо зображення закінчується за рахунок зображення (повторення) вихідної графічної основи – 1 бал, закінчується зображення за рахунок додавання до вихідної графічної основи будь-яких деталей, при чому сама основа при цьому залишається без змін – 2 бали. Якщо мають місце розгорнуті перетворення у середині простору вихідного графічного стимулу чи явні зміни його конфігурації – 3 бали. У підсумку для кожного досліджуваного підраховується показник конструктивної активності візуального мислення по сумі балів по всіх 40 відповідях.

Аналіз результатів. Показник «кількості відмовлень» свідчить про можливість візуального мислення в плані висування візуальних гіпотез щодо невизначених за своїми можливими закінченнями перцептивних стимулів.

Показник «категоріальна гнучкість» – про багатство процесів семантизації (додавання значень) візуальних вражень на основі підключення словесно-категоріального знання. Показник «оригінальність» – про творчі можливості візуального мислення. Показник «конструктивна активність» – про операціональні характеристики візуального мислення, пов'язані зі ступенем складності і розмаїтості виконуваних перетворень, оскільки тут випробуваний не тільки трансформує вихідну перцептивну основу, але і доповнює її візуальними елементами, що витягуються із зорової пам'яті.

Проводиться кількісний і якісний аналіз результатів.

V. Методика доповнення Кет Френк (модифікація В. М. Козленка)

Мета: вивчення образної оригінальності і гнучкості мислення.

Необхідний матеріал: стандартні бланки з фігурами, які треба доповнити; прості олівці для малювання.

Хід виконання: обстежуваним пропонується інструкція: «Вам пропонується бланк з малюнками 12 різних фігур. Треба доповнити, вдосконалити кожну з них таким чином, щоб дістати завершене зображення. Варто дати також кожному малюнку назву».

Обробка результатів

1. Оцінюється *гнучкість*, яка виявляється в числі переходів від одного класу об'єктів до іншого. Кожен перехід оцінюється в 1 бал. Приклади класів: рослини, посуд, транспорт, символічні зображення. У цьому випадку можна використати максимум 12 класів об'єктів. Отже, найвища оцінка за гнучкість – 11 балів.

2. Оцінюється унікальність – оригінальність малюнка чи назви. Визначається шляхом порівняння певної відповіді з відповідями інших членів групи: якщо відповідь зустрічається не частіше, ніж у 5–10 % досліджуваних (йдеться про всю групу), то за неї нараховують додатково 1 бал, коли меншу, ніж у 2–4 % – 2 бали.

Додаткові бали нараховуються окремим малюнкам за особливу складність, динамічність, асиметричність зображення.

VI. Тест на дослідження креативності Дж. Гілфорда

Мета: визначення рівня розвитку креативності особистості.

а) застосування предметів.

Необхідний матеріал: аркуш паперу, ручка.

Хід виконання: обстежуваним пропонується інструкція: вкажіть усі можливі способи використання і застосування деяких предметів:

1) порожньої скляної пляшки (одна чи декілька);

2) довгих листових цвяхів;

3) тирси.

На опис кожного предмета відводиться 2 хвилини, після цього переходять до переліку способу застосування інших предметів.

Обробка результатів: оцінюється продуктивність – кількість наведених способів застосування; оригінальність, гнучкість (я і в методиці доповнення);

б) дедукція.

Хід виконання: обстежуваним пропонується інструкція: «Запишіть упродовж двох хвилини якомога більше різних предметів, які можуть бути червоними, круглими, нескінченними».

Обробка результатів: оцінюється продуктивність – кількість наведених способів застосування; оригінальність, гнучкість (я і в методиці доповнення);

в) індукція.

Хід виконання: обстежуваним пропонується інструкція: «Запишіть якомога більше категорій (класів) об’єктів, до яких належить цей предмет – яблуко, бензин, Київ».

На означення кожного поняття дається 2 хвилини.

Обробка результатів оцінюється продуктивність – кількість наведених способів застосування; гнучкість – число переходів від одного класу об’єктів до іншого;

г) словесна флюентність (продуктивність) – тест на словесно-мнемічну гнучкість.

Хід виконання: обстежуваним пропонується інструкція:

«Підберіть і запишіть якомога більше слів – іменників з наявністю певних літер. Треба виконати три завдання, кожне з яких відводиться 5 хвилин:

1) літери Т–А;
2) літери С–О;
3) літери В–Р.

Місцеположення літер у слові значення не має. Головне, щоб зберігався наведений вище порядок».

Обробка результатів: оцінюється продуктивність – кількість наведених способів застосування; оригінальність, гнучкість (як і в методиці доповнення);

д) наслідки.

Мета: з'ясувати альтернативність особистості і соціальну спрямованість підлітка.

Хід виконання: обстежуваним пропонується інструкція: «Перелічіть свої можливі дії у рольовому статусі – «директор школи», «кінозірка», «президент держави», «голова уряду Землі». На виконання кожного завдання відводиться 10 хвилин, завдання виконуються самостійно.

Обробка результатів: оцінюється оригінальність, гнучкість (я і в методиці доповнення), соціальна спрямованість відповідей (за кожне завдання у зверненні до соціальної проблематики дається 1 бал).

VII. Методика «Вплив установки на оригінальність інтелектуальної діяльності»

Мета: Експериментальна перевірка впливу установки на результати вирішування задач.

Необхідний матеріал: для кожного досліджуваного 2 набори задач. Кожний набір повинен складатися з двох задач, які вимагатимуть продуктивного мислення і однієї, яка вимагає репродуктивного мислення.

Хід виконання:

І етап

Інструкція для експериментальної групи: «На кожному з ваших бланків написано, що треба зробити. Намагайтеся придумати якомога більше оригінальних і нестандартних рішень поста-

вленої задачі. Відповіді записуйте на листку. Для цього завдання вам дається 60 секунд.

Інструкція для контрольної групи: «На вашому бланку написано, що треба зробити. Відповіді записуйте на листку. Для цього завдання вам дається 60 секунд».

II етап

Обстежуваним пропонується інструкція: «На бланках даються аналогічні задачі з завданнями, що треба зробити. Відповіді записуйте на листках. Вам надається 60 секунд».

Обробка результатів

3 бали – відповіді зустрічаються тільки 1 раз.

2 бали – відповіді зустрічаються 2–5 разів.

1 бал – відповіді зустрічаються більше 5 разів.

Підраховується кількість балів, які набрали досліджувані двох груп.

Виявити вплив установки на другому етапі. Якщо результати експериментальної групи перевищують суму балів досліджуваних контрольної групи, то можна говорити, що інструкція впливає на оригінальність рішення задач.

Навчальне видання

Сова Маргарита Олександрівна,
Дєніжна Світлана Олександрівна,
Пєтухова Ірина Олексіївна

ПСИХОЛОГІЯ ТВОРЧОСТІ

Навчальний посібник

Відповідальний за випуск *А. В. Лавренюк*

Відповідальний редактор *М. М. Грабарчук*
Редактор *М. М. Грабарчук, Н. І. Грицюк*

Форматування та комп'ютерна верстка *Д. П. Завальніцька*

Здано до друку 29.09.2022. Формат 60×84/14
Папір офсетний № 1. Гарнітура «Times New Roman»
Ум. друк. арк. 22.64
Наклад 300 прим. Замовлення № 1023

Підготовлено до друку Видавничо-поліграфічним центром
«Державний податковий університет»
Державного податкового університету
08205, вул. Університетська, 31, м. Ірпінь, Київська область,
Україна

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції Серія ДК № 7669 від 20.09.2022